



КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ



1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСӘРЛӘР

Наил КАСЫЙМ. Ап-ак икмәк бирә кара жир... <i>Шигырьләр.</i>	3
Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА. Камчы. <i>Хикәя.</i>	8
Гөлүсә БАТТАЛОВА. Мең тоякның тупырдавы истә... <i>Шигырьләр.</i>	34
Факил САФИН. Яу. <i>Ретроспектив роман.</i>	40
Марсель БАКИРОВ. Билгә каганның төрки кавемгә васыяте. <i>Шигырьләр.</i>	79
Луиза ЯНСУАР. Минем чәчем жиде толым. <i>Тарихи-уйдырма биография.</i>	82

ЯҢА ИСЕМНӘР

Динә САБИРЖАНОВА. Фәнзиләевна. <i>Парча.</i>	144
--	-----

ӘДӘБИ БЕРЛӘШМӘЛӘРДӘ

Шифалы «Ләйсән» тамчылары. Чаллы шәһәре ижатчыларының шигырьләре (<i>Роза Хәмидуллинаның кереш сүзе белән.</i>)	150
--	-----

КАРДӨШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Төкән ӘЛЖАНТЕГИ. Эт улаган төн. <i>Хикәя (казакъчадан Рафис Корбан тәржемәсе).</i>	157
--	-----

РУХИАТ

Ренат ХАРИС. Дәрдемәнд рәнжегәнме? (<i>Бер шигырьнең берничә сәре.</i>)	164
---	-----

ӘБҮГАЛИСИНА МӘГӘРӘСӘ

Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. К.Насыйриның татарча газета бастыру проекты һәм календарьлары.	168
<i>Фотоархив:</i> «Казан утлары» – Сабада.	174

ХАТЛАР ЯЗДЫМ УТЫРЫП

Әхсән Фәтхетдиновның Равил Фәйзуллинга язган хатлары.	175
--	-----

КАЛӘМНЕ ШТЫККА ТИҢЛӘП

Абдулла АЛИШ, Исхак ЗАКИРОВ шигырьләре, Мөсәгыйть МОСТАФИН повестеннан өзек.	185
--	-----

ГАЗИЗ ТАВЫШЛАР

Татар әдәбияты виртуозы (<i>Гариф Ахуновның тууына – 100 ел.</i>)	187
Кояшка елмаучы шагыйрә (<i>Фирая Зыятдинованың тууына – 80 ел.</i>)	188
<i>Сәхифәне Нәсим АКМАЛ алып бара.</i>	188
Әдәби сканворд. Рәис ГАБДУЛЛИА төзеде.	189
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан. <i>Вакийф НУРИЕВ әзерләде.</i>	190

ИДАРӘ:

**Ирада Әюпова
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжев
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Рәзил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Рәвил Фәйзуллин
Илгиз Халиков
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжев, Рафис Корбан.

Мөхәррирләр: Элеонора Жамалиева, Гөлия Сәлахова.

Сайт мөхәррире: Ләйсән Зарипова. SMM-белгеч: Алинә Хәбибуллина.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыров.

✉: Редакция адресы: 420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

☎: Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1618).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1267), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә жыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 28.08.2025, график буенча 28.08.2025, басылып чыгу вакыты 03.09.2025

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М-1787. Тираж 3830.

Август аенда сайтны караучылар саны – 34 735; социаль челтәрләрне караучылар саны – 65 239.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендәге

күзәтчеклек буенча федераль хезмәтендә (Роскомнадзор) 2020 елның 13 ноябрендә

ПИ № ФС77-79467 атамасы белән теркәлде.

Индекслар: ПО277 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен),

П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), П2368 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

12+

Наил
Касыйм



АП-АК ИКМӘК БИРӘ КАРА ЖИР...

Хәтер урманы

Хәтер урманында – чытырманлык,
Көн дә кереп шунда адашам.
Яшьлек аланында көтәсең күк –
Сине эзләп, ахры, мин шашам.

Хәтер урманында – сагыш күле,
Көрмә диеп, үзем орышам.
Ничә еллар, сыкрап, синсез генә
Мин яшәргә жирдә тырышам.

Хәтер жиле яшьлек аланында,
Исә назлап, сыйпап битемне.
Кайтавазың урман эчләрендә:
Таулар ишелсә дә... көт мине!

Үзәк өзгеч шушы сүзләрендә
Күпме сөю калды сарылып...
Сикәлтәле тормыш сукмагында
Егылмаган булсам абынып,

Бәхет кошым Хәтер урманына
Очмас иде мине калдырып...
...Еракларда күрсәң бер ут – ул мин,
Сине көтәм – Өмет яндырып!

Идел ага...

«Идел – Бөөк Рус елгасы!» диючеләргә...

Халыкларны, язмышларны бәйләп,
Гасырларны ялгап, Идел ага...
Яшәү көче биреп йөрәкләргә,
Бездән соң да яшәп, Идел кала!
Ничә телдә жырлый балаларың,
Сине мактап, бөөк Идел-ана!
Шул жырларны тыңлап, тыныч кына
Һәрбер йөрәк аша Идел ага...
Кайсы халык каны синдә ага?!
Дәгъва кылып, кемнәр сорый анда?
Дәгъва – төтен!
Жавап:
«Ул – Бербөтен! –
Аналарга ана – Идел ана!!!»

Халкым!*

Нинди гүзәл, матур минем халкым! –
Сәхнәләргә килеп чыга балкып!
Һай, кызлары!.. Сылулардан сылу!
Их егетләр! Бәхет – татар булу!
Их туганнар! Бәхет – татар булу!
Нинди гүзәл, матур минем халкым! –
Күз карашы күңелемә якын!
Талантка бай һәрбер кызы, улы,
Жырларында сандугачлар моңы!
Нинди гүзәл, матур минем халкым! –
Гореф-гадәт, йолалары алтын!
Бәйрәмнәре – нинди олы аның,
Сабан туе әйләнә Жир шарын!
Нинди гүзәл, матур минем халкым! –
Кызлар – кояш, егетләре – ялкын!
Шанлы тарих ята тамырында,
Исеме зур, эзле Жир шарында!
Нинди гүзәл, матур минем халкым! –
Яшәр мәңгә жир йөзәндә балкып!

Ак чәчәкләр күпер өстендә –
Ак каурайлар сыман таралган.
Канатлары сынган кош сыман,
Кем язмышы монда каргалган?..

*Вил Усманов көе

«Кара төстә аклык булмас» димә –
Буразнага тама кара тир.
Кара төстә кара гына күрмә –
Ап-ак икмәк бирә кара жир!

Тургай

Сандугач таллык ярата,
Ә сыерчык – йорт түрен.
Кәккүк урманны ярата,
Ә тургай – кырлар күген.
Шул тургай турында иде
Хәзер әйтәсе сүзем.

Сокланып туймыйм аңарга,
Кырлардан кайтып кермим –
Тургай кебек кырга гашыйк
Мин башка кошны белмим!

Гажәеп кош! Кыр түрендә –
Берүзе, куркып тормый.
Куакларга посып түгел,

Ул күккә менеп жырлый!
Жилпеп канат, туктап-туктап,
Сайрый-сайрый күк яулый.
Карап торам күз дә алмый:
Эри күктә, һич калмый!

Юк була биек ноктада...
Сайрый сыман зәңгәр күк.
Кыю тургай туган жирен
Моңы белән саклый күк!

...«Икмәк булса, жыр да булыр!» –
Әйтеп тә соң карыйсыз?!
Моңсыз кырлар икмәк бирмәс,
Кала күрмик тургайсыз!

Әнкәм күзләре

Бу тормышта туңган чакларымда
Ераклардан кояш эзләмим.
Бар дөньямын жылытырга житә
Әниемнең нурлы күзләре.

Кая барсам, нәрсә эшләсәм дә,
Карап тора әнкәм күзләре...
Әнкәй, сине мин кайгыга салмам,
Син кайгырсаң, ничек түзәрмен?

Йолдыз кунган һәрбер керфегеңә,
Чиксез галәм – нурлы карашың.
Кояш булып яна әнкәй жаны,
Гомер буе саклап баласын.

Мине көтеп, моңлы күз карашың
Офыкларда яна кич-иртә.
Әнкәм, синең назлы карашыңнан
Тибрәләм күк кабат бишектә.

И хатын-кыз!

И хатын-кыз, и изге зат!
Син – жирнең фәрештәсе!
Сүзләр аздыр, килә сиңа
Хис белән эндәшәсе...

Күзләрең – күл, чәчләрең – төн,
Керфекләрең – ярымай,
Кыйгач кашың – кош канаты,
Йөзең алсу алмадай!

Син – кояшы, син – чәчкәсе,
Син – бизәге жиремнең!
Син – сагышы, син – балкышы
Һәм син – моңы жырымның!

И хатын-кыз – иң гүзәл зат,
Жиһанда син бер тиңсез!
Ул карашың, ул назларың...
Тормыш ямьсез ул синсез!

Син көчле – кирәк чагында,
Көчсез ир кочагында.
Кадрләп карап яшисең
Син гаилә учагын да!

Кайчагында – йомшак песи,
Кайчагында – кәрпә син!
Матур сүзләр яратасың,
Бездән күпкә хислә син!

Кайчагында – син тыныч күл,
Кайчагында – жыл-давыл.

Кайчак – ялкын, кайчак – салкын:
Аңлавы сине авыр...

И хатын-кыз – илаһи зат!
Камил синең бар ягың.
Каршылыктар белән тулы
Зур сере син дөньяның!

И хатын-кыз – алиһә зат!
Килә серең чишәсе.
Кешелеккә жан өрүче,
Син – тормышның чишмәсе!

Тиңләп каршыла!

Түгәрәк күл. Ялгыз аккош йөзә.
Мин утырам ярда ялгызым.
Син ул – аккош, дулкын кочагында,
Ә мин менә – ярда көнозын.

Колач жәеп, сиңа йөзәр идем,
Әй, ашкына, ярсый бу күңел.
Ара ерак, көчем житәрме соң? –
Мин бит инде алай яшә түгел...

Син дә ялгыз, мин дә ярда ялгыз,
Араларда су бар, упкын бар.
Синең яшьлек, энә, канат кага,
Шаярасың – уйный дулкыннар!..

...Батсам – батам,
бетсәм – бетәм бүген,
Йөзеп киттем синең каршыңа.
Яшә арасы – ике яр арасы...
Иңләп йөзәм, тиңләп каршыла!

Синең шәүлә

Караңгы төн – синең дөнья,
Бер якты нур сүзең миңа.
Күңелендә ниләр барын
Сөйләп бирче, сөйгән ярым!
Минем белән аңлашмавың –
Өллә инде алдашмавың?
Төнне үбеп, учак яна...
Минем яңда синең шәүлә –
Жансыз гәүдә...

Жылына алмыйм кочагыңда,
Утын өстим учагыма! –
Ялкын көчлә булган мәлдә,
Ерагая бара шәүләң...
Учак сыман сүнә күңел,
Караңгы төн – кара күмер...

...Төнне үбеп, учак яна...

Ялгыз кала күрмә!

Жанга жылы яшә чакта да кирәк,
Ә картайгач инде – бигрәк тә!
Ялгыз жанга каян килсен жылы? –
Парлы булу кирәк йөрәккә!

Бер ямьсез сүз: үсә сүз йомгагы,
Тәгәри дә – тоталмыйсың!
Ул йомгакны кирәк сүтү авыр,
Сүз әйтмәсәң үлчәп, була соң...

Жанны эретерлек жанны табу –
Авыр бик тә! – әйitik турысын...
Картлык көндә япа-ялгыз калу –
Сынауларның иң-иң зурысы!

Ялгызлыкның башы ямьсез сүздә,
Ныклап тот син сүзләр йомгагын.
Жанны жанга куеп яшәр өчен,
Сүз бизмәнән бел син дөньяның!

Тәмле сүзнәң була үз табасы,
Майлап тор син, төбе янмасын...
Үз парыңны назлый белү кирәк,
Яхшы булыр димә яңасы!

Язмышлардан узмыш юк ла димә,
Сакла парың – очма югары!..
Картлык көндә ялгыз кала күрмә –
«Озын сүзнәң кыска йомгагы!»

Жылының соңгы төне бу,
Яфракның соңгы көне...
Күрүе авыр, газаплы –
Тормыш суы кипкәнне.

Сөюнең соңгы төне бу,
Бәхетнең соңгы көне...
Сары яфрак карап калды
Безнең Сөю киткәнне...

Кояшлы яңгыр*

Сибгат Хәкимгә

Өзелгәндә гомерең, иреннәрең
Жир жиләге килеп кызартты.
Жир жиләге булып туган жирең
Иреннәрең үбеп озатты.

Уйга талып, өйгә кайтып киләм,
Жылы яңгыр ява, кояшлы, –
Тыныч кына ява, сеңеп кенә,
Эретергә теләп һәр ташны.

Жиргә сеңеп яңгыр, әкрен генә
Табигатьне назлап уятты;
Уятты ул Фазыл чишмәләрен,
Өянкене... безне уйлатты.

Тамырларга сеңеп калды яңгыр,
Офыкларга сузып күперне.
Һәрбер сүзең, жылы тамчы сыман,
Йөрәкләргә сеңеп утырды.

Уйга талып, өйгә кайтып киләм,
Эзләп сиңа лаек алмашны.
...Иреннәрең үбеп жирең озатты,
Яңгыр яуды жылы, кояшлы.

4 июль, 1986

Бер китапка рецензия

Күлэгә бар – үзе юк,
Тавышы бар – сүзе юк...



*Сибгат ага Хәкимнең хатыны Мөршидә апа: «Больницада ятканда авызына жир жиләге капты да тып-тынгына дөнья куйды Сибгатем» – дип, кайгысы белән уртаклашкан иде.



Нәбирә
Гыйматдинова

КАМЧЫ

ХИКӘЯ

1

«Капкасы ачык. Өйдә!»

– Ник кайттың, жан көеге?! Сине кем тансыклаган монда?! Потын бер тиен!

Ир туганы белән күрешү шатлыгыннан йөгәрә-йөгәрә табын көйләп, түренә утыртасы сеңел аны битәрли-битәрли каршы алды. (Әйтерсең алар егерме ел аеры-чайры яшәмәгән!) Таныды үзе тагын. «Мин сине белмим, син кем?» – дип, бусагадан ук кире борса, егыл да үл. Таныды, шөкер...

Чакырылмаган «кунак» аркасындагы киндер биштәрен идәнгә ташлаган иде, бавы чишелеп, каткан ипи кисәкләре коелды. Тешсез авызында әвәли-әвәли, төкерек белән жебеткән бердәнбер тәгам... Өч тәүлек жүнле ризык күрмәгән ашказанын усал эт талапмы-талый, ә ызбага сулаган саен борынны кытыклаган шулпа исе таралган. Итен күп итеп салып пешерә Наҗия. Ит димәктән, их, элеккеге еллардагы кебек жинне терсәккә кадәр сызганып, сарык боты кимерсәң иде ул. Сөяктәге желеген телең белән суыра-суыра!

Сеңлесе идәндәге ипи калдыкларына карап торды-торды да жыеп, биштәргә кире тыкты:

– Юлыңа кирәгер, запас белән йөрүң яхшы, әбзи, аша да кеше-кара күргәнче кит!

Наҗия куа да башлады. Әгәр «кунак» болай тоз төсле «эресә», сеңел уклау белән аркаңны кашып озатмагае. Кыз туганы капкадан ук чамалагандыр, кайчандыр дөньяны дер селкеткән абзасы тәмам бетәшкән, чәнти бармак белән төртсәң дә, авачак, ә менә яшь чагында

Нәбирә ГЫЙМАТДИНОВА (1956) – Татарстанның халык язучысы; «Мәхәббәттә гөнаһ бар», «Икебезгә дә авыр», «Үзем генә беләм» һ.б. kitapлар авторы. Казанда яши.

чабып киптергән камыш төсле нәзек кызчык, тәненә ит кундырып, тазарган-матурайган.

– Ашыктырма, сеңел. Авыр миңа. Югалдым мин.

– Ничек югалдың? Каршымда ич син!

– Кабыгым гына, эчем буш минем. – Хәмит «эт талаган» ашказанына баскалады.

– Буш, ди, сиңа! Эчәң эшәкелек белән тулган, әбзи!

Элгәре абзасына кәлимә әйтергә курыккан йомыкый Наҗиянең теле пычак төсле үткенләнгән иде.

– Алла хақы өчен тыңлап бак әле, сеңел.

– Әһә, соңлап кына Аллаһны искә төшерәсеңме? Син бит... – Яшьләнгән күзен түшәмгә төбәгән кыз туганы бу коточкыч сүзгә шуннан суырып алды кебек. – Син... збир! Авыл хәтерендә шундый исең генә бар сиңең. Гыйззәт малае Хәмит дигәнә юк! Жирдән гөнаһларыңны көн-төн яуган яңгыр да юмас! Яңгыр ни, дәрәя ташулары агызмас.

– Матур тәтелдисең, сеңел.

– Китапханәгә укыдым. Китаплар сөйләттерә. Ә син, вәт, үзәң тәтелдәмә! Минем генәме, бөтен Кушнарәтнең бәгыре каткан сиңа. Лутчы күрәнмә адәм күзенә!

Сеңлесе тәлинкәгә аш состы. Итен зур-зур кисәкләргә тураклагач, калай чыңлаган тавыш белән:

– Тамагыңны туйдыр да сәфәрәңә кузгал! – диде.

«Збир... диләр икән, збир...» Бу кушаматтан йөрәгә чөмәрдәгән «кунак»ның кинәт кенә ашау дәрәтә басылды. Збир, имеш, збир. Берәүнең муенын чәйнәп өзгәнме ул? Яисә буып ыргытканмы? Заманы шундый иде аның, жебек житәкчене халык санламый, жылкәсенә менеп атлана.

– Ашау качмас. – Хәмит үзалдына йөткерде. – Кит тә кит дисең дә... Китмим! Авылга бер ният белән кайттым чөнки. Элеккегә Гыйззәт малае белән бүгенгә Гыйззәт малае арасында жир белән күк аермасы, сеңел. Бүтән мин хәзер. Аллаһы Тәгалә жәзасын тутырык-тутырык бирде. Унөч ел төрмә шулпасы чөмәрдем.

Наҗия йөзән читкә борды, аны бик куркыныч «төрмә» сүзгә дә сискәндәрмәде. Шул хәтлә туганына дошманмы икәнни? Ә Хәмит бер сулыштан сөйләп өлгерергә тели иде.

– Анда Рәдиф исемле яшь кенә мулла белән таныштым. Егетне, син ваххаб, син илдә террор оештырасың дип, бәнахака гаепләп, хөкәмгә тартканнар. Рәдиф мулла Коръәнне ятган белә икән, миңа төрлө догалар өйрәтте, намазга әйдәде. Комга сеңдергән сыман сеңдерде вәгазыләрен яшь мулла. – «Кунак» күз кырые белән генә Наҗиягә карап куйды. Көлемсерәп кенә тыңлый, янәсе, күпме генә сайрасаң да, син сандугач түгел. – «Гөнаһларың ярлыканың дисең,

тәүбә-истигъфар ит, абзый, Изге китап шулай куша», – ди Рәдиф. Ниса сүрәсенәң утыз беренче аятен ятлаттырды миңа. Анда: «Әгәр сез Аллаһы тарафыннан тыелган гөнаһларның зурысыннан саклансагыз, сезнең кечкенә гөнаһларыгызны да гафу итәрбез» дигәннәр, сеңел.

Нажия капылт кына урындыгын этеп жибәрде. Шапылдап ауды урындык. Кайчандыр абзасының күз карашыннан да борчак төсле куырылган сеңелне алмаштырганнар, гүя ул күкләрне ярып ялтыраган яшен иде.

– Йа, син кайсысыннан сакландың соң, әбзи? Синдә хәттин бит алар, хәттин! Мин дә авыл мәдрәсәсендә укыдым, мин дә тавык чүпләрлек кенә булса да дини гыйлемгә ия. Әйдә, гөнаһларыңны саныйк. – Нажия бармагын бөктө. – Хәрәм ризык ашадыңмы? Ашадың! Ашханәдә, Халидәне елата-елата, дуңгыз итен пешерттеңме? Урлаштыңмы? Урлаштың! Кеше кыйнадыңмы? Кыйнадың! Кыйнау гынамы, имгәтеп гарип ясадың. Пай жирләре өчен халыкка икмәк таратканда, авырлыгын киметеп үлчәттеңме? Үлчәттең! Бишенче, алтынчы, жиденче, сигезенче дип, йөзгә кадәр дәвам итимме? Сине авыл атып-ятып каргады, әбзи!

Хәмитнең болай да хәлсез йөрәк тибеше әкрәнәеп, кан тамырлары бозланды.

– Каргыш – казык башына, сеңел. Алай ярамый, каргарга дим, гөнаһ ул дим.

Нажия берәз гына тынды да тагын әр-битәр яудырырга тотынды.

– Бармагыңны үзең табан кәкрәйтмә, яме, әбзи. Авыл бәддогасын Аллаһ ишетмәгән дисеңме? Син бит күпме кешене бәхетсез иттең. Гомерлеккә!

Сүз ташкынына күмелгән сеңлесен капка шыгырдавы туктатты.

– Ай Аллам! – диде ул, ике кулы белән чигәсен учлап. – Камәрия керә! Сине идән астына качырыйммы әллә? Мине кыйнап, шунда яба идең бит! Ай Аллам!

Хәмит башын муенына батырды. Дөнъя – куласа, бер әйләнә, бер баса икән: элек авылда аның күзенә чалынмаса тырышсалар, бүген ул үзе алардан яшеренә, имеш. Шулай кача-поса йөрер өчен кайттымыни ул туган ягына? «Кунак», кулын селеккәләп, иңбашын йомшартты.

Күрше хатыны ишекне сак кына ачып:

– Синдә кеше бар, ахрысы, – дигәч, Нажия йөзен чытып:

– Кеше түгел ул, – диде.

– Тәрәзәдән күрдем. Мәйтәм, хәер сорашучы, ахры.

– Әйдә, кер, Камәрия, хәерсез кунакны танырсың бәлки.

Ике хатын – ике ут, аны төтенсез яндыра иде. Берсе кеше түгел ди, берсе хәер сорашучы ди.

– Кая, кая? – Хәмитнең өстенә иелгән Камәрия корт чаккандай

читкә сикерде. – Абау, чынлап та, кеше түгел! Танымыйча соң! Абау, кыяфәте! Әшәке бәндәләр ямьсез карта я диләр, дәрәс икән. Ник бу збирны бусагаңнан атлаттың, Наҗия?! Әй, ике бармак арасына ит үсми лә.

– Саумы, күрше? Исәнләшик. – Хәмит, чигенә-чигенә, ишек яңагына сөялгән хатынга кулын сузды. – Курыкма, тимим. Абзагызның чебенгә сугарлык та хәле юк, синең итәк җиленнән дә егыла абзагыз.

– Чыгам, – диде хатын, косарга җыенгандай укшып. – Күңеләм болгана.

Камәрия артыннан ишек ябылгач та, озак дулады сеңел.

– Нишләп жирәнмичә шакшы кулларыңа орынсын ул?! Хәтерлисәңме, син аның битен тырнаган идең. Фермада сыер сауганда җырлаган өчен. Оныттыңмы, йә? Күрешик ди әле, оятсыз!

Куян батырайган... Хәер, нигә гажәпләнергә, корбаныма сикерәм дисә – збирнең аягы аксаган, умыртып тешлим дисә – тешләре черегән. «Ике бармак арасына ит үсми...» Үскән икән, үскән. Туганы җылысына өметләнеп кайтып егылган Хәмит ялгышты бугай.

Нәфрәтеннән куык сыман кабарынган Наҗия шартларга җитеште әнә. Эченнән генә: «Көчәңне чамала да дәшмә, Хәмит», – диде «кунак» һәм, таш бәйләгәндәй авырайган аягын сөйрәп, өстәлгә табан теркелдәде. Суынган ашны тиз-тиз капкалагач, әллә ничек, караңгы дөньяның сүрүен тишәп, җанга яктылык инде сыман. «Дәшмә» дип... Дәшмичә дә булмас.

– Карале, Наҗия, кит тә кит дисең. Бер ният белән кайтты абзаң. Ишетәсеңме, саңгырау? – Ир түш кесәсеннән дүрткә бөкләгән дәфтәр бите чыгарды. – Монау исемлек төзедем. Монау перси чагымда кемнәрне рәнҗеттем, әммәсеннән гафу сорыйм.

Сеңлесе аның кулындагы кәгазьгә үрелде.

– Әстәгъфирулла, боларның яртысы зиратта бит! Аңлашыла-а, ниятең ният ише генәме синең. Гөнаһ капчыгыңны бушатмакчы син. Карта я-карта я, капчык җилкәңне басамы? Гафу сорамакчы икән берәү! Әйдә соң, миннән башла, әбзи!

Ничек «миннән башла?» Сеңел исемлектә кермәде, туганнар, гафу сорамасаң да, кичерергә тиеш. Бер оя балалары лабаса.

– Башымны катырма! – Хәмит кәгазьгә үрелде. – Жук син исемлектә, жук!

– Ә син яз! Ноль итеп яз, әбзи! Синең өчен мин ноль гына идем! – Наҗиянең, баягы гайрәте сүреләп, тавышы калтырады. Шалдыр-шолдыр өстәлдәге савытларны җыйганда, борынын да мышкылдатты хәтта. – Миннән башла, әйе. Урмандагы бүренең тамагы туйса, кешегә ташланмый. Син ерткычтан мең кәдрә явызрак идең. Тамагың тук, барыбер ботарлап ташларга корбан эзләдең. Әгәр синең хакта иллә дә куркыныч әкият язсалар, аның башын бик матур итеп сурәтләрләр

иде. Башын гына! Борын-борын заманда Хикмәтовлар гаиләсендә бик матур малай туган, ди. Ата-анасының картлык көннәрендә терәге, куанычы. Аңа Хәмит дип исем куша авыл мулласы. Малай искиткеч акыллы, инсафлы һәм иманлы булып үсә. Ялгыз карчыкларга су ташый, кышын карларын көри, ди. Кая ул жан ияләрен рәнжәтү, бакчада күршеләрнең тавыклары түтәлдә тибенгәндә, аларны таш бәрәп тузгытмый, малай, һәрберсен ипләп кенә тотып, койма аша очыра! Унөч яшьләр чамасында малайның холкы үзгәрә. Кинәт үзгәрә!

– Көйләп сөйлисең, жыру жырлаган төсле, – диде «кунак».

Йа, сөйләмәгәе! «Кит» дип тузынмасын гына.

– Китап рухы дим бит миндә, бүлдермә, яме? Әкиятнең коточкыч дәвамы да, аяныч азагы да сиңа мәгълүм, әйеме, әбзи? Әйт, минем курчагымны нишләттең?

– Ызбада бөркү, тын кысыла. – Хәмит агуланган таракан кебек ишеккә табан үрмәләде. Ашадың ни, ашамадың ни, хәлсезлек үтерә иде. Һа, бу кызыйга жансыз курчак кирәк икән! Картаеп та акылга туймаган сеңел шуның белән уйнамакчымы әллә?

– Син генә юк иттең аны, збир!

Гүя арттан килеп, муен тамырына ордылар, «кунак» чайкалып китеп, әз генә баскычтан аска мәтәлмәде. Чиркандыра бу сүз, чиркандыра! Збир, збир... Кара син, тапканнар, акыш-макышлар. Кемнең «иҗат жимеше» икән? Хәмит шуның ипи шүрлеген жимерер иде. Һа, жимерә, ди! Буыны шешеп кәкрәйгән бармаклар бер йодрыкка төйнәлмәс шул. Чү, аңа ябыштырылган кушаматны оныттылармы икәнни? «Ертык маңгай» ул. Үсмер Хәмит, и, гарьләнде шулай үртәсәләр, и, гарьләнде, бүген, әйдә, бот хәтле малай-шалай «Ертык маңгай» дип, артыннан кычкырсын, мыек очы да селкенмәячәк.

Ир соңгы баскыч тактасында тирә-якка күз йөртте. Ата нигезе... Кыска буйлы хужа һәр корылманы үзенә үлчәп төзөгән диярсең, сыңар сыер, ике сарык кына асрарлык абзар, эт оясы хәтле генә тавык кетәклегә, өч-дүрт капчык кына бодай сыешлы келәт һәм ләүкәсе ярты гына метрлы тыгын мунча... Этисе Гыйззәт ат караучы иде. Ә колхоз галәмәт зур, меңәрләгән тояклы-мөгезле терлек өчен рәттән егермедән артык бина тезелгән. Эти кеше гомере буе шушы киңлектә-иркенлектә эшләде. Хәмит исә, буй тарткач, «мин бигрәк мескен» дип шәрран ярган йортны тарсынды. Нәселләренең ничәнче катламындагы адәм затына охшады икән, ул яшьтәшләреннән ике башка озынрак, гәүдәгә дә таза, бер-бер йодрыгы да бала башы хәтле иде. Мәрхүм әбисе: «Бишенче буынга тиклем бездә, басса – үкчәсе белән жирне чокырайткан гөрнадирлар туган, аннан соң гына, ялкау орлык элөгеп, ир-атлар вакланган, сиңең атаң – моңа мисал; шөкер, табигать-әнкәбез хатасын төзәтте, дәнжага син баһадир оныкны

тудыртты», – дияр иде. Тудыртмаса икэн! Яисэ, тудырган тэкъдирдэ, этисе буеннан арттырмаса икэн!

Килэчэк язмышын кара буяу белэн аркылы-торкылы сызачак фажиганең төп сәбәпчесе дә шушы фил гәүдә иде. Авылда бердәнбер Мичурин Лотфулланың гына жәй уртасында кып-кызыл алмалары өлгерә дә, бала-чаганың күзен кыздырып: «Өз мине, өз», – дип котырта иде. Юмарт алмалар гына чакыра шул, саран хужасы, турыннан узганда да, тәрәзәсен шакып:

– Әй жегет, бакчама кер генә, ботыңны сындырам! – дип кисәтә.

Ә беркөнне Лотфулланың күршесе Фәррах малайларны төнгә «сәяхәт»кә чакырды:

– Әйдәмеgez, төнлә корсак кабарганчы алма ашыйбыз! Кемнекенме? Мичуринныкын, әлбиттә! Хәмдия апа белән ул өч көнгә Садыкаудагы туганнарына киткән ди әни. Арт яктан рәшәткәне каерып, шуннан гына эчкә чумабыз!

Чумдылар. Унарлаган малай кошлар кебек агач ботакларына кунды. Алмаларны әле корт тишмәгән, караңгыда күз йомып та кимерерлек. Күбенгәнче ашап, иртәгә запаска дип, майкага тутыргач кына, кемдер эче итеп сызгырды. Караклар дәррәү теге рәшәткә ярыгына ташланды. Болай да таза Хәмитнең исә, алма ашап, корсагы бүлтәйгән, житмәсә майкадагы запас та комачаулый иде, ул ярыйка сыймады һәм, артка чигенеп, койма башыннан сикерәм дигәндә генә битендә камчы чыжлады. Күздән аллы-гөлле очкыннар чәчрәде. Авыртудан аю кебек үкерде малай.

– Ал-ла-а! – Камчы иясе маңгайны ярды бугай, ерганак төсле аккан канны кулы белән ни хәтле генә сөртсә дә, ул һаман туктамый, авызга тула иде. – Ал-ла-а!

Тик аңа беркем дә ярдәмгә ашыкмады, кайсы кая качып котылган каракларның Хәмиттә хәсрәте юк, үзләренең жаны кадерле иде. Үсмер жен куәте белән рәшәткәгә китереп типте. Чытырт итеп сынды такта. Ярсый-ярсый тагын типте, тагын. Койманың урта өлеше, баганасы-ние белән шапылдап, жиргә ауды....

Урамда ул ярасына учлап-учлап туфрак сипте. Табан астын пыяла киссә, әбисе гел шулай «дәвалый» иде.

Иртәгәсен шешеп кабарган маңгайны күреп, өйдәгеләр ах-вах килде.

Этисе:

– Кем сукты? – дигәч, үсмер жәелмәде:

– Караңгые, күрмәдем.

– Жен суккан балага, жен! – Әбисе дога укып өшкерде дә, шуның белән вәссәлам!

Өй халкы, кызганып: «Сызлыймы, улым?» – дип сораса икэн! Сорамалар, чөнки бик «мәшәкәтле» көннәре: кичтән түрдәге

караватта үзәк кибетеннән «кунак кызы» кайтып утырган, хатын-кызлар шуның белән мәшгуль иде. Озын аяклы, зәңгәр күзле, сары чәчле, бүксәсенә төртсән, «ма-ма» дип чәрелдәгән курчак сеңлесе Нажиягә туган көн бүлгәе икән. Әнисе күрше Мәрфуга апага мактанды:

– Танабызны саткан акча аккурат кына булды.

Тегесе:

– И-и, бу маржа баласына акча туздырган сез – жүләрләр! Бушка бирсәләр дә, алмыйм, валлаһи, – дигәч тә, әнисе үз сүзен өстен итте:

– Дөнья малы – дуңгыз каны, Мәрфуга. Төпчегебез бит, рәхәтләнәп уйнасын. Әни буласы кыз, бәби көйләргә-чөйләргә өйрәнер берсәк.

Маңгайдагы яра Хәмитнең «өченче күз»н ачты кебек. Ничек ул моңарчы искәрткән икән: сеңлесен аңа караганда ныграк яраталар! Иң матур киём – Нажиягә, иң тәмле кәнфит – Нажиягә! Малайга – биләсипиткә акча юк, ә курчакка бар! Әй, бөтерелделәр дә соң шул хәчтерүш тирәсендә! Әбисе иске корамалардан күлмәк текте, әнисе башлыгына мүлинә жеп белән чәчәкләр чикте. Курчакка нинди исем кушыйк икән дип аштыраштылар. Ә Хәмитнең «исеме» әзер: «килмешәк», һәм әлегә кадәр тамчы гына да усаллык исәпләмәгән үсмер аны өйдән сөрергә жыенды. Күкрәктәге нәни генә үч ноктасы, зурая-зурая, бөтен булмышын биләде. Бу татлы уй хәтта ки маңгайның авыртуын да баса сыман иде. Әнә-әнә, иркә сеңлесе: «Кая минем курчагым?» – дип, шаулап-илаулап елый, аның һәр бөртөк күз яше нәкъ бәлзәм, Хәмит шуның белән ярасын сылап төзәтә... Әмма сигез яшьлек Нажиякәй «уяу» иде, абыйсының зәһәр карашын тоеп, «баласы»н төнлә дә кочаклап йоклады.

– Кайларда син?

Нажиянең тавышыннан сискәнгән «кунак» хатирәләр пәрәвезеннән арынып:

– Монда, хәзер керәм, – диде.

Туган нигез аның төсле үк бетәшкән икән. Сеңлесе берәз нәрсәдер маташтырган үзе: кыйшайган сарайны терәү белән терәткән, түбәсендәге шифрның купкан урыннарына калай кадаклаттырган. Китапханәче мал-туар асрап, тирес түгеп пычранмый, интеллигент, кыскасы. Коймалар бөтенләй черегән. Авыл өстенә ишелеп торган урманнан нәзек-нәзек жирдалар кисеп, өр-яңадан бакча тирәсен тотасы иде. Заманында ул ата йортын кирәксенмәде. Әйе, заманында. Гайрәтле, егәрле һәм бай чагында. Кинәт кенә тормыш пыяласы чатнап, вак-вак кисәкләргә уалыр дип, берәрсе күрәзәлек кылып, алдан ук кисәтсә ул! Бакча кырыен тота, имеш, хыялый. Нажиянең талканы коры: «Син хужа түгел, кагылма», – дияр. Кагылмый да әле, урманнан чыбык-чабык ташырлык та рәт юк монда.

Мең жәфа белән баскычтан менгән ирне өйдә биләнә таянган

усал «хөкемдар» көтө, менэ ул хөкем карарын укыр да кырыс жэзага тартыр кебек иде.

Бэлки сеңелнең мәрхәмәте уянып жәлләр дип, Хәмит хәйлә белән маңгаен уа-уа:

– Сызлый, каһәр, ничә елдан соң да үтереп сызлый, баскычка гына фуфайка ыргытмассыңмы, эзрәк ятып торсам жиңеләйтер мужыт, – диде.

– Әтине баскычта кундырганың исендәме соң?

Нажия пычак теле белән үткәннәрдә чокынды.

Хәмит:

– Хәтерләмим, – дигән иде, сеңел күтәрелеп бәрелде.

– Ә син хәтерлә! Аттан егылып, әтинең аягы каймыккач, төн ката ыңгырашты мәрхүм. Син рәис итеп куелган гына идең, йоклатмыйсың, картлач, дип, аны баскычка чыгарып салдың. Һай, көчле идең, әбзи, җилкәңә икешәр таза аю ассаң да, билең чыдатыр.

– Кичерсен эти...

– Теге дөньяданмы? Збир син, збир, әбзи! Баскычта тузанда аунама, чоландагы сиртмәле караватта урын жәям. Монысы, шәт, исендәдер, без үскәндә түрдә иде ул пружиналы карават. Мин көндезләрен гел шунда курчагымны тирбәтә идем.

Һаман курчак! Әгәр сеңлесе баягы соравын кабатласа, ни дияр Хәмит? Ул исемлекне кат-кат төзеп, сызасын сызды, өстисен өстәде, кемнән нәрсә өчен кичерү сораячагын да әллә ничә мәртәбә күңел иләгеннән иләде. Ә Нажия... Нажия исемлектә теркәлмәгән! Алдан ук хәстәрен күрмәгәч, ничек акланасың, ди! Җансыз нәстәкәй шул хәтле кадерлеме икәнни?!

– Сызлай... – Хәмит юкка гына кызгандырырга тырышты. Хатын-кыз соңгы адәм актыгын да кочагына алып юатырга мөмкин, табигать аңа мул итеп ана назын биргән, имеш. Ялган! Сеңелнең таш бәгыре, ауный-ауный еласаң да, эреми энә.

– Минекә сызлай, ә сезнең яралар йомылган дисеңдер, әйеме? – дип, Нажия диванга өйгән мендәрләрнең иң зурысын аңа ыргытты. – Мә!

Һай, көчле иде сеңел, көчле! Мендәр, ирнең күкрәгенә бәрелеп, әз генә аяктан елмады. Хәлсезлек үтерә иде. Моңа сүз катмавың хәерле дип, Хәмит тизрәк чоланга тайды. Арыган кеше үлеп йоклый, ә аңардан йокы жәяү качты, чөнки, кемдер ми капкачын куптарып меңәрләгән бал корты салдымыни, баш шаулады. Куе кара тынлыкны сыеклатып, ярыктардан берәр жан иясенәң тавышы саркып керсә, «кортлар»ның гөҗләве кимер дә иде. Һич югы, тычкан кыштырдасын иде. Урамда балалар уйнамыймы икән? Хәмитләр чорында һәр йортта алтышар-җидешәр олан үсә, алар көтүләре белән йөгәргәндә, һавага болыт тузаны күтәрелә иде. Көтүнең әйдәманы исә Хәмит. Су коенасыз дисә –

коеналар, ярыш оештырасыз дисә – оештыралар. Аның һәр әмере карусыз үтәлә. Ләкин «алма фажигасе»ннән соң яшьтиләр генәме, ыбыр-чыбырына кадәр аңа буйсынмады. Исеме белән эндәшмиләр, ул – «ертык маңгай». Күрәсен, пайтәхеттәге «патша» тамгасыз булырга тиеш. Урамдагыларга чәнти бармак белән дә чиртмәгән үсмер усалланды, кушамат тагучыларны акырта-акырта тәпәләде. Аеруча Васил теңкәсенә тия иде. Аның кебек таза яшьтинен измәсен изәр идең, әтисе Вәлихан – колхоз рәисе. Тимә, ярамый! Аннары, уртақ табактан ашамасалар да, алар дуслар, мәктәпне тәмамлагач, авыл хужалыгы техникумында бер төркемдә укып, армиядә бер частыта хезмәт иттеләр. Түрә-караның гадәте: үзенен кәнәфиен мирас рәвешендә баласына яки оныгына тәгаенли. Вәлихан абзый да шулай эшләде. Жыелышта:

– Мин бүгеннән пенсиядә, вот сезгә яңа хужа, – дип, халык каршысына улы Василне чыгарып бастырды. Авылдашларга ни, хуплап, дәррәү кул чаптылар. Хәмитнен көнләшүдән бавыры әчеште. Ник аны сайламыйлар, ул да агроном бит. Ат караучы Гыйззәт малае гына диләрме?! Василнен маңгае шома, ә аныкы ертык диләрме?!

Шундый кәефсез көннәрдә үсмер вакытта ук теш кайраган, әмма сонра онытылган курчак арыш кылчыгы төсле янә күзгә кадалды да инде. Балалар бакчасына эшкә урнашкан сеңлесе күсәк башы белән һаман «бәби-бәби» уйный, хәтта «кызы»на Жәмилә дип исем дә куштырган. Моңысының сере тиз ачыланды: Нажияне кичләрен Жәмил исемле сыйныфташы озата, ике гашыйк «ябалак» елга буендагы тал-тирәккә ияләште. Шунда таң аттыралар. Мөгаен, абзасын узып, кияүгә ычкынмакчы, жилбәзәк! Курчагына: «Күченәбез, күченәбез», – дип сөйләнгән «әни кеше»нен юлына бүрәнә тәгәрәтергә кирәк иде. Тәгәрәтте Хәмит...

Курчак югалган сәгатәтә үк өйдә мәхшәр купты. Төшке ашка кайткан егет тәмләп калжа чәйни иде, илаулап-илаулап елаган сеңлесе, тишәрдәй булып, бармагын аның күзенә турылады:

– Әй, син!

...«Әй, син!» Кайсы жүнсезе аны уята икән? Зәңгәр күзле курчак жанланып, үч алырга килгәнме әллә? Юк, килер жирдә түгел килмешәк. Төн ката йөз борча тешләгәндәй кашынган Хәмит әле генә йокыга талган, азагы билгесез төше дә искиткеч матур иде. Имеш, хатыны Мәрзия белән, бер-берсенә сыенышып, шау чәчәкле болыннан баралар. Мәрзиянен сулышы шундый кайнар, имеш. Бәлки хатыны аны кичергәндер? Бәлки бүген дә өзелеп яратадыр? Шайтан гына өметсез, ди, бәлки кабат чәчләр чәчкә бәйләнер?

– Әй, син! Юынып ашап-әч тә авыл уянганчы кит, әбзи, – дип, сеңлесе юрганын тарта икән. Тибеп кенә очырасы иде аны, их, аякларның хәлсезлегә! Алай да ял иткәч, эзрәк көч кергән иде, «кунак» юрганын башыннан ук ябынып:

– Таң зэрэсеннән бимазалама сана, Нажия. Ниятемне ниятләмичә Кушнараттан китмим мин, – диде.

Кичәге мескен тавышы да ничава гына көрәйгән иде.

Сеңлесе:

– Йа Аллаһым, жәзаласаң – бүтәнчә жәзала, – дия-дия, чолан тәрәзәсенен пәрдәсен шудырды. Жәй төне бер генә сүәм, тышта яктырткан. – Таң зәрәсе диме? Инде көтү куа халык. Кеше эшләп арый бу вакытта. Шыпырт кына китүен хәерле, әбзи. Күпме генә ниятләмә, бер бәддога укыган авыл кичермәс сине. Колхоз житәкләмәсән, эчәң моның хәтле явызлык тулмас иде, бәлкем. Биек урындыклар кешене боза, әбзи. Василдан кара көнләшү белән көнләштең, аның юк гаепләрен табып, районга жалу сырлаучы да син идең.

Чебеш хәтле генә сеңел аны чукый да чукый. Артык жебеде Хәмит, әзрәк шәбәргә иде.

– Жалу дип, теге... Син, мин язган белән генә персигә бәйләнмиләр. Үзе гаепле.

– Ничек «гаепле?»

– Ярашмады өстәгеләргә, вәт шул.

– Аһ, оятсыз! Синең сымак түрәләргә ялагайланырга тиеш идемени?

– Тирләдем, тышта җилләнәм, – диде «кунак».

Карчыга сыман өстендә кагынган сеңел аның саруын кайната иде. Күп белсәң – тиз картаерсың, Нажиякәй! Коры табада коймак ябышмасын өчен башта аны майларга кирәк. Районның беренче санлы түрәсе тыкшынды монда. Көзгә яңгырлы көндә авыл урамында әлегә «патша»ның дөядән дә биегрәк машинасы сазлыкка батты. Кунычлы резин итекләр кигән Хәмитнең кырдан кайтып килеше иде, төкереп, учын юешләтте дә кәттә «арба»ны асфальт юлга кадәр этеп барды. Тәрәзәнең пыяласын гына шудырган кызыл битле түрә:

– Исең кем? Кайда эшлисең? – дип төпченде.

– Хикмәтов Хәмит мин, колхозда агроном, – диде егет.

– Яхшы. – «Арба» хужасының рәхмәте дә, мактавы да шул иде. Өч көннән «дөя» аларның капка төбендә туктады. Этисе ат жигә, авыл башына кадәр атка утырып бармак келәп, аның янында таптанган Хәмит каушаудан тораташ катты. Уенмыни, теге түрә, олы башын кече итеп, аларга сүз ката. Сүзнең дә ниндие әле!

– Хикмәтовлармы? Егетнең этисеме? Иртәгә үк улың колхоз рәисе вазифасына керешсен!

Атның муенына дуга кигезеп маташкан өлкән Хикмәтов каушамады, әйтерсәң көн дә түрә-мазар белән кул биреп күрешә.

– Кая, кем иптәш нәчәлдәрик, ялгыш сугылдың безгә. Безнең исән-имин генә эшләп йөргән персиебез Алмазов Васил бар. Ипле-жайлы, эчми-тартмый, халык белән санлаша.

– Абзый, – диде түрә, – миңа акыл сатма, Алмазовның кем икәнен яхшы беләбез! Урамнарыгызга чуерташ та жәйдермәгән хәчтерүш ул. Синәң малай булдыклыга охшаган, баһадир үстөргәнсең, молодец!

Әтисе, дуганы кире салдырып, үзенәң муенына элде.

– Энем нәчәлдәрик, безнең Васил менә шулай ат кебек жигелеп эшли, тимә аңа. Минекеннән тулык юк, үзе дорфа, үзенәң кулы каты.

Түрәнәң кодрәте киң иде, ул ат караучының авызын тиз яптырды:

– Миңа каршы өрмә, абзый! Минем сүз – закон! Каты куллы икән, уважуха! Этнең койрыгын кем кисә – шул яхшы бездә. Хикмәтов, бүген кич как штык миндә бул!

«Тораташ» жанланды. Машина кузгалганда, арт тәгәрмәч сикертеп, аның битенә балчык чәчрәтте. Соңгы пычрак бу, соңгысы! Бүтән Хәмит яз-көз жәяү саз ерып интекмәс. Агрономны жир кешесе диләр. Ә жир нинди төстә? Кара төстә. Димәк, ул кара эшче иде, ә иртәгедән агарыр егет: шофёр машинада гына йөртер, өстенә ак күлмәк кенә кияр, контордан гына эмер яудырыр. Тукта, тукта, атасы үзенәң улын дорфа, каты куллы дип хурлап, Василны яклай!

– Әти! Ни-нәрсә лыгырдаганыңны колагың ишеттеме? Син мине нәжескә буядың?

– Буйыйсы юк, син нәжестән дә хужырак. – Әтисенәң, чын мәгәр, акылы кителгән иде. – Ил-көннән аерым хәсрәт бирмә диләр картлар, безгә аерым да, ил белән дә бирәсең. Өйдәгеләрне кыерсытуың гына эздер, авылың да тынычлыгын бетертәсеңме, Хоша? Куштырма бу эшкә безнең малайны!

Хәмит, арбасы-ние белән күтәрәп, атасын урамга ыргытырга житешәп, теш шыгырдатты:

– Син, мескен кәтәнә, мине үзең сымак абзариңда кәжә генә асратып, өч кенә тавык үрчеттереп яшәтмәкчеме, ә? Кечтеки генә ызбадамы? Тарлыкта-кысанлыктамы? Мин үземә болын уртасында йорт салдыртам. Клуб хәтле йорт! Шылдымы?

– Шылмады, – диде атасы һәм жиңелчә генә дилбегәнә какты. – Кузгалыйк, хайван.

2

...Баксан, чолан иркән икән. Абзар-куралар да ярыйсы гына. Ишегалды да киң. Элгәре жаны кысылганга күрә ата йортын тарсынган, ахрысы. Шундый да зур иде микәнни жан? Хәмит аның нәрсә икәнен белгәнме ул чакта? Чуртым да белмәгән! Хәзер генә ни үлчәүләрдә үлчәп булмаган, ни тотып карап булмаган жан үзенәң барлыгын белдереп әрни-сыкрый. Төзәлмәслек хата-ялгышлар нәтижәсеме бу? Адәм баласына күктән индерелгән иң каты жәзамы әллә?

Нажия иртэнге чэйгә газ плитәсендә коймак чыжылдаткан иде.

– Исеңдәме? – диде сеңел. – Персилегеңә керешкән генә идең, әнинең арыш оныннан туглаган коймагын майсыз дип, тәлинкасе белән идәнгә бәрдең. Исеңдәме? Әни елады, син бит, збир, аның бер тамчы күз яшенә тормыйсың! Хет рәис, хет солтан бул! Менә мин таба төбөн күмгән майда йөздердем коймакны. Аша!

– Рәхмәт, мин тук. – «Кунак» балалар кебек авызын турсайтты. Күр син, битәрли-битәрли чэй эчертмәкче. Коймагым таш төсле тамагыңны тырнап төшсән дип, эчтән генә каргыйдыр, мөгаен. – Мәрзия янына барам әле.

– Абау, нинди Мәрзия янына? – Нажиянең күзе шакмакланды.

– Нәстә шаккаттың? Авылда бер генә Мәрзия. Минем хатын! Хәтерәң тутыккан, сеңел.

Хәмит ишеккә борылам дигәндә генә, Нажия, кулындагы камырлы кашыгын болгап, юлын бүлдә:

– Чур, чиратта мин беренче, әбзи. Утыр, чәеңне эч, аннан мине тыңла, яме?

И төбе-тамыры белән кубарылган дөньясы! Дистә-дистә еллар элек сеңел аның бер карашыннан шымаер, ә инде аяк тибеп кычкырсаң – куркудан тотлыгыр иде. Бүген ике туган урыннарын алмашты: бүген Нажия – батыр, ул теле белән тибә, йөрәккә үк турылап тибә, аның шунысы хәтәр. Әкиятләрдә кайчандыр үзләрен рәнжеткән карт арысланны кыргый жанварлар жыйнаулашып кыйнаса, чынбарлыкта Хәмит тә аның язмышын кабатламагае, ул да тешсез-тырнаксыз карт арыслан хәлендә.

«Кунак», чынаягын учына куеп, ике генә йотты, майлы коймакларга кагылмады, алар ачу белән идәнгә ыргыткан коймакларны хәтерләтә: шундый ук түгәрәк, шундый ук күперенке иде.

– Миңа ник үпкәләдең, әйт! – диде Хәмит, аумас өчен урындыкка аркасын терәп. Хәлсезлектән башы әйләнде.

– Үпкә-сапкалар тиз онытыла ул, әбзи. Жил белән исә дә китә. Миндә яра! Төзәлмәслек тирән яра! Сары чәчле курчагым-бәбкәчемне нишләттең син? Жавап бир! Шуннан башланды бит минем бәхетсезлек. Жәмилә дип исем кушкан идем мин аңа. Жәмилнең дә күзе зәп-зәңгәр иде. Яраткан кешем ярәшкәч, мин аңа курчагым кебек зәңгәр күзле кыз бала табарга хыяллана идем. Ә син мине егетемнән аерыр өчен ниләр генә кыланмадың. Башта аны ярлы-ябагай дип мыскылладың, әбисе белән генә үскән ятим ничек баесын икән? Синиң сымак карак булса, ярты колхозны талар иде дә бит. Төнлә, артыннан гына аның башына суктылар. Кем дисеңме? Син, әбзи, син! Өч ай бүлнистә ятты Жәмил. Кем сукканын тикшерүчеләргә әйтмәде тәки. Минем хакка! Әй Аллаһым, әйтәсе иде лә. Сине төрмәгә япсалар, мин шатлана идем. Котыла идем син збирдән! Авыл

белән котыла идек. Терелгәч, өзелепләр яратса да, миңа өйләнмәде Жәмил. Син ерткыч белән кем туганлашсын! Аның белән без икебез дә сызланып яшәдек. Китапханәгә алар турыннан үтәм бит. Ул күрер, ул очрар дип, мин гел матур күлмәкләр кидем. Сүзсез генә сокланып карап калыр иде, мәрхүм. Мәрхүм инде Жәмил, быел жирләдек. Саулыкка туймады. Син кыйнап гарипләндермәсән, яши иде әле, бәгырь кисәгем. Хәзер мин яңа күлмәкләр тектермим, өйдә ни кисәм – шуның белән эшкә барам. Хәзер миңа беркем дә аның төсле сөеп-иркәләп карамый инде. Ярамны беркем бәйләмәде, сиңең аркада авыл мине чит итте. Йөземә бәрәп әйтмәсәләр дә, мин – збир сеңлесе. Ичмасам, Жәмиләм дә юк, аңа күңелемне бушатып юаныр идем. Бәбкәчем бүлешер иде әле хәсрәтемне.

Өстенә тау ишелде. Жәмил – мәрхүм. Ул исемлектә икенче иде, өлгөрмәде Хәмит. Кеше хәтле кеше үлгән, ә бу елак сеңел курчагын сагына. Жансыз нәрсә аһ-зарыңны бүлешер, ди, сиңа.

– Жәмил өчен, әйдә, кичер, – диде «кунак», авыр ташларны койгандай жилкәсен селкетеп. – Курчак дисең һаман. Ни текми, ни чикми, кияүгә китәр яштың да курчак белән уйный дип, әни зарлана ие. Мужыт ул аны әтидән тирескә түктергәндер.

Нажия ярсиды:

– Әти белән әнигә тел-теш тидермә, оятсыз! Үзеңнең кара эшенең аларга сылтама, яме! Син башына життең Жәмиләнең, син!

– Иртә өрә, кич өрә, эттән хужы, – диде Хәмит. – Баштук үземнең йортыма кайтасы ие мин акыллыга. Туганым, янәмәсе.

Сеңелнең ярсуы көлү белән чиратлашты.

– Үзеңне акыллы дисеңмени? Тиленең тилесе син! Мәрзия жиңги буклы себерке белән куа сине, капка төбеннән үк!

– Ник ул куарга тиеш? Мин аңа клубтан да зуррак таш ызба, яңа мунча, келәт тулы бөртек, унбиш сарык, ике сыер, өч тана, чутсыз каз-үрдәк, тавык-чебеш калдырдым. Авылда иң бай хатын минем Мәрзия.

– Үтүт сиңең бай хатының, үтүт таш ызбаң! Жиңгинең күргәннәрен сөйләсәм – үпкәм күперә, сөйләмим.

– Ничек минем йорт «үтүт»?

Тавышы бугазын ерткан төсле Хәмит гыр-гыр итте.

– Йа әби, колхоз хисабыннан төзеткән йорт кай төше белән синекә икән? Кеше-мазар күзенә чалынмыйча гына тыкрыктан аргы очка элдерт, жиңги шул якта тора. Уңнан бишенче йорт. Капкасы зәңгәр. Аның төп хужасы кем икәне сиңа мәгълүмме? Исемен әйтимме?

– Кем? Соң, әйт!

– Баргач белерсең!

– Бармасам да беләм, син мине сәпсим аңгырага чутлагач та теге.

– Бер үк кешегә танытма, яме? Хәер, – Нажия каһкаһ белән

көлде. – Бу йолкыш адәм типсә – жир убылган, төбәп караса – карашы белән көйдергән, ә инде акырса – күкләр ярылган баһадир перси дип кем уйлар икән? Хәтерлисендер, юл кыскартыр өчен күрше чуваш агайлары безнең Кушнарлатны кисеп чыгалар иде. Сине шуларның берсе диярләр, мөгаен.

Хәмит, танымагайлары ни дип, тирә-якка карана-карана барды. Хужа чагында тавык-чебеш таптатып, машинада жилдергәндә, тар тоелган урамнар киңәйгән. Көч-гайрәтең кимесә – дөньясы зурая, һәм син энә ярыгына сыярлык кына булып кечерәсәң икән.

Бишенче йортның капкасы ачык, Мәрзия ишегалдында тавыкларга җим сибә иде.

– Тамак кырма. Мин синнән тамчы да курыкмыйм, – диде ул. – Наһия төнлә үк хәбәр китерде. «Җиңги, әбзине күргәч егылма», – ди. Егылган көннәр артта, шөкер.

Яулыгын чөеп бәйләгән Мәрзия яшьлегенең иң гүзәл жирендә туктаган да бүтән картаю ягына авышмаган төсле, әле дә чибәр иде.

Ир, кулындагы ярдәмче «аягы» – ботаклы-чатаклы таягын җиргә кадаклап:

– Кичерү сорап килүем ие, кичер, багалмасы, – диде.

– Аллаһ кичерсен!

– Әүвәле син кичер, багалмасы. Тыныч кына серләшик соң...

– Зинһар, тыштан капканы яп, – дип инәлдә хатын. – Синең белән уртак серем юк!

Хәмит чигенмәде, эчкә узып, утын түмәрәнә утырды. Дуамал сеңел белән чагыштырганда, Мәрзия тыныч күренә, элек тә ул басынкы һәм күндәм иде. Хәзер холкы ничектер, кайчакта юаш та юан бау ишәр, ди, шуна күрә хатын ис-тын алганчы тизрәк һөҗүмгә күчте ир.

– Син дим, нишләп җиде ятлар йортында яшисең дим? Үзебезнекен сатсаң, иманыңны киям!

Ялгышты Хәмит, ялгышты! Кичер дип ялвар да аннан янап кычкыр! Бер савытка шикәр белән тоз салып бутады, и мәгънәсез!

Мәрзия аның яनावына көлемсерәп кенә куйды. Көлемсерәми ни, ул – тәхетенә кунаклаган ханбикә, ә ир – аяк астында аунаган йолкыш. Кодрәтле рәистән куркыныч шәүлә генә калган.

– Алай димә. Ник серләшмәскә, ди, безгә? Бәхетле чакларыбыз исеңдәдер, шәт, багалмасы.

– Исемдә, исемдә! Яраткан идем мин сине. – Хатын яулыгын чиште-бәйләде, чиште-бәйләде. Дулкынлана! Гөлт итеп өмет уты кабынды. Бәлки гомеренең азаккы көннәрендә Хәмит хәллә белән бер түшәккә баш куяр?

– Әй, шул «багалмасы» дип төчеләнгәнәңә алдандым да инде. Әти: «Болында әкәмәт йорт тергезә, үзе эшле-ашлы, үзенә урындыгы биек, өйрәсе куе», – дисә, әни, алдагысын сизгәндер: «Кызым,

Гыйззәт малае явыз, рәхәт күрсәтмәс», – диде. Их, хәзерге акылым булса! Туйдан соң «багалмасы» «черек бәрәңге»гә әйләнде. Колхозга алынган беренче айларда ул халыкның канын эчтең. Кулында исемлек ди Наҗия. Ул вакытта ук кемне ничек жәберләвең турында сөйли иде авыл. Мин генә ил-көнгә таратмадым, юкса мине чәчемнән сөйрәп-сөйрәп кыйный идең. Тамаксаулыгың үтерде инде. Амбардагы бичара күгәрченнәрне капчыкка тутырып апкайтасың, шуларның йонын йолкып чистарта-чистарта бармак тиресе уела иде. Уч төбе хәтле генә кошларны ни дип ашадың икән? Хәзер генә сорыйм, теге чакта сорасам, тәлинка белән маңгаема ора идең. Абзар тулы терлек иде бит инде, иттән өзәлмәдең, өстәлгә коштабагы белән куя идем.

Хәмит таяк очы белән чирәм казыды, әйтерсең, чокыр ясап, шунда хатынның аһ-зарын күммәкче иде. Өтер-ноктасын төртеп, дәфтәргә язганмыни, таслап-таслап сөйли. Тыңларга авыр! Ирнең жыерчык буразнасы белән чуарланган битенә эре генә яш бөртөгә тамды. Юк, Мәрзияне кызганып түгел, ул үзе кызганыч, аны – бетәшкән адәмне, кемдер жәлләргә тиеш. Үзгәрде лә ул, хәтта үз-үзен танымаслык дәрәжәдә үзгәрде. Кичәге «збир» – бүген аксак куян.

– Гел начарга сукалама, багалмасы, – диде ул. – Мине дә аңла. Хезмәтем нервылы ие. Бер башка бөтенесе: ите, сөте, ашлыгы, саламы-печәне. План үтисе, кайсыдыр абзыйларның күңелен күрсә.

– Алар синең берәү генә иде. Сине персигә кодалаган капкорсакка ярты колхозны ташыдың син.

– Үземнең йорттан апчыгыйм шули?

– Апчык идең. Бездә дә колхозныкы иде. Сыеры, танасы, сарыгы. Келәттөгә бодае-арышы. Мичкә-мичкә балы.

Хәмит, көлгән авазлар чыгарып, һавага «өрде»:

– Ха-ха! Ирем карак, дөүләтнекен урлый дип, ник әләкләмәдең, багалмасы?

– Авызың чалыш, көлмә! – Хатынның теленә шайтан төкергән иде. – Аллаһ бер суктырыр әле дидем. Суктырган бит менә. Өстең карап еларлык. Капкорсак эшнәнне кәнәфиеннән очыргач, синең дә кояшың баеды.

– Су бир, – диде «кунак», кипкән иренен ялап. Күкрәктә үрләгән ут эчен-тышын яндыра иде. Боларның хәтеренә шаккатарсың, баллы ризык чәйнәгәндәй тәмләп-тәмләп сөйлиләр. Янәсе, безнең чират, тыңламый хәлең юк, син хәзер – тимер читлеккә ябылган «збир».

Су гына ялкынны сүндерсә икән!

– Авылдашлардан кичерү сорап кайттым дим, багалмасы.

– Ни Хак Тәгалә, ни бәндә кичермәс сине, збир!

– Гөһәһлы мин, танийм моны. Гөһәһларыгыз өчен Аллаһтан гафу үтенегез, тәүбә-истигъфар итегез ди Изге китап.

Хатын альяпкыч итәген жилләтте:

– Уф, кызу! Төтенсез яндырасың, билләһи. Мәчет карты кебек кылана бит, уф!

– Алай ук зурлама, багалмасы. Иманга төрлө кеше төрлөчә килә. Мин бахырыгыз – юлы кыек икәннен аңлаган Аллаһ колы бүген.

– Һай-һай, кис-тура, из-сыт та аннан ярлыкагыз дип мескенләп икән. Икейөзлө син, Хәмит!

Баягы өмет, уртак түшәк өмете куык төслә шилде. Бу бичәдән рәхим-шәфкать көтмә икән.

– Ник кеше йортында яшисең дисеңме? Баш хисапчы Фәридә апаны куып, үзәктән Салиха атлы пумалабашны китердең ич. Хәтерлисезме? Чөнки Фәридә апа намуслы иде, синең кыңгыр эшләреңне яратмады. И, кыландыгыз да соң ул Салиха белән! Ачыктан-ачык, яшермичә типтердегез. Астыгызга су кергәч, колхоз өстенә хәттин бурыч калдырып, икәү жәһәннәмгә качтыгыз сез! Ник жәһәннәм димме? Сезнең урыныгыз шунда гына иде. Мин ул бурычыгызның яртысын йорт белән мал-туарларны сатып түләдем.

– Каргап калгансыңдыр мине...

– Каргамадым, Илаһым, рәхәттә яшәсен дип, дога кылдым.

– Рәхәттә яшәмәдем. Салиха кәкре каенга терәттә. Кырымда фатирны үз исеменә ясатты, мине азык-төлек базасына каравылчы итеп урнаштыргач, директор белән иснәште кәнтәй. Базадан үзләре үк урлаган эйберләргә миңа сылтадылар да төрмәгә тыктылар.

Мәрзия кулын өскә күтәрде:

– Аллаһым, бу бәндәңнән аралаганың өчен чиксез-чиксез рәхмәт сиңа! Василым белән биш елда бәхет савытым мөлдерәмә тулды. Йортсыз-жирсез чагымда ул никах укытып, үзенә сыендырды. Рәхмәт, Аллаһым, рәхмәт!

Хәмит эздән генә аркан аумады.

– Акылдан шаштыңмы, сәнтый! Ниткән Васил, ниткән никах? Тере ирең бар килеш!

Хатын аңа якын ук килеп басты.

– Нинди «тере ир?» Киёмнәреңне капчыкка төяп чыгып барганда, бусага төбөндә өч тапкыр нәрсә дип кычкырдың, э? Талак, талак, талак дидең!

– Уйламыйча әйтелгән, кичер! Хи-хи, биш елдан аерылыштыгызмы? – «Кунак»ның күкрәгәндә сөенеч мәтәлчәк атты. Әһә, пар күгәрченнәр озаң гөрләшмәгән! – Киттемени Васил? Ераккамы?

– Якында гына. Зиратта минем күз нурым. Син хәерчеләткән хужалыкны ат кебек сөйри-сөйри йөрәк ите ашалды аның. – Шунда Мәрзиянең кесәсендәге телефоны шалтырады да, хатын Хәмитне җилтерәтеп тартып торгызды. – Улым Салават кайта, күземнән югал!

Ник бу халык мәрхәмәтсез икән? Сукбай эткә дә, кызганып, сөяк ташлыйлар. Ә ул – Аллаһ яратыпмы, яратмыйчамы яралткан адәм

баласы! Югыйсә күрәләр: «збир» яртылаш үләксә, атам дип ана мылтык төзәүдән ни файда, аны болай да Газраил сагалый. Кайда сез, гайрәт чәчкән дәһшәтле еллар, кайда?! Ир, Мәрзиядән җилтерәттерер идемени, өстенә бер акырса – чәчрәгән төкереге белән яндырыр иде.

Күз аллары караңгыланган «кунак», абына-сөргенә, сеңлесенен йортына ашыкты. «Улым кайта», – ди. Салават атлы икән малай. Аларны күрештермәс өчен ике арага казык какмакчы, кибәк баш!

– Ай-яй, бик тиз син, – диде Наҗия, көлеп. – Бәлешләр пешереп сыйламадымы, җиңги?

– Ыржайма. – Хәмит, сулуы кабып, идәнгә ауды. – Сыйламаса сыйламас. Аның каравы, ялгыш кына миңа серен тиште, кибәк баш.

– Нинди сер?

– Улым бар минем. Вәт аның белән ничек тә аңлашырбыз, чөнки дә ата каны аңарда.

Сеңлесе чигәсен боргычлады:

– Ычкындыңмы әллә, әбзи! Синәң Кушнарәттән үкчә ялтыратуыңа ике дистә ел, ә бу балага унбиш кенә яшь. Техникумда агрономлыкка укый. Васил абый белән Мәрзия апаның уртак малае ул Салават!

3

...«Уртак, уртак». Буып, тын юлларын кыстылармыни, һава җитмәде. Газраил ике тапкыр каптырмакчы иде, өченчесендә ныклап эләктерер, мөгаен. Сабыр ит, үлем фәрештәсе, корбаның, фани дөнья күперен кичеп, аргы якка – мәңгелек тарафларына күчкәнче, исемлектәге авылдашларын бәхилләтергә тиеш. Кузгатма син аны ерак сәфәрәнгә гөнаһларын төягән йөгә белән, кузгатма...

– Тынчу синдә, буылам, – диде ул һәм гыжлый-гыжлый урамга чыкты, таш бәйләгән төсле авырайган аягын селеккәләде. Оерга ярамый, хәрәкәттә – бәрәкәт, иске сабан төсле үкчәң белән җирне тырный-тырный йөрергә кирәк.

Каберстан түбән очта иде. Рәис чагында аңа мәчет картлары: «Язгы-көзгә пычракта зиратка бармалы түгел, вак таш булса да җәйдер, Гыйззәт малае», – дип күпме ялынды, Хәмит исә аларны тиз «тынычландырды»: «Кем сезгә үләргә кушкан? Үлмәгез!»

Зират яңартылган, такта рәшәткәләр сүтелеп, челтәрле тимер койма белән уратылган, юлына да асфальт түшәлгән иде. «Кунак», биек капканы ачып, эчкә үтмәкче иде, арттан усал итеп берәү кычкырды:

– Әй, кем, кая барышың?

Утлы кисәү белән өттеләргә, Хәмитнең аркасы пеште. Авылда тамак төбен гырлатып берәү генә – гармунчы Габдрахман гына сөйләшер иде.

– Мин, – диде ул, борылып.

Сәнәк сөйрәгән Габдрахман аны танымады.

– Күрше чуваш авылы кешесе, ахры, син, агай. Буталдың, агай, сезгә энә-э тегеннән, ферма кырыеннан китәсе, зират аша сукмак юк сезгә.

«Агай» кепкасын баш түбәсенә табан этәрде.

– Буталмадым, энем, буталмадым. Ертык маңгай Хәмит абзагыз без. Ни хәл?

Аның исәнләшергә дип сузган кулы һавада эленеп калды.

– Якынайма! – диде гармунчы. – Иту... Корсагыңны чәнчәм. Син исәнмени әле, збир? Дөмекмәдеңме әле?

– Исән, күрәсең. Картаелды тик.

Исемлектә Габдрахман дүртенче иде. Өченчене кысырыклар чиратсыз керә, әрсез! Аны юллап килгәннәрмени?

– Нәмәстә дип зират тирәсендә исәнәнәсең, збир? Үзең урын карыйсыңмы?

– Карасам ни. Без кай якларда туасын гына сайлый алмыйбыз. Шөкер, кайда күмеләсебезне исән вакытта ук кайгыртып куярга була, энем.

– Син шуны фикерләп кайттың, алайса?

– Кайтсам, жә. – Бөкрәйгән Хәмит гәүдәсен озынайткандай муенын боргалады. – Ике метр жир жәлкеме сезгә?

– Анысы күмәкләр дә... Түлке жир күтәрерме икән сине, аның шунысы бар. Зират өстен чапканнар иде, кипкән үләннәрне жыештырам. Торма юлымда сураеп!

Хәмит чыгырдап, капка келәсенә ябышты.

– Күпсенмә, жир караштырмыйм. Монда кайчандыр мин рәнжеткән әрвахлар ята. Каберләре кырыена тезләнеп, алардан гафу сорыйсы ием.

– Сөякләреннәнме? Тере чакларында тезләнәргә иде, збир!

– Син – каршында, син – исән Габдрахман, тезләнәммә?

Гармунчы сул кулын борын төбәндә «уйнатты»:

– Аннары бу бармакларым үзеннән-үзе ялганамы? Могжиза беләнме? Клубта оештыручы идем, хәтерәңдәме? Хәтерәңдә, збир! Синдә көн дә туй, көн дә бәйрәм. Урман аланында жәй бие учак яктырып, сарык түшкәсе кыздыртып, зур гына корсаклы адәмне сыйлый идең. Аракы лыкынасыз, кикерә-кикерә ашыйсыз, оятсыз мәзәкләр сөйләп шаркылдыйсыз, ә мин беләгем талганчы гармун шыгырдатам. Тыңламыйсыз да сез, мин – фон гына. Озак түзем, бер кичне сабырлыгым төкәнде, эмерең буйсынмадым. Син, збир, нишләдеңме? Клубка ажгырып кереп:

– Мин сиңа колхоз исәбеннән зарплат түлим, кылый Әхсән малае, хуҗа чакырган төшкә син барырга әбәзен, – дия-дия, бармакларымны балта түтәсе белән төйдөң, збир!

– Ярсып, көчемне чамаламадым, кичерә күр, ачу саклама, энем.

Дөнъяныкы дөнъялыкта калсын. Сиңа сыңар кул белән зират чистартулары читендер, давай, булышам.

– Бер кул белән дә эшлим мин! Гармуным ятим, шунысы үкенеч. Район ярышларында гел беренче идем, Мактау кәгазьләре өй диварын бизэрлек иде. Киләчәктә Казан сәхнәләрендә Илһам Шакировларга уйнарлык атаклы көй остасы буласы идем, син харап иттең, збир! Зиратны тәртипкә кертүне аксакаллар миңа йөкләде, ызначит, монда мин хужа, йөрмә мәрхүмнәрнең рухын рәнжетеп, сыптыр моннан!

– Хужа дисеңме? Авыл мулласы да синме?

– Фәрваз – безнең мулла. Түлке сиңа аның касаниеһе юк. Сыптыр диләр!

– Сыптырам, рәхмәт. Кичер, яме?

Күкрәген ярып, боз катырганнармыни, туңдыра, югыйсә иртәдән үк кояш кыздыра, яңгыр яумаганга да байтак, үләннәр саргаеп кипкән, ә ул шушы чәлләдә өши иде. Сәләмә киёмнәре жылы тотмый бугай, тузып юкарган күлмәк-чалбар, жиңсез көркә жилсез көндә дә жил үткәрә иде.

– Этәч Фәрваз Кушнарәт мулласы икән, вәйт сиңа, – диде ул сеңлесенә. Наһия өчен әлегә «яңалык» күптән искергән иде.

– Нәрсәгә шаккатасың? Казанда мәдрәсәдә укыды. Тәртипле Фәрваз абый. Авылда абруе зур.

– Амбар сакчыһы гына ие Этәч, кунакчага ук кунаклаган, – дип көлмәкче иде «Кунак», сеңлесе каһкаһә белән:

– Биеккә менгезгән дә – Аллаһ, аска төшөргән дә – Аллаһ. Элгәре авылның жиренә-суына хужа иден, ә бүген кем инде син? – диде.

Габдрахман аркасында чират бозылып, исемлектән күчкән өченче кеше нәкъ менә Этәч Фәрваз иде.

– Аны күрмәкче ием.

– Нигә? Ә-ә, гөнаһ капчыгында ул да бар, димәк. Әй Илаһым. – Наһия башын иеп ыңгырашты. – Такта чәем, тыныч жаным дип яшәгәндә, шушы бәндәңне жибәреп, никләргәнә жәзалыйһың икән? Мәчеттә актан-пакьтән киенгән мулла, ә миндә эче-тышы шакшы сукбай. Бу имәнгеч кыяфәтең белән иман йортының ишегенә орынаһы түгел! Нишләтим, Аллаһым, туган инде, әйе, бер ана карынында яткан туган. Ул збирга әйләнер дип кем юраган! – Сеңел альъяпкыч итәге белән яшьтән чыланган битен сөртте. – Хәзер мунча ягам, ичмасам керләнгән жаныңны яшөргән кабыгыңның пычрагын юарһың. Сәләмәләреңне идәнгә ташларһың, алмашка нидер юнәтермен.

Мунча булдырган арада Наһия төргәге белән әйберләргә алып кайтты. Юып үтүкләп төрөлгән ир-ат киёмнәре иде болар. Сеңел йомшарды кебек. Туган хаһы үпкә-сапкалардан өстенрәк дигәндер. Бәлки ул бүтән кумас, бәлки өшәнгән «збир» кайчандыр кысанлаган ата нигезендә, жылы ятакта әжәлен көтәр.

Нажия кара мунчаны «ак»ка эйлэндереп янарткан, уртадагы иске мич сүтелеп, нүеш тимере кукрайган иде. Кызган чуурташка су сибэ-сибэ, ләүкәдә парланган ир, сабын ышкып күбекләткән мунчала белән кат-кат юынгач, гүя керләнгән тәнен генә түгел, жанын да чистартты. Эсседә тирләп-пешеп комач кебек кызарган «эбзи» ишектән үк шат тавыш белән:

– Булды, сеңел, – диде. – Аруландым. Күлмәк-ыштаннар өчен рәхмәт. Өстемә үлчәп теккән төсле тап-таман.

– Таман шул, икегез дә бер үлчәм киём кидегез бит. Жиңги бирмим дип карышты башта. Василым төсө ди.

Мунча кызуында эрегән күкрәктәге боз янә тундырып өшетеп калтыратты. Үртәлү катыш гарьләнү булып, яңактан тәгәрәгән күз яше дә шау боз иде.

– Ник миңа мәрхүмнең киёмнәрен кидерттң? Мыскыллавыңмы, жә? – диде Хәмит, еламсырап. Бу мәлдә дөньяда иң кызганыч кеше, мөгаен, ул иде.

– Мыскылламыйм, эбзи. Табигать кануннары буенча исәпләсәң, урманда барча киек-жанвар төрле ел фасылында йонын коеп, мамыгын очырып шәрәләнә дә яңадан өс-башын бөтәйтә. Син бит иң явыз ерткычларның берсе. Мин табигать ролен үтәүче генә. Кызганыч, жаныңа гына алмашка чиста күлмәк юк. Фәрваз хәзрәт гел мәчеттә, барам дигәч, бар!

– Үземнең сәләмәләр яхшырак ие, авыл танымый ие.

– И, әйттерерсең! Синең хакта кичә үк чыбыксыз телефоннан хәбәр таралган. Курыкма, тотып тукмамаслар, кай жиреңә сугасың, шыр сөяк син.

Хәмит амбар сакчысы белән очрашмакчы иде, ә монда – тәмугка олак дип каргаячак дин әһеле! Казанда укыган диме? Агарган икән кара мужик.

«Кунак» күңеленнән генә үтемле сүзләрен барлады. Хәмит элеккеге каты бәгырьле, тупас, эшәке кеше түгел, ул бүтән әверелеш алды, ул Алланың барлыгына һәм берлегенә, аның нурдан яраткан фәрештәләренә, изге китапларына, пәйгамбәрләренә, ахирәт көненең житәчәгенә иман китерде. Аңа чык тамчысы кадәр генә булса да хөрмәт тиеш!

Башына ак чалма ураган хәзрәт, чынлап та, мәчет картына эйләнгән иде. Ул, мөнбәрдән төшә-төшә:

– Ни йомыш? – диде.

Хәмитнең дога кылырга дип укмаштырган бармаклары ток суккандай чемер-чемер итте.

– Мин ием, дускай.

– Ишеттем, кайткансың. – Фәрваз ут кабызды. Түшәмдәге бәллүр люстрадан яшел келәмгә төрле төсләргә манчылып, нур сибелде. –

Көпә-көндөз ник ут яндыраммы? Чөнки синең кара йөзеңнән бүлмә караңгыланды. Кушнаратта нинди уй-ният белән йөрөш?

– Кичерү сорап, гафу сорап, Фәрваз дускай. Бер уңайдан синнән дә.

– Гафу сорама, бәнахакка төрмәдә утырган өч елымны гына кайтар, Гыйззәт абзый малае. – Фәрваз, вәгазь укыгандай, һәр ижеккә басым ясый-ясый сөйләде. – Яз башында мин авырдым. Баш әйләнә, костыра, тән кызулыгы кырык градус. Тычкан бизгәге иде миндә, ул эшәке чирдән адәм терелми, ә мин Аллаһ ярдәме белән савыктым. Төнлә син, лаякыл исерек карак, мин юклыктан файдаланып, Самара бандитларына өч машина бөртек саткансың. Шул кыңгыр эшеңне миңа сылтадың, янәсе, мин төяттергән. Амбар ачкычы Хәсәновта гына, янәсе. Синдә иде аның икенчесе. Кечкенә сабыйларым хакына яла якма дия-дия, аягыңа егылган идем, хәтерлисеңме?

– Хәзер мин синең аягыңа егылам, кичер, дускай!

– Мин кичерсәм дә, Аллаһ кичермәс, жәһәннәмдә жиде ишек, шуның берсеннән кертер сине, збир! – Мулла кисәк кенә авызын томалады. – Әстәгъфирулла, исеменә атап, телемне пычраттым.

– Минем атым – Хәмит үзе, – диде «кунак». Дин кешесенең кушаматы белән аны мәсхәрәләргә хакы юк иде. Ул, эңә, хөрмәтләп Фәрваз дускай дип эндәшә. Хәер... Авыл хужасы чагында ул, аның мулла кушкан исемен «онытып»: «Әй син, Әтәч», – дип кенә жибәрде.

– Ун минуттан балалар сабакка жыела, мәчеттән чык. – Фәрваз сөйләнә-сөйләнә, хәрәфләр сызгаланган тактаны сөртте. – Фәрештә гөнаһларыңны акбур белән язмый, язса – тиз бетерер идең дә... Берничек сөртелми фәрештә язганнар.

Нәрсә ди сеңел? Гөнаһ капчыгыңны бушатмакчы син ди. Киресенчә, йөгенәң авырлыгы кимеми, яңалары гына өстәлә. Велосипед алдына бер, артына ике малай утырткан ир-атны ерактан ук шәйләде ул. Кылыч борын Әнсар! Ул авыл читендә үк яши, шунда хәтле бу агач аяклар белән ничек барып житәрмен дип борчылган иде, эңә, бирим дисә колына – чыгарып куяр юлына. Куйды да! Балаларын мәчет капкасы төбендә бушаткач, кылыч борын «тәгәрмәче»нә кире атланмакчы иде, Хәмит кычкырып туктатты:

– Әй, туганкай?

Әнсар, көпә-көндөз өрәк күрдемни, артка чигенде.

– Таныдыңмы, туганкай?

– Таныдым, – диде егет, нәфрәтләнәп. – Тагын корбаннар аулуйсыңмы?

– Ауламыйм, карт инде абзагыз. Өгезгә бармакчы ием, үзең очрадың, Аллаһның рәхмәте. Балаларыңа мәчеттә дин сабагы укытасыңмы?

– Күршенеке алар. Ир кеше өч бурычны үтәсен: йорт салсын, куак

утыртсын, оланнар тәрбияләсен диләр. Өйне осталар да салып бирә, агачны мәктәп балалары да үстерә, нәсел гомерен озайталмаган ирләр бар, аның шунысы фажига. Мин дә кысыр, синең аркада. Елганың күпере черегән, трактор авырлыгын чыдатмас дигәч, ничек үкердең, ә? Чыдата, имеш. Хәтерлисеңме? Боз кузгалган чак иде. Күрше авылдагы эшнәләреңә чәчүлек бәрәңге илтергә боердың. Күпер чыдатмады, трактор аска мәтәлде. Мин сикереп өлгердем. Нишләттен мине, хәтерлә, збир! «Апчык тракторны, кылыч борын!» – дип тоттың да бозлы суга ыргыттың. Билдән түбән өлешне туңдырганмын, шуңа өйләнмәдем, яраткан кызым да үзебезнең авылныкы иде, аны бәхетсез итәсем килмәде. Баласыз йорт – нурсыз йорт.

– Кичер, Әнсар. – Хәмит аның кулын тотмакчы иде, егет рульне кисәк кыйшайтып:

– Тапталасың, кит, збир! – диде.

Жилкәсенә тау ишелгәндәй кәкрәеп-бөкрәеп атлаганда, ул коедан су тарткан хатынны күрдә. Заманында колхоз ашханәсенен пешекчесе Халидә! Син исемлектә юк, сиңа кичер диясе дә юк дип, «кунак» дәшмичә генә узмакчы иде, Халидә урам ярды:

– Әстәгым, дәрәс икән, авылга ерткыч төшкән. Кемне бумакчы да кемне өзгәләмәкче икән?!

Хәмит тигез жирдә абынды.

– Сиңа нинди зыяным тигән, кортка? Өз-әзләп онын, итен, балыгын бирмәдемме, жә? Рәхмәтең шулмы?

– Өрәмтамак кунакларыңа миннән табын хәстәрләткәч, знамы, калдык-постык эләккәләде анысы. Үзем дә комсыз инде. Яшь чакта нәфес котырта шул, нәфес. Синең сымак дөньясын кочагыңда сыйдырмак кыланасың, ә картая-картая, кочаклар тараеп, ни бары да коела.

– Бүгенге тормышыңнан канәгатьме соң?

Аңа бу бичәнең тормышы ни пычагыма! Тартар теленнән табар ди, тапты Хәмит, хатын битенә китереп чәпәде:

– Булганына шөкер итеп, булмаганына өмет итеп яшим. Аллаһы Тәгалә синең көнеңә калдырмады, имансыз збир!

...Гәрчә кәрпә төсле энәсен тырпайтса да, Наҗия туганлык жебен шытырдатып өзми, мунчасын яга, өс-башын бөтәйтә иде. Аңа ачылмый, кемгә ачылсын ул?! Эчендә агулы елан сыман бөгәрләнгән сораудан, ниһаять, арынырга кирәк иде.

– Тыңла әле, сеңел, – диде Хәмит. – Ник кенә теге вакытта ук мине хөкемгә тарттырмадылар? Шунда ук жәза бирсәләр, моның тиклем каһәрләнмәс идем.

– Хәтер илгәңне ныграк илә, әбзи! Укытучы Зәмир язды бит. Йә, нишләттең син аны?

«Кунак» кесәсендәге кәгазьдән Зәмирне эзләде. Юк иде кара бөдрә чәчле Зәмир исемлектә. Хәтерләмәгән кая! Аның хатын табак-табак ит ашаткан район эшнәсе:

– Әләкчеләрне азындырма, Хикмәтов, мә, чарасын күр, – дип, рәиснең үзенә тапшырды.

Чарасын «күрдә» Хикмәтов: урам уртасында бөдрә чәченнән йолкый-йолкый кыйнады Зәмирне. Шуннан соң авыл утта янмас, суда батмас хужа белән «бил алышмады»: жыелышларда Хәмит гел бер йөрәмсәк мазәкне кабатлар иде:

– Курыкмагыз, мине тәнкыйтьләгез, сезгә моның өчен бер нәрсә дә булмый: ни печәне, ни саламы, ни бөртеге. – Соңгы жөмләне ул үзалдына гына мыгырдар иде: – Йодрык кына була.

– Нәрсә уйга чумдың? Хәтерләдеңме? Зәмир ул жәйдә бүреген салмады. Гасырлар давамында жир кешесен кемнәр генә жәберләмәгән. Алпавыты, бае, түрәсе, ә шулар арасында син иң явызыдыр, әбзи. – Наһия акыл сатарга остарган иде. – Бәхетәң, капкорсак абзыйны тәхетеннән шудыргач, Кушнараттан тиз тайдың. Югыйсә авыл аяк-кулыңны бәйләп, судсыз-нисез үләр базына ташлый иде.

– Ну ятлагансың китаплардан тәти-тәти сүзләр! – диде Хәмит, күзен алартып. – Прәм нотык укыйсың! Ул алпавытлар, байлар үз кесәсен калынайткан, ә абзаң дәүләт планын үтәде, дәүләтнекен! Аерма бармы, сай савыт?

– Ярар, мин – сай, син – тирән, ди. Шәп үтәдең планны, тирән савыт! Хужалык кабыргасы тырпайган сыер кебек калды синнән! Кая, бир әле! – Сеңел исемлектә үрелде. – И Аллаһым, и Аллаһым, кемнәр белән күрешкән – сызган. Йә, бу корбаннарыңның барысы да: «Гафу итәбез, Хәмит», – дип, арканнан чәбәкләп озаттымы? Әйе, ди, озатырлар! Аларның каргышы күк белән жир арасында асылынып тормый инде, әбзи. Башта ук әйттем лә, кәгазьдәгеләрнең яртысы – зиратта! Йөрмә өрәк төсле урамда, йөрмә!

– Соңгысы, сеңел. Мичурин Лотфулла да тегендәме?

Наһия кулындагы исемлекке вак-вак кисәкләргә ертты:

– Ул карт ниәмә тагы? Балачак шуклыгы өчен кичер димәкчеме син? Сез бит көтүгез белән бакча бастыгыз, әллә бабаң һәрберегезнең исемен хәтерлиме? Мин иртән үк үзәккә барам, китапханәчеләр бәйрәменә, син нәрсә беләндер шөгыйльлән, ишегалдын себерәсеңме, чәчәкләргә су сибәсеңме шунда. Кыймылда, әзрәк каткан буыннарың язылып.

– Хәлем юк, сеңел.

– Ә син хәлләнергә тырыш. – Таш бәгырьле туганы балавыз сыкты. – Шулайдыр инде, Аллаһы Тәгалә сине миңа жәза итеп жибәргәндер. Бер биядән ала да туа, кола да туа. Хуш, сине сыендырган өчен өем турысыннан узганда, капкама төкерсеннәр, кара-каршы очрашканда,

йөzlәрен читкә борсыннар, карарым анык: актык гомерендә ата нигезендә яшә, әбзи.

«Сукбай», юк ла, хәзер тулы хокуклы гаилә әгъзасы, һәм дә сеңелнең туган абыйсы, тезен идәнгә кадакый-кадакый килеп, Наҗиянең аягына маңгаен терәде.

– Кичер, сеңел.

Чәче сирәкләнгән баш түбәсен мамык төсле йомшак куллар сыйпады.

– Яшә, әйе.

...Йокламады. Жәйге төн бер сүәм диләр, ә Хәмиткә дөнья караңгы төсеннән мәңге арынмас кебек иде. Таң соңарып кына атты. Наҗия иртәнге тәгамне эзерләп киткән, ләкин тамактан су да үтмәде. Сарайдан көрәк караштырып, бакча уртасындагы карт тирәккә якынлашканда, йөрәк чемердәде. Сөрөп, бәрәңге чәчмәгән бушлыкта таралып-жәелеп үскән куакның тамырлары шактый калынайган, ир, соңгы тамчы көчен сыгып, көрәген жиргә батырмакчы иде, таш чыкырдады. Нәкъ шушы урында ул тирән генә чокыр казып, нәкъ шушы урында «килмешәк»не күмгән, сизмәсеннәр өчен өстенә иске мунча миченә уалган ташларын сибеп ныгытып таптаган иде. Аю белән көрәшерлек гайрәтле чак!

Курчак яхшы сакланган, нибарысы киндер күлмәге черегән дә, бите тапланган. Аны суы тум-тулы кисмәктә юып, кибергә баскычка куйгач, Хәмит, терек белән сөйләшкәндәй:

– Әнкәң белән тату гына торыгыз, жәме? Ул сиңа матур-матур күлмәкләр тегәр, – диде. – Ник явызлык арты явызлык эшләдем? Табышмак бу миңа. Чебенгә дә тимәгән мин ник збиргә әйләндем, жә? Аллаһ дөньялыкта ук жәзалады абзаңны, яман чир миндә, духтырлар көннәрәң санаулы дигәч, авылдашлардан кичерү өметләнеп кайтуым ие, кичермәде авыл. Хет син миңа рәнжемә, бала. Бәхил бул.

Кипкән ипи кисәкләре әле дә бушатылмаган биштәрен аркасына асты. Туксан яшьлек Мичурин Лотфулла исән, ди. Гомере буге алма ашаган кеше картаймый, ахрысы. Аның өеннән ир кереп адашасы урман да чакрым ераклыкта гына.

...Тәрәзәсез өйалды дөм караңгы иде. Ялгыш аягы бәрелеп, нәрсәдер ауды, нәрсәдер ишелде. Капшанып кына ишек тоткасын тапты. Ызба эчендә якты иде. Түрдәге караватта тамак астының тиресе күркә бугазы кебек салынган карт дисбе тарта иде, сәламгә сәлам бирмичә генә:

– Ишеттем, авылда икән син, ертык маңгай, – диде.

Хәмитнең күңеле нечкәрде. Кушнарата беренче кеше «збир» дип нәфрәтләнмәде, беренче кеше: «Ертык маңгай!» – диде. Иллә дә якын кушамат!

Карт, житез генә урыныннан кубып, карават астындагы кәрзиннән калай кәндигә эре-эре алмалар тутырды:

– Аша, иртә өлгергән сорт, зерә баллы.

– Безнең тешсез авызга сыек ботка гына ярый, Лотфулла абзый, мин тиз генә, юл хуты гына, – дип, Хәмит бусагага чүмәште.

– Үзең сугылып хәлемне жинеләйттең, рәхмәт яугыры. Аяклар чалыш-пылыш хәзер. Эзләп тә бармак идем үзеңне. Бер үкенечемне әйтсә ием сиңа, Гыйззәт малае. – Карт һаман кәндигә алма өйде. – Зерә тәмле, тычкан төсле генә кимер. Һи-и, заманында бакчама саранча көтүе күек ябырыла иегез. Сөз ничәү иегез анда, Гыйззәт малае?

– Өч урамнан утызлап бала.

– Сакламасам, унбиш төп алмагач куагын ярты сәгатәгә чишендерә иегез, мәлгуньнәр! Желекне киптердегез тәмам. Минә Кушнарәт Мичурины дип йөртәләр, гәзитләргә язалар ие. – Өстәлдәге алмалар, савытка сыешалмыйча, берәм-берәм идәнгә төште. – Хәмдия әбиегез белән күрше авылга кунакка киттек. Ат жигеп. Хи-хи, мин әбиегезне генә озаткан ием, үзем сөз – саранчаларны сагаладым. Һайт дигәч, кайсыгыз коймадан сикерде, кайсыгыз ярыктан шылды. Бер таза мортазасы гына качалмады. Аның аркасына шәпләп кенә сыдырмакчы ием, караңгы шәй, битенә эләкте камчы. Син булгансың ул, Гыйззәт малае. Үкенәм, сукмаска ие миңа.

Кып-кызыл алма, тәгәри-тәгәри, Хәмитнең аяк очына төртелде. Ир, аны учында чөя-чөя:

– Мин аны шундук белдем, – диде.

Картның «күркә бугазы» дерелдәде.

– Ничек белдең?

– «Авылда ат кылыннан үргән камчы миндә генә», – дип, әтигә мактанган иең.

– Алай икән. – «Мичурин», мүкәли-мүкәли, идәннән алма чүпләде. – Өнәтек, бүген куагында ук чериләр. Мәктәптә биш бала, ди, укытучы Бәширә. Дүрт теш рәшәткәне каердым урам яктан, керсеннәр дип, жук балалар, жук. Бәрәч, белдем дисең дә үзең. – Карт лып итеп артына утырды. – Син, Ертык маңгай, ярты авылны кыйнап имгәттең, ә миңа үчләшмәдең. Хикмәт! Тиярлеген бар ие юкса. Аллаһның рәхмәте, перси чагында яңа йортымны төзәргә булыштың. Агачын, тактасын хужалыктан бирдердең. Ат бәясеннән. Хәтерлисеңме, үткән-сүткәндә маладис дия иең. Авылда иң шәп ызба – миндә генә, сиңең үзеңнеке дә минекеннән кайтыш ие, хәтерлисеңме, ертык маңгай? Мичен хутлап, әрбирләрен ташыгач, олы кунагым итеп өй туена дәшмәкче ием сиңе, төнлә дөрләп янды йорт, хәтерлисеңме? Беренче син чабып килдең анда, сүндереп булмады түлкә, зур йортның пужары да зур.

Эликтыр чыбыгыннан ут капкан диделэр син районнан чакырткан таныш жегетлөрең. Ыхык-ыхык. – Картны очкылык тотты. – Ыхык-ыхык... Гумер йөзөндө алма сатып туплаган акчам көл булып күккө очты, ыхык-ыхык... Идәне черегән сэләмә куышта тереклек итеш бүгөн, ыхык-ыхык...

Хәмит учындагы алманы аңа табан тәгәрәтте.

– Мә, үзең аша.

Ул, авырлык белән генә кымшанып, аягына басты. Китәргә вакыт. Өйалдында баягы кебек нәрсәдер ауды-егылды, нәрсәдер ишелде-ватылды. Аны озата чыккан хужа:

– Карабрак атласаң ие, күзле бүкән, – дип сукрана-сукрана, ут кабызды. Нүештәге кадакка эленгән камчыга пәрәвез сарган, аның инде күптән кирәге беткән иде. Алагает кизәнеп тагын битенә сыдырдылармыни, Хәмитнең маңгае әрнеп-әрнеп кызышты. Шул ук мәлдә, кинәт кенә зиһене яктырып, соңгы вакытта жанын газалаган табышмак-сорауга да җавап табылды: аңа, юаш кына малайга, коточкыч явызлыкны нәкъ шушы камчы белән сеңдергәннәр!

– Хәтеремдә, хәтеремдә, – диде ир. – Яңа йортың шәп ие, Лотфулла абзый. Нарат бүрәнә, калай түбә, бизәкле тәрәзә йөзлекләре... Шактый расхутландың син. Аның өлгергәнән мин фәкыйрегез дә дүрт күз белән көттем. Үчемне кайтардым тәки. Өеңә ут үрләтүче мин идем ул.





Гөлүсә
Батталова

МЕҢ ТОЯКНЫҢ ТУПЫРДАВЫ ИСТӘ...

Бер уч туфрак

Балбалларда калган, меңгерләрдә...
Тел очында биетердәй исем булып...
Нинди кодрәт, нинди тылсым кирәк
Яшәр өчен жуелмыйча, үзең булып?

Уй-хыялның колачы киң – әйдә,
Кыйтгаларны иңләп-буйлап әйләнеп кил...
Танийлармы, санлыйлармы сине?
Аягыңа урала да бәйләнә жил.

Юхалана – тарихың ди бөөк,
Әнә – Алтай, әнә – Дала, әнә – Урда...
Күзең ачсаң, бер уч туфрак – Ватан,
Тузан оча, тузан хужа япан кырда.

Бер уч туфрак – каймаланган жирең,
Үткәнең кулын суза жиде ятлар.
Кем син бүген? Бармы жырлар жырың,
Васыятең бармы – дога төсле ятлар?

Батырларың кыннарында уклар
Жәялэргә кунар кемнең кемен яклап?
Ана карынында яралганнар
Кем жирендә китәр әүвәл тәпи атлап?

Кан хәтере уянганда өлгер,
Көч-дәрманны тамырыңа жыеп-туплап...
Мең тоякның тупырдавы истә –
Жирсеп үкси Ватаныңда бер уч туфрак.

Гөлүсә БАТТАЛОВА (1982) – шагыйрә; «Бер йотым бәхет», «Кесә тулы – давыл!» исемле китаплар авторы. *Әтнәдә яши.*

Жан мунчасы

*Керләң өсте-өстенә рух, һич
хозур вәҗдәңгә юк;
Ни сәбәптән Җир йөзәндә тәңгә
мунча, җәңгә юк?!
Габдулла Тукай*

Күңелгә утырган юшкыннар,
Йөрәкне ямь-яшел мүк баскан.
Бәгырьдә әрнүме, үпкәме –
Таш кебек түмгәккә укмашкан.

Вакыт бит ләбаса чүп-чарны
Жанымнан чыгарып түгәргә.
Югыйсә тарталар, йолкалар,
Баш белән мәтәл дип түбәнгә.

Пәрәвез сарылган кылларның
Тонык бит күптәннән зеңләве.
Хәеррәк дөньямының ул көйне
Бөтенләй ишетеп белмәве.

Ялт итсен өемнең тәрәзе,
Сөртимче күз яше эзләрен.

Савыксын мәңгелек кутырдан
Егылып канаган тезләрем.

Хисләрне тәртипләп тезим дә
Қараңгы төсләрдән арыным.
Йодрыкка төйним дә давылны,
Дәрьяны кичәрмен арымый.

Үзәгем ныгысын – сипләдем –
Имәндәй тазасы өрлекнең.
Яшеннәр уйнасын күкләрдә,
Гарасат купса да өрекмим.

...Күчәре кузгалган җиремдә
Дулкыннар кайттылар ярына.
Яңадан дөньяга килгәндәй
Қарадым офыклар ягына.

Хакас егете Иванга

Син – минем туганым, меңбеллык
Тамырлар синдә дә, миндә дә...
Бер учак күмере бәгырьне
Үксетеп суына тирмәдә.
Мин сиңа эндәшәм, әлегә
Сүзләрем чит түгел үземә.
Қарыйсың өзелеп-өзелеп,
Төбе юк чоңгыллы күземә.
Дәшмисең... онытып калдырган
Биштәрең далада югалган.
Мең атны иярләп чапсак та,
Тапмабыз... жәяүле юллардан.
Югыйсә сиңең дә, минем дә
Бишектә тәу откан көй охшаш...
Далада – меңгерләр, йөрәкләр
Үгилек жиленнән тораташ.
Хушлашыйк. Бәхиллек сорана –
Ни булыр – ак әрем исеме?
Чаң кагып, йөрәккә кадала
Тамырдан өзелгән исемең.

Илэктән илэнгәннәр

Жиз илэк... Кыл илэк... Наман да
Иләнә милләтнең каймагы.
Дәверләр дәвергә тоташа,
Халыклар юк була кайдадыр.

Уйласаң, ис китә – бу кадәр
Хәсрәттән ничек сау калынган?
Мең йолдыз атылган Күкләрдән
Һәм... җирдә мең йолдыз кабынган!

Кылычны хәтерли тамырлар –
Кем санар корбаннар исәбен?
Нинди көч илэктән үткәрә
Жаннарның үлесен-исәнен?

Ни жегәр уйнаклый гәүдәдә
Сафларны чор саен ишәйтәп?

Кысылган чагында каешлар,
Кимегән вакытта кишәрлек?

Жиз илэк... Кыл илэк... Никадәр
Дәһшәтне тын гына кичелгән.
Кемнәрдер балтасын кизәнеп,
Канатлар кабаттан киселгән.

Ни гажәп – без исән әле дә,
Әле дә көч тама милләттән.
Ахрысы, билләрне ныгыткан
Иләнү мәңгелек илэктән.

Жиз илэк... Кыл илэк... Тәкъдирдер...
Җиңеле язмаган безләргә...
Кан уйный, жан уйный бүген дә –
Дәшә күк: егылма, тезләнмә!

Буш нигездә

*Сүтелгән йорт урынында ята-
ята елаган җилнең телен кеше
беркайчан да аңлый алмаячак.
Зөлфәт Хәким*

Үксеп елый. Жил тәгәрәп елый.
Дога кирәк нигез иясенә.
Сүтелгән йорт килән төшергәндә
Ниләр булды икән бирнәсендә?

Чиккән сөлге, аяк чолгаулары...
Тастымаллар – бар да ап-ак киндер.
Бу нәселдән яңа чорлар шавын
Ишәтергә тиеш иде кемдер...

Тиеш иде. Чылбыр өзелгәндә
Тамырларны явыз балта чапкан.

Буш нигездә нинди өн икән соң,
Кайтавазмы әллә балачактан?

Адашкан бер ятим бичурамы?
Мәжүси көй әллә торып калган?
Яшәү дигәннәре татлы төшме?
Фанилыкта адым саен ялган...

Кабер ташы кебек... Нигез үзе
Телсез шаһит гомер агышына.
Җилләр күпме ятып үксесә дә,
Йөз төбәлгән кояш баешына.

Бишек

Сиртмәсендә аның – мәңгелек моң,
Чыбылдыкка жәннәт исе сеңгән...
Жан-бәгырьдә нидер үкси кебек
Тал-чыбыкның гади жылысыннан.

Ничә буын аның хәтерендә,
Елагы да, көләче дә истә...
Үсеп буйга житкәннәрдер инде...
Хатирәләр һаман якты төстә.

Аналарның бишек жыры калган
Сагыш төсле, сиздермичә йогып.

Шул көйләр соң ничә язмышларны
Ялгышлардан калган микән йолып?

Бишек көтә... Соңгы араларда
Түш киерә заман арбалары...
Мәңгелек моң – ятим, кадере юк –
Сан өчен тик адәм балалары.

Онытылган... Әле күпме жылы
Ничә буын үскән кочагында...
Бишек түгел, жан кирәксез булып
Ята төсле чорма почмагында.

Дәвалармын

Кояш белән дәвалармын кышкы яраларың.
Син онытма, мәңгелек туң эреп, дәвам барын.
Барын – дөньялыкның зарын язга корбан итәм.
Мәжүси бер жирсү белән быел кояш көтәм!
Дәвалармын йөрәгеңне – парә-парә юкса.
Терелерсең – карашыңа кинәт кояш йокса.
Кояш белән сугарымын – сусаганың беләм...
Кырау алган чигә чәчең берәм-берәм үбәм.
Берәм-берәм уятасым килә киткәннәрне...
Жилләргә каршы киереп көйсез жылкәннәрне...
Юатасым килә жирне жылы тыным белән.
Кояш булып дәвалар ул... Сиңа... Йөрәгемне бирәм!

Бездә һаман туйлар әле

Бездә һаман туйлар! Туйлар әле... Жилфердиләр чуар әләннәр. Теге ярда... белмим, ни хәлләрдер, Анда да бит шул ук адәмнәр.	Теге ярда... берәм-берәм кими Батырлары Сабантуйларның... Әйдә, жырлыык әле... Бер шуларның Япъ-яшь көе яшәп туймавын...
Белмим диям... әллә кыланаммы, Белмәмешкә генә сабышып? Сабантуйда малай-шалай энә Мылтык сатып ала ярышып.	Бездә һаман туйлар... Күнелләр көр, Күзләр сукуп, колак саңгырау. Тезгеннәрнең бушаганын сизә Дугаларга элгән кыңгырау.

Бәхилләшмик

Бәхилләшмик әле... Очрашырбыз Жиденче кат күктә. Сөйләшәсе килә янә бер кат. Күрешәсе! Бик тә! Ике дөнья чиген үтәрбез дә, Аякларны салып, Яланаяк йөгерербез икәү, Берәр сукмак табыш... Фанилыкның авыр биштәрләре Төшөп калыр иңнән. Ул чакта да, хәлең ничек диеп, Син сорама миннән.	Син сорама жирдәгеләр гамен – Көн дә берүк чама. Ярадан – кан, сусыл иреннәрдән Сөт тамчысы тама. Жиденче кат күктә ул хакта без Бер сүз дәшмик – ләм-мим. Тик күрешик... Юкса, сагынуудан Башка чара белмим! Бәхилләшмик... Ярты телем өмет Бәгырьләрдә кала. Сизми генә дөнья – юл кыскара Очрашуга таба.
--	--

Толлык

Бәби керә аның төшләренә... Үз баласы керә.
Тумаган да әле, өмет тә юк... Бары Күкләр белә...
Имезгәнән күрә аермачык, сөт тамчысы энә
Нәни иреннәргә кунып калган... Рәхәт сызлау тәндә...
Төшләренә керә... Ә өнәндә – яу сәламе – толлык.
Ничәмә жан төштә генә кала өлгермичә туып.

Соңгы туй

Китте ул. Фанилык гомере
Бер тотам. Телгә дә йокмаслык.
Үлемгә ничекләр күнәргә,
Хәбәре аяктан екмаслык?

Китте ул... Их, әрәм диештек...
Күрешеп булмады еш кына.
Инде соң... Ишекләр ябылган...
Очрашыр урыннар – төш кенә.

Китте ул! Рәнжепме, әрнепме,
Бәхетле идеме, кем белсен?!
Әйдәле, елыйк бер, күзләрдән
Юп-юеш үкенеч түгелсен!..

Женаза намазы алдыннан
Хәзрәттән һаман да бер сорау:
– Ул нинди иде соң? – Жавапта:
– Ул әйбәт иде, – дип без дәррәү...

Кычкырыйк! Бу сүзне аңарга
Ул исән чагында кем әйтте?
Һәр бәндә үз жанын кайгыртып,
Үзенең күлмәген бөтәйтте...

Кем белә, бәлки, ул бер сүзгә
Тилмереп, тиенми үлгәндер?..
Дөньяның гонаһы-савабы
Кыямәт көнендә түләнәр...

Беркемем түгел

Үзәгем өзелеп сагынам.
Беркемем түгелмен югыйсә.
Сагышым туфанга әйләнеп,
Дөньяны су басар – түгелсәм...
Кемгәдер син – үтеп барышлый
Күзенә чалынган бер шәүлә...
Чарасыз сиратны кичкәндә
Йөрәгем сөялде терәүгә.
Син идең таяныр күлгәм,
Өрнүле нәзберек иманым.
Рәшәгә буялган офыкны
Күземнән жуярлык томаным.

Сүзләрдән сызланган көннәрдә
Син идең кемгәдер буш нокта...
Бу дөнья акылдан язарлык
Караңгы икән бит син юкта!
Жан-фәрман йөгәргән йөрәкләр
Ишетми үттеләр көеңне.
Үпкәли белмичә ямадың
Бәгырьгә укмашкан жөеңне.
Һәм... киттең кояшка турылап –
Жил исте олы юл ягыннан...
Беркемем түгел дә... Тик сине
Үзәгем өзелеп сагынам.

Пәри туге

*Бер егет җомга көнне,
пәриләргә кушылып, чәришәмбе
дип кычкырган да бөкресеннән
котылган. Икенчесе, меңләгән
пәригә берүзе каршы сүз әйтеп,
ике бөкренең хуҗасы булган.*
Туфан Миңнуллин

Ымсындыра. Кызыктыра ул туй.
Анда ялган – татлы ширбәт кебек.
Тик бер адым – җанның газаплары
Онытыла, булмагандай элек.

Бөтерә дә үз ритмына кертә,
Тынны буа, шашкын, ярсу бию.
Утлы танавына алдап дәшә
Фәрештәгә әверелгән дию.

Ышан гына. Ышан гына бары!
Йөзең тарт төче елмаюны.
Уйлаудан тый үз-үзеңне, нигә?
Нигә сиңа пәйгамбәрләр юлы?

Уйна да көл! Ташка төреп ташла
Бәгыреңне – ал да дөнья үчен.
Гавам белән соры төскә манчыл,
Оныт, әйдә, тамырларның көчен.

Караны ак диеп аклаганда,
Күптән инде үлгән булыр вөждан.
Кирәксез бер кысыр хәсрәт төсле
Истән чыгар акыл, сөю, иман...

Ә туй гөрли... Кыза гына бара.
Әфсен өреп йөрәк ярасына.
Соң көчемә түзеп басып торам
Туй туйлаган пәри арасында.

Тәмле һәм нокта

Берни булмагандай йолдызларны
Учка жыеп, күккә очырыйк.
Жүләрленик, әйдә! Сагышлылар
Яшен сөртсен, бездән качырып.
Берни булмагандай күрешик тә
Ут чыгарыйк табан астыннан.
Тәкъвалыкка дөгъва иткән чакта
Без булырбыз тәмам... азынган.
Берни булмагандай еллар жыйыйк,
Ваемламый гына биштәргә.
Укылмаган тормыш китапларын
Тезә барыйк таслап киштәгә.
Берни булмагандай ятып йоклыйк –
Көне үтсен, төне... гамь юкта.
Күзне ачсак, өч сүз калган булыр –
Безнең яшәү – Тәмле һәм Нокта.

Ышаныч

Бар идеме ул? Теге тормышта?
Без бүген әрнеп сагынганында?
Бар идеме соң сөйләшер йөрәк
Жаныңнан түгеп барын-барын да?

Тоташтан койма. Чәнечке-чыбык
Уратып алган һәрбер йөрәкне.
Беркем ышанмый хәзер беркемгә...
Ышаныч үзе бүген кирәкме?

Ә бүген? Бүген?! Тотынып калыр
Аркан-бауларың шартлап өзелә.
Моннан яманы булмас дигәндә,
Өр-яңасына кабат түзелә.

Бүген кирәкме жирдә садәлек,
Жуйганда дөнья биләве төсен?
Оныткан чакта бертуган жаннар
Ватан китсә дә калыр сөт исен?

Һәм шул мәхшәрдә шашып эзлисез
Бары бер телем ышаныч! Зинһар!
Жиргә, дөньяга һәм... кешеләргә...
Кулымны сузам – тоташтан дивар.

Бар идеме ул? Быелгы көннәр
Бер-берләренә бигрәк охшаган...
Кайдадыр ерак – йөрәк түрендә
Ышаныч исән – шуңа ышанам.





Факил
Сафин

ЯУ*

РЕТРОСПЕКТИВ РОМАН

8

24 июль, 1812 ел. Жомга. Бөгелмә өязе.

Иркәнәштән чыгып, юлда үткәргән атнага якын вакыт эчендә ал-ял белмәде Ибраһим. Жайдакларның киёмнәре, корал-каралары кушылганча иде. Унлык башларында – кылыч, ук-жәя, алар өстенә мылтык та булуы шарт, гади жайдакларда – кылычлар, сөңге, ук һәм жәя, сак-ярак уклар белән шыплап тутырылган садак. Аерым полковой старшиналар арасында пистолет йөртүчеләре дә бар иде. Кайбер жайдакларда үрнәге борынгыдан калган тимер божралардан нечкәләп үрелгән көбә күлмәкләр дә күренгәли. Өстә – кыска чикмән, бишмәт, яшел яки күк төстә киндер тукумадан тегелгән ыштан, башта – юкалап сырылган бүрек, аякта – болгар ите. Һәр жайдакның капчык-биштәрләргә әйбәтләп тутырылган кышкы киёмнәре һәм кирәк чакта алмашка баштанаяк яңа бәйрәмчә киёмнәре дә бар иде.

Ибраһим Бикчуринның мондый зур походка беренче чыгуы түгел. 1805–1807 еллардагы Россия – Франция – Пруссия сугышында Беренче татар-башкорт полкы составында яуда катнашып, өйгә исән-имин старшина чинында кайтып керде ул. Никадәр илләрне, һушлар китмәле елгаларны, күлләрне, ерып чыккысыз урманнарны, моңарчы дөньяда барлыгын ишетеп тә белмәгән күп халыкларны күрде. Төрле сәбәпләр аркасында яуларда катнаша алмаган, бу якты дөнья Иркәнәш белән Минзәләдән тора дип уйлаучы авылдашларына күргәннәрен сөйләгәндә, тегеләр авызларын ачып тыңлый иде. Кайбер вакыйгаларны сөйләгәндә, полк командиры Матвей Платовка охшатып, русчага күчеп, французлар хакында сөйләгәндә, француз сүзләрен дә кыстырып жибәрсә, тыңлаучылар бөтенләй тынсыз-өнсез

*Дәвам. Башы 7 нче санда.

калалар иде. Алар өчен Ибраһим какшамас абруйлы каһарманга әверелә. Шулай булмый ни, ул чакта, ягъни беренче Россия – Франция – Пруссия сугышына чакырылгач, өйдән 1805 елда чыгып киткән кеше 1808 елда гына авылга кайтып житте бит. Өс-баш, үз-үзен тотышы чын гаскәриләрчә, кырысланган, нык бәдәнле, кырык яшьлек ир уртасын өйдәгеләр саргылт мыегыннан гына танып алды. Балалар, ятсынып, ике-өч көн янына килергә кыймый йөрде.

...Тарихка күз салсак, Наполеон Бонапарт хакимияткә килгәч, Ауropa илләрен басып алып, империясен киңәйтү нияте белән күрше илләргә аяусыз яулар башлап жибәрә. Аның бу ниятенә баш исәнлегә исәбе белән кушылучы илләр дә табыла. Ярты ел эчендә Наполеон үзенә аркадашлары белән Үзәк Ауโรปаны танымаслык хәлгә китерә. Сугышта французларны жиңәрлек армияләр булмый, ахырда күп жирләр Франция карамагына күчә. 1805 елгы Пресбург килешүе буенча Наполеон Австрия империясенең чиреген Франциягә кушып куя. Озак та үтми, Франция кул астында Рейн Союзы төзелә, һәм, бу Килешү герман кавеме тарафыннан төзелеп, мең еллык тарихы булган, мәңге жимерелмәслек тоелган Изге Рим империясенең яшәвенә нокта куя. Россия Наполеон ягыннан килгән куркынычны яхшы аңлый һәм Австрия ягыннан ишелеп килгән Наполеон яуларына каршы көрәшәргә була. Тик ике империя – Россия белән Австрия гаскәрләре Аустерлиц янында тар-мар ителәләр. Моңарчы Наполеонга каршы сугышып маташкан һәм Россиянең аркадашлары саналган Пруссия белән Бөекбритания, Франциягә артык каршылык күрсәтерлек хәлдә булмауларын чамалап, аның куйган шартларын кабул итәләр. Бары Россия императоры Александр I генә Наполеон шартларын кире кага. Бонапартның нәфесе артык зур була шул. Ул бөтен Ауโรปаны үз карамагына алырга омтыла.

1806 елның сентябрәндә гаскәрен ныгытып өлгергән Пруссия, Рейн Союзын юкка чыгаруны таләп итеп, Франциягә каршы сугыш башлый. Александр I армияне баштанаяк коралландыру белән мәшгуль була, сугыш хәрәкәтләре башлангач, күп уйлап тормый, тиз арада йөз егерме меңлек гаскәр жыеп, Пруссиягә ярдәмгә ашыга. Башкорт, татар жайдакларынан төзелгән берничә полк та шушы юга кушылып китә. Әмма Россия гаскәрләрен житәкләргә билгеләнгән югары команда составы артык үшәнлек күрсәтә, армия чик буена барып житкәнче, әлегә яуда кемнең жиңәчәге хәл ителеп куя. Наполеон гаскәрләре, алты атна эчендә Пруссия армиясен тар-мар китереп, егерме жиденче октябрдә Берлинга керә. Пруссиянең жиңелүен күреп, тарихи тынгысызлыкта көн күргән поляклар бәйсезлек көрәшенә күтәрелә. Алар Пруссия составыннан чыгу уе белән күптәннән хыяллана. Наполеонга полякларның ирек даулавы ошамый, күпне өмет иткән

аздан коры кала – полякларга каршы кузгала һәм Варшаваны ала. Россия, әгәр Франция тукталмаса, үзенә мәнфәгатьләренә зур зыян киләчәген исәпкә алып, чикләрен ябып куя, гаскәрләрен Нарев елгасы буена урнаштыра. Рус армиясе командующийлары арасында ныклы сугыш тактикасын һәм стратегиясен булдыра алырлык бер генә полководец та булмау аркасында, французлар килгән шәптән рус гаскәрләрен дә туздырып ташлыйлар. Бонапарт җиңү артыннан җиңү яулый, ахыр чиктә солык турында сүз кузгала, Пруссия белән Россия, үзләре өчен гаять кыен шартларга ризалашып, 1807 елның 8 июлендә Тильзит солыгы төзелә.

...Платов командалыгындагы беренче татар-башкорт полкында хәрби хезмәтән йөзбашы булып башлаган Ибраһим Бикчурин, Тильзит килешүен төзегәндә, сөйләшүләр алып барган рус хәрбиләренә иминлеген тәмин итүче сак гаскәрендә иде. Ул инде дәрәжәле старшина санала. Аның белән санлашалар иде.

Француз хәрбиләре, сакта торучы сәер киемле, ук һәм җәяләр белән коралланган җайдакларны күрәп, шаккатып тордылар, аларга төртеп күрсәтә-күрсәтә шаркылдап көләр иде. Кайбер кыюрак французлар, әлегә яугирләр янына үтәп кереп, җәяләргә кулларына алып, киереп тарттырылган тәте җебенә ныклыгын күрәп, аһ иттеләр. Кызык өчен, бу сәер сугышчылардан җәядән атып күрсәтүләрен дә үтенделәр. Нуш китмәле оста атучылар булып чыкты бу сәер гаскәриләр. Берсендә француз генералы де Марбо ярыш оештырырга булды. Илле адым арадан агач бүкәнгә француз солдатлары – мылтыктан, ә сәер җайдак уктан атып тигезергә тиеш булдылар. Сәер җайдаклар көлештеләр, де Марбо тегеләргә ник көлешкәннән аңламыйча, тылмачка карап алды. Тылмач аңлатып бирде, ара бик якин бит, ярыш булгач ярыш булсын, араны арттырырга кирәк дип көлешә икән алар.

Араны тагын егермә адымга өстәделәр. Башта француз солдатлары атты. Тезләнеп, мылтык көпшәсен тоткан кулының терсәгә белән какча тезенә таянып, озаклап төзәп маташты. Атып җибәрүгә тирә-юньне төтен каплап алды, тамак төбенә дары ачысы утырды. Бүкәнгә барып карадылар, ядрә агач каерысын үтәп, агачка кермәс борын туктап калган иде. Ибраһим ярчыкны пычак очы белән чокып чыгарды да француз офицерының учына салды.

– Йомшак... – диде Ибраһим, иптәшләренә борылып. – Безнең киндер ыштанны да тишәп керә торган нәмәкәй түгел бу, сыек, – диде ис китмәгән кыяфәттә.

Генерал де Марбо яраннары белән читтән генә күзәтеп тора иде. Үз солдатларының шактый ерак арадан тәбәнәк кенә агач бүкәненә тидерә алуына күңеле булды бугай, ярыш оештырудан йөгереп йөргән офицерга ияк какты.

– Кайсыгыз ата бу нәрсэдән? – дип авыз ерды офицер, татарларга карап. – Ярты араны үтәрме соң ук дигәнегез?

– Карарбыз, – диде Ибраһим. Кулына якында торган яугирнең жәясен алды, тәте жебенә укны куеп, аякларын аерыбрак басты, тирән сулыш алды, тынын кысып, күз ачып йомганчы төзөп атып та жибәрде. Ук шап итеп бүкәнгә барып кадалды, ядрә тиеп тә селкенеп карамаган бүкән артка ауды.

Татарлар күңелле шаулашып алдылар, барысы да бүкән янына ашыкты. Француз офицеры, бүкәнне күтәрәп, де Марбо янына килеп басты. Генерал укны тартып алмакчы иде, офицер бүкәнне нык тотмагандыр инде, бүкән кулыннан шуып чыгып, генералның аягына килеп төште. Генерал, чыраен сытып, офицерга нидер әйтте. Офицер үрә катты – генерал, пешмәгәнлегә өчен каһәрлөп, нык кына сүгенеп алды булса кирәк. Куркынган офицер, бүкәнне янә кулына күтәрәп, укны суырып алмакчы иде, ук кымшанмады да. Житмәсә, корыган каен бүкәнненә шактый тирән дә кергән. Ярты карыш бардыр.

Генерал, бүкәннен укны алып булмаячагын чамалап, Ибраһимга борылды.

– Бер укны бир әле, ныклап тотып карыйм. Кызык корал бу.

Ибраһим, садактан ук чыгарып, генералга сузды.

Генерал, аяк очларына бер күтәрелеп, бер төшөп, укны әйләндерә-әйләндерә шактый «өйрәнде».

– Ук очлыгы тимер, – диде ул, ниһаять. – Бусы аңлашыла, э сабагын нинди агачтан ясыйсыз?

Генералга озаклап ук сабагының чикләвек агачыннан эшләнгән аңлатып азапландылар. Чикләвек куагының Ык буендагы урманда үскәннен дә әйтеп карадылар. Белеп киптерсәң, тимергә биргесез икәннен дә төшендерергә тырыштылар. Генерал агач, куак дигәннен генә аңлады бугай, башын селкеткәләп тик торды. Тагын бер сынау үткәрергә булды – де Марбо шат кыяфәт белән нидер сөйләнгән Ибраһимга атлар бәйли торган киртәгә төртеп күрсәтте:

– Ун яугир рәткә басып, шул киртәгә берьюлы ун ук атыгыз. Шартым бар – һәр ук бер-берсеннән ике карыш ераклыкта булсын. Менә бу осталык булып.

Тылмач шартны аңлаткач, Ибраһим янындагы полкташларына эндәште:

– Ишеттегезме? Янаралның телен тешлэтәбезме?

– Тешлэтәбез! – дип шаулаштылар яугирләр. – Кемнәрне сайлап алуны үзегең калдырабыз.

Ибраһимга ярыш дәрте кергән иде, берәм-берәм исемнәр атый башлады.

– Әхмәтжан, Нуретдин, Гайнулла, Кадермәт...

Тезелеп басып, укларны киртэгә төзәделәр.

Генерал де Марбо рәткә тезелгән базык гәүдәле, нык бәдәнле, сәер киёмле, жиңел хәрәкәтле ирләргә карап торды да елмаеп жибәрде:

– Сокланырлык бит! Ул кыяфәт, ул басып торулары, ул киёмнәр!

Кемдер, генералны куәтләп:

– Чын кыргый гыйшкярлар болар. Хатын-кызлар, дәрәтләре тулышып, болар каршысында көлтә урынына авып кына төшәчәкләр, – диде.

– Мәхәббәт фәрештәләре, – дип өстәде генерал, тел чарлап.

Берьюлы ун ук тиюдән коргаксыган киртә зыңлап куйды. Барысы да өч йөз адым ераклыктагы киртә янына ашыктылар, де Марбо түзмәде, ни-нәрсәгәдер кызыккан малай-шалай кебек, башкаларны ырып-ерып, алга ыргылды. Киртәгә батып кергән укларны, нәзек аксыл бармакларын карышка салып, үлчәп чыкты, нәкъ ул дигәнчә, һәр ук бер-берсеннән ике карыш ераклыкта кадалып торалар. Генерал ук сабагына кагылып алды. Аннан ниндидер көй чыккан сыман тоелды.

– Сәер, сәер, монда һәр нәрсәдән көй чыга, – диде ул, гажәпләнеп. Аннан, әлегә бәйгедә мылтыктан атып, йөзгә кызыллык китермәгән солдатын бүләкләргә кушып, сөйләшүләр барган палатка янына китеп барды.

Көй дигәннән, моның да бер сере бар иде.

Моннан ай ярым чамасы, зауряд-есаул Моталлап Исәнбаевка егерме жайдак белән провизия складын сакларга кушылган иде. Таң беленгәндә уяулык югалтыпмы, әллә сакка куелган жайдаklar черем итеп алырга уйлаганнармы, французлар искәрмәстән һөжүм итеп, барысын да эсир итеп алганнар иде. Әүвәл эсир итеп кемнәрне алуларына төшенеп житә алмый азапландылар – рус солдатларына бөтенләй охшамаган башка бер кавем иде болар. Житмәсә, сак астында тотарга урман аланына китергәннәр иде, бер дә аптырап тормадылар, коры-сарыдан тиз генә учак кабызып жибәрделәр, булган ризыкларын кыздырып ашап алдылар. Аннан учак алдына ике эсир чыгып басты да, берсе – флейта сыман нәмәрсәдән, икенчесе авызга кабып, сәер чыңлы аваз чыгара торган нәрсәдән ниндидер гыжылдаулы-чыңлы көй уйный башладылар. Көй яңгырауга, эсирләр аякларын чалыш-чамыш китерә-китерә ыргымлы мезәк хәрәкәтләр белән бию башлап жибәрделәр. Французлар тамаша карарга ябырылды.

Хәбәр Наполеонга да барып житкән иде. Аның өчен аерым тамаша оештырдылар.

Кәттә кыяфәтле Бонапарт, тамашаны карап торгач, яранына:

– Болар кемнәр? Каян китердегез бу циркачларны? – дип сорады.

Офицер, русча яхшы белә икән, башкалар алдында үзен өстенрәк итеп тоткан Моталлапны бармак белән генә үз янына чакырды.

– Сез кемнәр? Нәрсә кыланасыз сез? Кыргызлар биюме?

– Татарлар, – диде Моталлап. – Патша гаскәрләре белән килдек. Провизия складларын саклый идек, уяулыкны югалтып, әсирлеккә эләктек.

– Тартарлар? Кыргызлар? – диде офицер, аптырап. – Кайда яшисез соң сез?

– Үзебезнең илдә, – диде Моталлап.

– Сезнең ил кайда соң? Ничек атала?

Моталлап, ни дип җавап бирергә белмичә, уйланып калды.

– Ханнар иле диимме инде?.. Без хан ярлыгы белән жир алган кешеләр идек, шулай көн күрдөк.

Офицер, бернәрсә дә аңламыйм дигәндәй, иңсәләрен сикертеп куйды. Сорауны гадиләштерергә булды.

– Мин Россияне яхшы беләм. Кайсы шәһәр-калалар тирәсендә көн күрәсез? Шуны әйт. Бу уен кораллары ничек атала?

– Шәһәр дип... Оренбург, Казан, Уфа... Уен коралы дип... Курай белән кубызны әйтәсеңдер инде... Оста уйныйлар аны бездә.

– Аңлашылды, Идел, Чулман елгалары тирәсеннән, димәк. Беләм, мөселман кавеме, шулай бит?

Мөселман сүзен ишеткәч, Моталлапның сөенече йөзенә чыкты.

– Ие, ие, мөселман без!

Офицер, кырт борылып, юан, тәбәнәк гәүдәле Наполеон каршысына килеп басты. Моталлап әйткәннәргә үзенә белгәннәрен дә кушып, аңлатып бирде.

Наполеон көлеп жибәрде.

– Ну бу руслар! Миңа каршы юга кемнәрне генә чакырмаганнар. Мөселманнар диген. Әле бусын белми идем. Көйләре ничектер күңелне иркәнәйтеп жибәргән сыман. Сәер, сәер... Кайтарып жибәрегез үз якларына, боларны монда тотасы юк! – дип, көтелмәгән эмер бирде. – Яшәсеннәр үзләренчә, мондый көй иҗат иткән халыкның башкаларга зыяны тимәс. – Үзалдына сөйләнеп тә алды. – Ук-жәя, сөңге белән безнең тупларга каршы сугышмакчы булдымы бу Александр патша? Акылы бармы аның?

...Инде яңадан шушы французларга каршы юга кузгалырга фәрман житкерелде. Өйгә кайтып, хужалыкны ныклап аякка бастырганга дүрт ел да үтмәде, йорт-ихатаны, казганып тапкан малны тагын малай-шалай, хатын-кыз кулына тапшырып кит инде.

Минзәләдә, император Александр I манифесты житкерелгән көнне, капитан Иван Гаврилович Тихановский белән аерылышкач та, Ибраһим походка әзерлек башлады. Егерме беренче июльдә

алтынчы полк юлга кузгала икән, Бикчурин полкына да соңармыйча кузгалырга эмер бирелде. Кайбер йөзбашлары мөстәкыйль рәвештә Бөгелмә өязе Карабаш авылына йөз тотып сәфәргә чыгарга тиешләр иде. Һәр жайдакка – ике ат, берсе алдан ук хәрби походлар өчен эзерләнгән, авыр эшләргә жәлеп ителмәгән ат булырга тиеш – патша хәзрәтләренә катгый таләбе шундый. Бу таләп канун дәрәжәсендә һәм моны кантоннан ныклап күзәтеп, тикшереп торалар. Шулай ук һәр унбашка, кирәк-яракларны салып бару өчен ике кибитка-япмалы арба, һәр арбага берәр кучер тиешле иде. Кучерлар да дөнья күрмәгән, кавырсыны катмаган үсмерләр түгел – ә алдан билгеләнгән, илле-илле биш тирәсендәге крестьяннар – хужалыкчыл, эш рәтен белә торган нык куллы ирләр булырга тиеш иде.

Ыкны кичеп, Мөслим саласын, Чатыр тауларны үтеп, Бөгелмә юлына төшкәндә, полкка башка йөзбашлары да кушыла башлады. Әйтеп куелганча, Карабашка унбиш чакрым житәрәк, алданрак киткән йөзбашлар аларны берәр елга-болынлык тирәсендә көтеп торырга тиешләр иде.

Барысы да жыелып беткәч, жайдакларның күңелләре күтәрелде. Бергәлек, бердәмлек хисе зур нәрсә шул ул. Күз күреме житмәле түгел: тәртип белән генә баручы берничә йөз жайдак, арттан япма арбалы йөзләп олау – авыллар аша үткәндә, халык, һушлары китеп, бу галәмәт яугирләргә карарга чыга иде. Малай-шалай гына түгел, ир-атлар гажәпсенеп тә, шөбһәләнәп тә озаталар, капка ышыгынан карап калучы карчыкларны, хәтта бөркәнчекләрен ача төшкән яшь хатын-кызларны да күрергә була. Өч-дүрт чакрымга сузылган жайдаклар болай кызыксынучыларга шаян сүзләр әйтеп үтә, эмма шуннан артыгын кылану юк – походта сафларны бозарга ярамый, һәр жайдак унбашының игътибар үзәгендә. Ялга туктагач, сафны бозучы тыйгысызларның ипи шүрлегенә менеп төшәргә дә күп сорамыйлар. Койма буйларында ак намазлыklar жәеп, жыйнак ак сакаллы, ап-ак житен күлмәк кигән картлар, яугирләргә исән-имин кайтуларын теләп, намаз укып, дога кыла. Андыйларны күргәч, йөрәк жилкенеп тибә башлый, күкрәкне ватып чыгардай бәргәләнә, күзләргә яшьләр килә.

...Хәзрәт ярдәмчесе уйларыннан бүлдерде. Намаз вакыты житкән икән. Сәфәрдә булсалар да, уңайлы урын, мөселманнарның изге бәйрәм көнендә бергәләп намаз укып, аннан тамак ялгап алырга ризалык-рөхсәт сорый икән полк мулласы. Хәрби тәртип һәр жирдә бертөсле, монда да шулай – полкка кагылышлы һәр мәсьәлә Бикчурин рөхсәте белән хәл ителә. Командир рөхсәтеннән башка жил дә исми, яфрак та селкенми.

Ибраһим, ризалык белдереп, туктарга боерды.

25 сентябрь, 1943 ел. Шимбә. Смоленск шәһәре.

Сугыш хәрәкәтләре көн-төн тынмый торган чак иде.

1943 елның 27 августында, каты сугышлардан соң, Ржев, Вязьманы азат иткәне өчен командующий В.Д.Соколовскийга армия генералы дәрәжәсе бирелде. Баш ставкадан аңа тиз арада Ельна – Спас – Деменск тирәсендәге дошман гаскәрләрен тулысынча тар-мар итү бурычы куелды. Әгәр бурыч үтәлсә, дошманның хәле мөшкелләнәчәк, Смоленскига юл ачылачак иде. Әмма контрһөжүмгә эзерлек эшләре озакарарак сузылды, шау-шу да күп булды бугай. Дошман, Кызыл Армиянең ниятен белеп алып, каршылык күрсәтергә эзәрләнә. Болай да алар ныклы эзерлектә иде. Дошман биш-алты рәтле ныгытылган рубеж төзеп өлгерде, аларның тирәнлегә йөзләргә чакрым белән исәпләнелә, житмәсә авиацияләре тынгы бирми. Безнекеләр һавада көнгә ике-өч мәртәбә күренсә, алар иртә таңнан кичкә кадәр баш өстенә бомба коя.

Югалтулар белән санлашып торучы юк иде. Бер Смоленск операциясендә генә дә ярты миллион яугир сафтан чыкты.

Бишенче армия составындагы механикалаштырылган атлы корпус сугышчылары, шушы көннәрдә генә азат ителгән Смоленск урамнарын үтеп, төп туплану урыны итеп билгеләнгән Иске кальга янына урнашты. Шәһәрдә исән калган бер генә бина да юк иде.

Мондагы коточкыч жимереклекне күргәч, Мирхәмәт түзмәде, янәшәдә барган Нурғалигә сүз катты:

– Ай-һай, якташ, – Нурғалинең Читадан икәннен белсә дә, эти-әнисе Минзәлә өязеннән булгач, икеләнмичә аны «якташ» дип атый иде. – Бу кадәр жимереклек... Ничекләр кабат аякка бастырырлар бу каланы?

– Төзәрләр, – дип авыр сулады Нурғали. Үзенә дә уйлары шушы тирәдә тулгана иде булса кирәк. – Төрле яуларда уннарча тапкыр жимерелеп, яңадан корылган шәһәрләр бар. Кызганыч, яуда һәлак булган меңнәргә сугышчыларны инде кабат терелтеп булмаячак. Иннә лилләһи вә иннә иләйһи ражигун. Раббыбыз каршында шәһит киткәннәр булып саналсыннар инде. Туры оҗмахка барып керсеннәр.

Ай дәвамында барган канкойгыч сугышлардан үзләре ничек исән калгандыр, Нурғали моны мөҗизага тиңләде. Август ахырында дошман тылына кереп киткән көннән бирле гел урман-сазлыктар аша хәрәкәт ителәр. Дошман тылында алар үткән юлны картада карасаң, үрмәкүч пәрәвезе хасил булыр иде. Ике-өч йөз чакрым әйләнештәге божрада ниләр генә кылмадылар, нинди генә алышлар оештырмадылар. Нурғалигә гаярь татар егетләре Мирхәмәт белән Галимҗанның янәшәдә булуы аерым көч бирә иде. Икесе

дә – тәҗрибәле кавалеристлар, фәрман булуга, баш югалтып, алга томырылымыйлар, уйлап эш итәләр. Шуның аркасында әлегә исән калганнардыр да.

Сазлыклардан үтеп чыгарга партизаннар ярдәм итеп торды. Тик моңарчы аларга таяныч булган партизаннарга командование тарафыннан шулай ук төрле бурычлар куела, сентябрь урталарыннан алар Брянск урманнарына күченергә боерык алдылар.

Атлы корпус, яклаучысыз, дошман тылында камалышта калып, айга якын көрәшкәннән соң, чолганышны өзеп, үзебезнекеләргә кушылды. Смоленск шәһәрәндә озак тоткарланмадылар, гаскәрләрне берәз рәткә китереп, тагын яуга озаттылар.

Сентябрь урталарында Смоленск өчен сугышларда үзен бик яхшы күрсәткән атлы корпустан бер полкны, шушы тактиканы дәвам итеп, янә дошман тылына кертәп жибәергә дигән карар кабул ителде. Корпусның бер дивизиясе, кинәт һөжүмгә күчеп, ун чакрымлап арадагы фронтны өздә, шушы аралыктан полк, дошман тылына үтеп, урман эченә кереп югалырга өлгерде.

Беренче көннәрдә эшләр уңышлы барды, икенче, өченче рубежлар аралыгында дошман тылындагы танкларны, артиллериясен, снаряд складларын күпләп юк ителәр. Әмма дошман ярдәмгә авиация чакыртты, алар бомбага тотта башлагач, иркенәеп йөрүгә нокта куелды. Атна эчендә шактый йончырга өлгергән полкка каршы немецлар өстәмә көчләр кертте, миномётлар, пушкалардан алар яшеренгән урыннарын утка тоталар, тылдагы партизаннарга каршы сугышып тәҗрибә туплаган аерым экспедицион корпуслар актив хәрәкәт итә башлады, кыскасы, полк ныклы тозакка эләкте. Камалышта калып, бөтенләй тар-мар ителү куркынычын юкка чыгару өчен өстәмә көчләр кирәк, тик гаскәрләр Смоленскины алгач, туктап тормастан Рославль юнәлешендә һөжүмгә күчтеләр. Курск тирәсендәге сугышларда дошман моңарчы күрмәгән югалтуларга, жиңелүгә дучар булды, бу уңышларны дәвам итү намус эше дип каралды. Фронтта авыр сугышлар бара, дошман тылында хәрәкәтне бер минутка туктатмыйча, алар шушы һөжүмнәргә ярдәм итәргә тиешләр иде. Әмма вазгыять кинәт башка якка үзгәрде, инде үзләре булышлык сорап хәбәрләр юллыйлар. Корпустан җавап озак көттермәде, полк командирына ачулы хәбәр индерелде: ярдәм көтмәгез, барлык көчләрне туплап, дошман тылында каршылык күрсәтеп, мөмкин кадәр аларга зыян салып, озакка сузмастан үзебезнең якка чыгыгыз! Бу приказ иде.

Сукуырларча эш итеп булмый, юл булган жирләрдә дошман сагалый. Сазлыклы урманны яхшылап өйрәнергә, якын-тирә авыллардан булышырдай кешеләрне табып, яңа урыннарга күчү өчен юнәлешләрне билгеләргә кирәк иде. Полк командиры, берничә эскадроннан укмаштырып, төрле якларга разведка төркемнәре

жибөрөргө карар кылды. Нургали Бикчурин житэкчелегендөгө төркөмгө Мирхәмәт белән Галимжан да керде. Гадәттә, разведкага иртән, таң беленгәч тә кузгалалар. Кичтән барасы якны ачыклайлар, картадан урман эченә сыенып утырган авылларны өйрәнәләр, азимут-координаталарны билгелиләр. Мондый эшкә Нургали чос булып чыкты. Картага күз ташлауга, нинди дә булса карар кабул итеп тә куя.

Кичен штабта озак кына киңәш-табыш итешкәч, Бикчурин төркөмө сул як флангтагы авылларны «капшап» карарга тиеш булып чыкты. Әгәр йөз чакрымлык сазлыктар аша алып чыгарлык «гид» табылса, чынлыкта Брянск якларына китеп, камалыштан котылырга да мөмкин иде.

Таң беленгәч, атларга атланып, юлга кузгалдылар. Иң беренче моннан егерме биш чакрымлап ераклыкта калкулыкта утырган Смыловка авылын тикшереп, андагы хәлне белешеп алырга булдылар. Авылга биш чакрымлап кала, атлардан төштеләр, ике кеше атларны сакларга билгеләнде, башка сугышчыларны Бикчурин ике төркөмгә бүлдө. Бер төркөм авылга уң яктан, урман юлы буйлап барып керергә тиеш; Мирхәмәт житэкчелегендөгө икенче төркөм, урау сукмактар аша үтеп, сазлыкны читләп авылга сул яктан керергә килештеләр.

– Кара аны, якташ, авылга кергәнче игътибар белән күзәт, пырхылдап кош очып үтсә дә, сагаерга кирәк, урамга ябырылып чыкмагыз, башта ыңдыр артларыннан үтегез, аерым йортларны, бигрәк тә хәлләрәкләрен ныклап күзәтегез, – диде Нургали аерылышкан чагында.

Мирхәмәт, үзем дә чамалыйм дигәндәй, Нургалинең җилкәсеннән кагып алды.

Бу араларда Мирхәмәт сызланып йөри иде. Айлар буге дошман тылында хәрәкәт иткән сугышчыларга өйләреннән килгән хатларны кулга сирәк алырга туры килә. Мирхәмәткә җәй башында жибәрелгән хатны сентябрьдә генә укырга насыйп булды. Хатта әнкәсенәң вафат булуы турында хәбәр язылган иде. Әткәсе, Рус-япон сугышында авыр яраланып кайткач, эшкә ярарлык түгел иде, хужалыкны әнкәсе белән тарттылар. Олы абыйсы Нәбиулла Гражданнар сугышы чорында юкка чыкты. Казанга, ак чехларга каршы сугышка жибәрелгән булырга тиеш дигән имеш-мимешләр ишетелгәләде, әмма тәгаен гына беркем дә аның язмышына ачыклык кертә алмады. Әткәсе утызынчы еллар башында яралардан вафат булгач, ни эшләсәләр, әнкәсе белән бергә булдылар, шуңа күрә, өйләнәп, ике балалары туса да, аңа әнкәсеннән якын, кадерлерәк кеше юк иде.

Күпмедер баргач, Нургали Бикчурин, туктап, арттан килгән егетләргә борылды.

– Сизәсезме? – диде ул, пышылдап.

– Нәрсәне? – диде Галимжан. – Шылт иткән тавыш та юк сыман.

- Төтен исе. Ашарга пешерэләр.
- Авылга житәбез, алайса, – диде арадан берсе.
- Авылга өч чакрымлап бар эле. Башка яктан килә төтен. Жилне чамалагыз.

Сукмактан читкә тайпылып, шактый тармаклы куак артына постылар, игътибар белән төтен килгән якны күзәтеп тордылар. Нургали ым белән генә үз янына Галимжанны чакырды, колагына нидер пышылдады. Аннан егетләргә калып торырга кушып, Галимжан белән уң якка, урман эченә кереп киттеләр. Берәз баргач, быдыр-быдыр тавыш ишетелде. Зелпе куакларын аралап, Нургали тирә-юньгә караш ташлады. Галимжан нык кына жиңеннән тартып куйды. Башы белән үз ягына күрсәтте. Анда бер хатын акрын гына сөйләнә-сөйләнә кәжә савып маташа иде.

- Качаклар болар... Авылны ташлап чыгучылар... – диде Нургали.
- Немецлар микән авылда?

Нургали бармагын ирененә тидерде. Әкрән, янәсе.

- Хатын кәжәсен савып бетергәч, ипләп кенә артыннан барабыз, – диде ул Галимжанга. – Шунда ачыкларбыз.

Хатын, кара кәүсәле каенга бәйләнгән кәжәсен савып, алдына иске чиләк белән су куйды, агач араларыннан тиз-тиз генә үлән йолкып, кәжә алдына салды да, эше беткәнгә санап, ниндидер көй шыңшып, беленер-беленмәс сукмактан китеп барды. Бикчурин белән Галимжан, күздән югалтмаса тырышып, аның артыннан атладылар.

- Төтен шул яктан килә, – диде Нургали. – Чамалап бар, тозак булмасын.

Хатын кинәт гаип булды. Бикчурин аптырап, Галимжанга карады.

- Кая китте бу жен хатын?

- Төтен исенә барыйк, башка чара юк, – диде Галимжан, ул да гажәпләнгәнән аңлатып, башын селкеп алды.

Тагын ике-өч адым атлаганнар иде, сыек кына төтен изрәп чыккан торбага тап булдылар. Торба куаклар арасына яшеренгән, күренмәле түгел иде.

- Землянка, – диде Нургали, пышылдап. – Арткарак чигик, күзәтик.

Землянка ишеге ачылып, аннан бер карт килеп чыкты. Малахай бүрек, көрәктәй сакаллы, бишмәт өстеннән билән бау белән буган, бер аягында кирза итек, бер аягы... агач иде. Кулында балта.

Землянкадан читкәрәк китеп, кинәт каты тавыш белән:

- Кем бар анда, чык! – дип сөрән салды карт.

Бикчурин тартылып куйды, Галимжанга «син монда кал» дигәнне белдерде дә агач арасыннан карт каршына чыгып басты.

- Исәнмесез, мин килеп чыктым, – диде Нургали, күптәнге танышын очраткандай. – Сезне эзләп йөреш.

Карт Нургалинең сүзләренә артык игътибар итмәде.

– Икенчегез нигә чыкмый?

– Бездә шундый тәртип, – диде Нургали. – Хәлгә ачыклык кертәсе булыр.

– Нинди ачыклык? – диде карт. – Инде ике ел урманда качып ятабыз. Бер ачыклык та юк монда.

Нургали, борылып, «чык» дигәндәй, Галимжанга кул изәп алды.

Карт Галимжанга карап алды да балтасын биленә кыстырып куйды.

– Нишләп йөрисез? – диде ул ачу катыш. – Кайсы яктан?

– Белүемчә, монда ике генә як – Кызыл Армия һәм фашистлар.

– Һе... Ике генә як ди. Монда партизаннар да бар... иде, тагын әллә нинди башкисәрләр дә килеп чыга. Шуңа һәрчак тирә-якны тикшереп, күзәтеп торырга кирәк.

– Без – Кызыл Армия сугышчылары.

– Анысын күрәм. Югыйсә... – диде дә кемгәдер эндәште: – Чык, танышып ал кешеләр белән.

Землянка артыннан куаклыктан үсмер малай күренде.

– Безне күзәтеп килгән бит бу малай, – диде Галимжан, аптыравын яшермичә. – Төркемнәргә аерылган мәлдән арттан килгән бу!

Нургали башын какты. Картка иң кызыксындырган соравын бирде.

– Авылда немецлар бармы?

– Килеп тулдылар. Кичә бер өлеше Костенька ягына китте. Сезнекеләр шунда бугай. Немец самолётлары көне буге шул якта бөтерелделәр. Партизаннар киткәннән соң, болай котырылганнары юк иде.

– Каян килеп тулдылар соң алар? Кая карама сазлык.

– Богородовка ягыннан юл бар. Ельнога илтүче зур юлга чыга.

– Партизаннар кая китте?

– Һе, миңа әйтеп йөрми алар.

Карт һәр сүзне игътибар белән тыңлап торган малайга эндәште.

– Петя, сугышчыларны землянкага алып кер, мин учакка утын жыеп алам.

Петя, зур эш кырган кебек землянка ишеген ачып, Нургали белән Галимжанны эчкә үткәрде. Землянка эче шактый киң икән, бер читтә кызыл балчык сыланган мич, уртада өстәл, түрдә шәм яна, анда икона шәйләнә. Мичтәге учакта бер хатын нидер пешерә.

Егетләр сәкедән урын алуға, ишек ачылды, карт, бер кочак утын алып кереп, мич каршына ташлады.

– Партизаннарға рәхмәт, киткән чакта ярмадыр, консервадыр калдырдылар. Югыйсә кышка ничек керер идек. Яңа елга кадәр бәлки немецларны куып та жибәрерләр. Бу арада Ельно ягыннан көн-төн туп аталар, каты сугышлар бара бугай.

– Бара, – диде Нургали. Авылда немецлар дигәч, пошаманга калган иде. Мирхәмәт төркеме тозакка капса...

Аның уйларын сизгэндэй, карт сүзгә кереште.

– Икенче оныкны теге төркем артыннан жибәрдем. Авыл уртасына алып чыгуучы бер генә сукмак бар анда. Калганы үтеп булмаслык сазлыктар. Теләсэләр дә, башка якка барып чыга алмыйлар. Онык аларны урман авызында көтеп торачак. Борчылма, килеп житәрләр.

– Исеменчә ничек? – диде Нурғали, картка ияләшеп. Кирәкле, нәкъ алар эзләгән, юл күрсәтердәй картка охшаган.

– Матвей Иванович.

– Матвей Иванович, калган иптәшләрне дә чакырсаң?

– Чакырыгыз соң. Кайнар аштан авыз итәрләр. Юмарт кулга мул ризык бирер дигән Ходай. – Учак тирәсендә кайнашкан хатынган эндәште. – Прасковья, сигез кешелек табын корырга туры киләдер, мулрак пешер ашны.

– Беләм, – диде хатын, башын күтәрмичә генә.

– Күрше яшәдек, ире Кызыл Армиядә, авылга немецлар кергәч, күп уйлап тормадым, карчыкны алып, урманга күчтем. Элеккедән калган колхоз землянкасы бар иде. Умарта сакларга эшләнгән. Умарта ничектер тернәкләнмәде, землянкасы калган иде. Шуны рәтләп яши башладык. Ике улым Кызыл Армиядә. Полицайлар авылдагы һәр кешене белә: кемнең балалары, ирләр Кызыл Армиядә – урман читенә чыгарып аттылар. Мин өлгөр булып чыктым, ике баласы белән Прасковья да качып котылган. Урманда очраштык та, бергәләп жан асрап ятыш менә. Сатлыкжаннар, полицайлар үрчедә, гел уйламаган тәүфыйклы гына йөргән авылдашлар рәхимсез, канечкеч хайванга әйләнде. Кырдылар гына халыкны. Немецлардан түгел, шулардан курка халык. Ну, партизаннар үзләренә дә кирәкләрен бирделәр бирүен. Китеп бардылар шул. Алар киткәч, полицайларга жан керде, тагын да ерткычландылар. Карчыгым бер арада өйгә кайтып, савыт-саба алып киләм дип киткән иде, бер полицай танып алып жәзалап үтерделәр. Күпме жәфалап та безне сатмаган бит... – Карт яңагынан тәгәрәшкән яшьләрен сөртте. – Ник кирәк булды инде аңа ул савыт-саба? Монда үзем агачтан ясыйм бит мин аларны. Әжәле шул булгандыр. Кара әле, яугир, милләтең кем синең? Русчаң шәп, безне сатып жибәрерлек, ә иптәшен белән сөйләшкәндә ят телгә күчтең.

– Татарлар без. Мин – Читадан, ул – Казан ягыннан, – диде Нурғали. Картның аягына ым кагып. – Гражданның сугышында аяксыз калдыңмы? – дип сорады.

– Аңа кадәр... Япун белән сугыштык бит. 1905 елда. Порт-Артурны саклаганда, ядрә тиеп, аяк чөрдәкләнде. Бер татар егете яу кырынан алып чыкты. Шуннан бирле татарларга хөрмәтем зур.

– Әгәр барысы да тәртиптә булып, төркемнәр монда жыелса, тагын бер татар егете бар безнең. Аның әтисе дә Порт-Артурны саклауда катнашкан. Яраланган да әле.

Матвей Иванович балкып елмайды.

– Хуп, хуп, татарлар – шәп халык, ярдәмчел, игелекле!

Барысы да жыелып, тамак ялгап алгач, Матвей Иванович үзе сүз башлады.

– Йә, әйт инде, – диде ул, Бикчуринга карап. – Берәр төшегез кычытканга килеп чыкмагансыз бит монда. Ни йомыш?

Нурғали озак тотмады, төп мәсьәләне ачып салды.

– Безгә, Матвей Иванович, озатучы кирәк. Ерак сәфәргә чыгасы бар. Сазлыклар аша болай гына үтеп булмас шикелле.

– Да... Болай гына булмый. Йөрерлек юллар бар, тик анда сез чыга алмыйсыз. Немецлар сазлыкка керми, юлдан гына йөрөргә тырышалар. Полицайлар да якын килмиләр. Куркалар чөнки.

Сезне Покровкага кадәр алып бара алам, йөз чакрымлап булып, аннан да еракка китә алмыйм. Күрәсең бит, минем җаваплылыкта алар, – дип, Прасковьяга, аның янына чүмәшкән малайларга күрсәтте. – Болай да йомыш артыннан йомыш төшөп тора аларга. Этиләре исән-имин кайтканчы, сакларга иде инде балаларны.

– Нишлибез? – дип сорау бирде Бикчурин. – Башка кеше табылмасмы?

– Кеше эзләмибез. Командирыгыз янына алып барыгыз, барысын да тәфсилләп аңлатырмын. Аннан инде үзегез карарсыз. Агач аяк белән озак теркелдәп булмас, – диде Матвей Иванович. – Тик яңадан атка атландырып кайтарып куясыз. Башка гөзерем булмас.

Матвей Иванович дошман тылыннан чыгу юлларын шактый төгәл күрсәтеп бирә алды. Ат өстендә ярты көн чамасы озата да барды, аннан инде аны кире озатып куярга кирәк булды. Алга таба тагын бер мәгълүматының кирәге чыкты – партизанның күбесе бу урманнарда китеп барса да, җыйнаграк отрядлар калган икән. «Бәлки очрашырсыз да», – диде ул, сабуулашканда.

10

27 август. 2024 ел. Сишәмбе. Купянск юнәлеше.

Кичке салкын төште. Тәмам йончыган Айдар бераз гына йокымсырап алды. Шул арада саташулы төш тә күрдә. Ул болын уртасында басып тора, өстендә ап-ак күлмәк, кулларын як-якка җәеп, очып китәргә эзерләнгән сыман, офыкка карап тора. Шундый жылы җил исә, йомшак һава дулкыны куенга тула. Чәче, җилдә таралып, маңгаен иркәли. Ул арада кара болыт чыкты, шыксыз җил кубарылды, давылланган җил аны күтәреп, каядыр алып китмәкче иде, офыкны ярып, җиргә якты тасма сузылып төште.

Яктылык гажәеп бер юлга әверелде, юл буйлап, башын чөеп, уйнаклап, ап-ак ат чабып бара иде. Ул Айдар яныннан үтте дә американнарның моннан өч чакрымлап ераклыктагы кайчандыр яндырылган «Брэдли» маркалы бронемашинасы ягына табан китеп югалды. Артыннан ак тасма сузылып калды. Шунысы сәер: тасма, бронемашина калдырган эзнәң сул ягыннан гына сузылып, жиргә ятты. Айдар уянып китте, кулыннан биноклен төшереп жибәргән бит. Йокысын куып, тагын «өн»нең пыяласыз тәрәзәсенә капланды. Төштәге ак ат күңелен кузгатты – шундый матур төш иде, каяндыр кара болыт, давыл пәйда булып, бар ямьне жимереп ташлады. Ә бит дөнья матур – нинди гүзәл яklar, табигате ни тора! Каһәр суккан сугыш барысын да томалый: күзнә дә, акыл-зиһеннә дә, уйны да, дөньяның киңлеген дә.

– Ниләр күрәсең, Ябалак? – дип сорады Хәмит. Карась яраларын бәйләгәч, берәз хәл алырга дип, үз урынына барып яткан иде. Ул тыныч кына йокы бүсә.

– Күренә... – диде Айдар, ашыгып, планшетына нидер язып куйган жиреннән башын күтәрәп. – «Тегеләр» көч туплый. Танклар, бронемашиналар, гаубицалар шактый жыелды бистәдә. Барысы да йорт-сарайлар ышыгына яшерелгән. Солдатлар тик тормый бит, берсә булмаса берсә шулар тирәсеннән әйләнәп китә. Озакка сузмыйча үзебезнекеләргә хәбәр саласы иде дә... Безнекеләр мин язганны укысалар, озакка сузмаслар, берәр «кош»ка бәйләп, рация жибәрерләр.

– Су турында да яздыңмы? – диде Хәмит. – Су бетеп килә...

– Анысын чамаларлар инде, иртәнгә «рейс»та ук бер шешә су жибәрделәр бит. Рация булса, анысын гына көйләргә була. Беренче мәртәбә түгел, корректировкага чыккан бар, айлар буге ятасың, сизенсәләр, «жәһәннәм каргалары» өскә мина коя, граната ташлый. Жигелчә яралануларны исәпкә алмаганда, әлегәчә исән-имин чыктым үзебезнең якка.

– Гомер булгач... – диде Карась, уянган икән, почмакта өеләп яткан миналарның берсен кулына алып, нидер уйланып утыра.

Хәмит калкына төште:

– Ни кыланмакчы буласың, минёр?

– Кыланырга туры киләчәк, – диде Карась. – Дрон бу тирәдә әйләнә башласа, окоптагылар йоклап утырыр дисеңме? Ярый, БТРның артына ут төртеп котылдык. Десант килсә, бу тирәлекне сантиметрлап тикшереп чыгачаклар иде. Ныклап карасаң, бу «өн»не чамаларга була. Тирә-яктан куе үлән генә каплап тора. Ә тыл ягыннан шыр шәрә. Сукмак та шәйләнә. Мин тик торганнан монда ташланмадым, шау-шу купкач. Башкалар килеп урнашкач, бәйдән ычкынгандай эчәргә тотындылар, мин сак кына тирә-юньне күзәттем. – Карась

ниятен ачып салды. – Уйладым-уйладым да шундый карарга килдем – дошман белән мәчеле-тычканлы уйнап ятып булмас. Төнлә окопка мина томырырга кирәк, берне түгел, берничәнә.

– Анда кеше калгандыр дип уйлыйсыңмы?

– Тикшерергә кирәк. Борын төбөндә дошман асрап булмый.

Хәмит көлеп жибәрде.

– Дошман дисең. Үзең дә шулар сафында чарланган нәстә бит инде.

– Мин башка... – Карась, килешмәгәндәй, башын чайкады. – «Теге» якта гадәт шундый – һәр блиндажда бер-ике «азов»чы була. Менә алар жанны талкыйлар инде. Безнең взводта да бар иде алар. Икәү. Шундук миңа бәйләнә, төртелә башладылар. Мин рус милләтеннән берүзем дидем бит, беләсез. Иң беренче эш итеп милләтне тикшерәләр анда, ялгыш бер сүз русча әйтсәң, күз төбөнә сылыйлар. Куркыныч операцияләргә рус милләтеннән булган солдатларны жибәрәләр. Рус һәлак булса, өйдәгеләргә хәбәр дә итмиләр, мәетен алып чыгучы да юк – яу кырында аунап кала. Боларны күреп, белеп торып, ничек ул якта сугышып йөрергә тиеш, ди, мин?

Дрон-детектор сызгыра башлады.

– Килә «кош»кай. Каршы алырга эзерләнник, – диде Айдар, планшетын бер читкә куеп. – Икар, син күзәтүдә каласың, Карась белән мин «йөкне» кабул итәм. – Үзе биштәрәннән кызыл әләм алып, кулына тотты. – Бусы – «үзебезнекеләр!» дигән хәбәр-сигнал.

Сак кына «өн» ишеген ачты, башын сузып һавага текәлде. Баш очында бөтерелгән «кош» күренде. Айдар, «өн»нән читкәрәк китеп, ике кулы белән кызыл тукуманы жилфердәтеп алды. «Кош» берәз аскарак төште дә үзенә тагылган «йөк»не ычкындырып жибәрде. «Йөк» шактый саллы күренә, әйләнә-тулгана Айдарның янәшәсенә үк шапылдап килеп төште.

Рацияне үтә саклык чаралары күреп төргәннәр иде.

– Сабый баланы да болай ук кадерләп төрмиләрдер, бигрәк тырышканнар, – диде Карась.

Айдар рация тыгып куелган савытны сүтеп изалана иде, эндәшмәде.

Карасьның күңел халәте үзгәрде булса кирәк, сүзен дәвам итте:

– Суны күбрәк жибәрсәләр дә булыр иде. Өч кешегә бер шешә... Консервалары ярый, ач калмабыз. Ярый әле, кечкенә газ баллоннары күп калган. Плитәсе дә эшли. Атна буге ятарга була.

Газ банкаларын бер читкә тезеп куйды.

Рацияне кулына алгач, Айдар бернигә карамый, эшкә кереште. Торос белән элемтә урнашты, жиңел сулап, көне буге жыйган координатларны әйтеп яздырды. Сөйләшергә дә өлгерделәр. Һәр көнне кич, шушы вакытта аларга «йөк» жибәрергә вәгъдә иттеләр. Дроннар биш-алты килограмм йөк күтәрергә сәләтле, алдан чамалап, иң кирәкле әйберләренә соратып алып булачак дигән сүз. Айдар

Тороска мондагы вазгыятьне дә аңлатты: – Икар яраланды, булдыра алганча беренче ярдәм күрсәтелгән, әмма яралар тирән, аны ашыгыч рәвештә үзәбезнекеләр ягына озатырга кирәк. Бер солдат үзе теләп әсирлеккә бирелде. Әлегә ул монда, безгә булышып йөри.

Торос сүзне озакка сузмады. Ул якта карар кабул ителгәч, кабат хәбәрләшергә булдылар. «Тегеләр»нең рацияләре аша шактый мөһим мәгълүматлар алынган икән, анысы өчен дә рәхмәт житкерделәр.

Карась окоплар ягын күзәтә иде.

– Ни дип аларга каныктың? – диде күңеле күтәрелгән Айдар, рацияне куен кесәсенә салып куйгач. – Әллә хәрәкәт бармы?

– Әлегә юк, булырга мөмкин. Взвод командиры һәлак булды, мин шылдым, дүрт солдат БТРны каршы алырга китеп, «ике йөз»гә әйләнде. Алты кеше юк, димәк. Унжиде кеше килгән идек. Калган унбер кешенең ничәсе исән, ничәсе жан тәслим? Дронның өсләренә мина ташлаганын күрдек бит. Ашарларына юк дияргә була. Рацияләре гаип, хәбәрләшү мөмкинлегә бетте. Озакка сузмаслар, эзләнә башларлар. Бүген соңгы төн, ни дә булса хәл кылыйк. Миналарны эшкә жигәргә кирәк.

Айдар уйга калды.

– Шау-шу куптарсак, өскә снаряд тондырмаслармы? Унжиде сугышчының болай эзсез-хәбәрсез юкка чыгуы «тегеләрне» дә уйга салмаган дисеңме? Житмәсә, БТР белән булган хәл... Дроннарда сылтап кына калдырмаганнардыр. Бер-бер карар кабул итми калмаслар. Дөрөс әйтсәң, бүген ике як өчен дә билгесезлекнең соңгы төне булыр, ахры. Эзәрләнә торганнардыр, гадәттәгечә, разведка жибәрерләр.

– Нишлибез? – диде Карась, тынгысызланып. – Көтеп утырабызмы? Әллә, «мин кайттым!» дип, блиндажга килеп керергәме?

– Төнгә калдырырга ярамый... Тепловизордан хәзер «эләктереп» алачаклар. Ярты сәгать вакыт безгә, уйлашык... – диде Айдар.

Бераз исәпләп утыргач, торып басты.

– Чыннан да, син «кайтырга» тиешсең.

– Блиндажга кинәт килеп кереп, барысын да һуштан яздырам...

– Алай түгел. Без окопларга шуышып барабыз.

– Окоп ничек төзелгән, блиндаж ничегрәк урнашкан? Белергә кирәк. Мондый кискен һөжүм вакытында барысы да булырга мөмкин. Ачыкларга тырышык. Көтелмәгән хәл килеп чыкса, качып калыр жир бармы?

– Бар инде... Бормалы да сырмалы бит ул окоп. Уяулыкны югалтмасаң, качып калырга була.

– Өлгерсәң... Башка чара юк. Килеп житкәч, окопка төшөп, позывноеңны әйтсәң. Таныш кушаматны ишеткәч, блиндаж ишеген ачмый калмаслар. Ният шундый – артта мин торам. Ишек ачылуга, минаны эчкә тондырам, үзем, окоптан чыгып, бруствер артына

тэгэрим. Син дэ аң бул, шул арада читкэ йөгөр, качып калырга өлгөр. Колагыңа киртлэп куй, бер генэ артык хэрэкэт тэ ясалмаска тиеш. Автомат, гранаталар ал. – Хэмиткэ эндэште. – Син, Бикчура оныгы, күзэтүне минут та туктатма! – дип, аң рацияне сузды. – Рацияне сиңа бирэм. Андый-мондый хэл булса... Безнекелэрнең позывноен беләсең, ешлыкны да... – Караська карап: – Теге сары тасмаларны ерак ташладыңмы? Тагып куй, «тегеләрне» саташтыру өчен кирәк, – диде.

Жиргә сеңеп бетеп, каршы як окопларга барып життеләр. Айдар – эзерлекле десантчы, разведкага аз йөрмәде, аның чослыгы аңлашыла, житезлек ягына килсәк, Карась та төшөп калганнардан түгел икән. Әллә, чыннан да, Франциядә ныклап чарлаганнар, әллә бу мәхшәрдән исән-имин чыгу теләге шулкадәр көчлемә, осталыкка бер дэ Айдардан калышмый иде. Бер-берсенә ярдәмләшөп, окопка төштеләр, тавыш-тын ишетелми. Бер читкэ биш солдат мәетен жыештырып куйганнар. Карась боларны таный иде булса кирәк, карап торгач, исәпләп чыгарды. – Взвод командиры, бер «азовчы», өч штурмовик.

Карась Айдарның жиңен тартты:

– Блиндажда жиде кеше булырга тиеш, – диде пышылдап.

Сак куелмаган иде. Карась бер сүз дәшмәстән блиндаж ишеген ачмакчы иде, ул эчке яктан бикләнгән булып чыкты. Айдар арткарак чигенеп, диварга сөялде, Карась, алдан сөйләшөнгәнчә, ишекне какты:

– Исәннәр бармы? Мин бу, Карась!

Тавыш-тын ишетелмәде. Көтелмәгән хәлдән аптырап, шым торалар бугай.

Айдар баш какты. Карась ишеккә типте.

– Ачыгыз!

Ишек катына кемдер килде. Ачмакчы идеме, берәз торгач, кире уйлапмы, калтыранып, сүз катты.

– Карась, без беләбез... Син теге «өн»нән...

– Беләсең әбиеңнең келәсен! Нинди «өн»?

– Әйдә, болай сөйләшәбез, – диде эчке яктан сөйләшү алып баручы. – Монда биш мәет. Дүрт кешебез минага шартлады – БТРны каршы алырга китеп юк булдылар. Өч кеше качты. Ничек икәннен үзебез дэ искәрми калдык. Без монда дүртәү...

Айдар алга чыкты.

– Менә нәрсә, сугышчылар, сезгә начарлык эшләргә жыенмыйбыз. Үзегез теләп, әсирлеккә бирелегез. Бетте-китте. Сезде үзөбезнекеләргә озатабыз.

– Көч куллану, рәнжөтү булмаячак, Моны мин – Карась әйтәм... Каршылык күрсәтсәгез, беттегез, көлегез күккә оча. Мина... Коралларны калдырып, кулларыгызны күтәрөп, берәмләп чыга башлагыз! Киттек!

Ишек ачылды, өрәкләр сыман дүрт солдат, чыгып, каршыларына бастылар. Карась һәркайсын күздән кичереп чыккач, ачу белән:

– Икенче «азовчы» кайда? – дип сорады.

Арадан берсе:

– Берсе минага шартлады, икенчесе качты, башкаларны да шул котыртты. Аңа ике кеше иярде. Без калдык, тегеләр киткәч, әсирлеккә бирелергә сөйләштек. Башка юл күрмибез... – диде.

Әсирләрне, кулларын бәйләп, «өн»гә алып керделәр. Тар «өн»дә борылыр жай да калмады.

Айдар, ишек катына барып, Торос белән элементгә чыкты. Хәлне аңлатканда, кинәт төштәге Ак ат исенә төште. Соң, ат аңа барып сукмакны күрсәтте түгелме? Ак тасма «Брэдли»нең сул як тәгәрмәч эзенә сузылып ятты бит. Бөтен жирдә шыплап мина тулган, ә бу эздән барсагыз, минага элэкмәссез дигәнне аңлатырга теләвеме? Бәлки шулайдыр! Һәрвакыт иң хәлиткеч вакытта килеп керә бит төшкә серле Акбүз ат. Хикмәте бар, димәк!

Торос әсирләрне бу якка озату жаен табарга куша. Ярдәм жибәреп булмый, «жәһәннәм каргалары» шундук ябырылачак ди. Жаен табарга... Ябалак янган «Брэдли»нең координатларын бирде. Яралы Икарны һәм әсирләрне ике сәгатътән шул бронемашина ышыгыннан килеп алырга сөйләштеләр. Төркемне анда кадәр Айдар үзе озатырга булды. Рацияне эшкә кушмаска әмер бирелде.

Хәмит, аягына басып тора алса да, атлап йөри алмый. Аны беренче мәлдә Карась аркасына күтәреп барачак. Берәз баргач, алыштырачаклар. Өч чакрым якын ара түгел. Әсир солдатлар «риза» дип баш кактылар. Аларның күңелләрендә исән калу кайгысы, алда ни көтә дип, котлары ботларына төшкән чак, ни әйтсәң дә, ризалашалар.

«Брэдли» янына килеп житүгә, детектор чиелдарга тотынды. «Тегеләрнеке» эзләнә. Әгәр төркемне сизеп алсалар, исән калу икеле. Күрсәтелгән вакыт житте, ярдәмгә килүче булмады. Бу тирәдә хәрәкәт барын күрсәтү ярамый иде. Дроннар нидер сизенделәр булса кирәк, һавада әйләнеп, шикләренен дәрәслеген расларга маташалар бугай.

Монда калу да куркыныч. Айдар төркемне караеп торган урманга таба алып китте. Ничек барып житәрләр – бер Аллах кулында, чөнки Ак ат бу якка юлны «күрсәтмәгән» иде. Төш кенә булса да, Айдар әлегә фалга чын йөрәктән ышана иде. Урманга кереп яшеренүгә, дроннар бронемашина тирәсен утка тота башладылар.

– Акыл бар синдә, – диде Карась. – Урманга кереп качмасак, баш беткән иде.

Айдар түзмәде, рацияне кушып, Торос белән сөйләшеп алды. Ачуланырлар дип көткән иде, киресенчә булып чыкты – дроннарның алар яшеренергә тиешле урынга бомба ташлаганын белеп торган

Торос, Айдар рация аша хэлне аңлаткач, куанып: «Афэрин, Ябалак!» – дип мактап та алды эле. Аларга ярдәмгә чыккан төркемнең өстенә дрон мина ташлаган икән. Ике солдат яраланган, «Өлегә сезне коткару чарасын күрә алмыйбыз» дигән хәбәр ирештерделәр. «Көтегез!» дигән хәбәр Айдарны канәгатьләндерми иде.

Айдар, аз гына уйланып утыргач, Хәмиткә эндәште.

– Озакка кала алмыйм. «Тегеләр» хәрәкәткә килгән вакытны үзәбезнекеләргә әйтеп өлгерү кирәк, – диде, ул пошаманга төшеп.

«Тегеләр»нең һөжүмгә эзәрләнүләре ачык иде. Әсирләрнең бушлатларын салдырды. Ике колга алып, бушлатларны астар итте, носилкага охшаш нәрсә ясады. Хәмитне шунда яткырдылар, Карась арттан автомат белән саклап барырга тиеш, Хәмит барасы якны яхшы белә, юлны күрсәтер. Аллаһка тапшырып, урман эчләп безнекеләр ягына кузгалдылар. Айдар аларны күздән югалганчы озатты да Ак ат күрсәткән ак сукмак буйлап килгән якка йөгәрде...

11

29 август, 1812 ел. Шимбә. Түбән Новгород шәһәре.

Карабаш авылы янындагы елга тирәсенә урнаштылар. Алданрак килгән йөзлекләр казаннар асканнар иде, Ибраһим Бикчурин үзә белән килгән жайдакларга бер тирәдә урнашып, өс-башны тәртипкә китерергә боерды. Бераз хәл алуға, йөзбашларын жыеп, йөзлекләргә исемлек белән барлап чыктылар. Бер-ике авырып калучыны исәпләмәгәндә, барысы да яуга кузгалучылар сафына кушылганнар. Житмәгән яугирләрне, өстәмә исемлек төзеп, Карабаш тирәсендәге авыллардан табып алырга карар кабул ителде. Житәр-житмәс гаскәр белән ополчение округы үзәгә саналган Түбән Новгородка барып кәрмәссең бит инде.

Иван Тихановский Оренбургтан шулай ук ополчение – казак полкы белән юлга чыккан, кичкә Карабашка килеп житәргә тиешләр иде. Аларны урнаштырырга кирәк булачак, урын эзәрләү эше Ибраһимга кушылган иде. Барлык йөзлекләргә өс-башларын тәртипкә китерергә боерык бирелде, олаучылар арбалары, дирбияләре белән мәшгуль, күбесе тәҗрибәле яугирләр, кат-кат аңлатып, теңкә корытып йөрисе юк. Таләп бер – һәрнәрсәдә тәртип булырга тиеш! Атларны, саклар куеп, елга үзәнәгә утларга жибәрделәр, тау итәгенә япмалы арбаларны тезеп куйдылар. Тихановский, болай карап торганда, мәрхәмәтле күренсә дә, тәртип ярата, аның таләпләрен яхшы белгән, Ибраһим һәр нәрсәгә үзә тикшереп, вак-төяк күренгән житешсезлекләргә дә тиз арада төзәттереп чыкты.

Кич житкәндә, еракта кара яу кебек казак полкы атлылары күренде.

Тихановский, ял итеп алгач, походка эзерлекне тикшерде. Барысы да әйбәт, күңеле булып, татарларны мактап алды:

– Булдыклы, ышанычлы халык сез, татарлар. Эткәләп-төрткәләп йөрисе түгел, барысын да белеп эшлисез!

Иртәгә үк кузгалырга фәрман бирелде. Башкомандующий генерал М.И.Кутузов хәзрәтләрә ашыктыра икән.

Моңарчы башкомандующий вазифасын башкарган хәрби министр Барклай-де-Толли чикне бозып кәргән французларга ныклы каршылык күрсәтә алмады. Югыйсә, Наполеонның Россиягә походка эзерләнәп ятканын беләп, үзенә күрә чик буйларына гаскәрләрне китереп, ныгытмалар да корып маташтылар. Тик француз гаскәрләре аларны беренче көнне үк туздырып ташлады. Рус гаскәрләре инде ике ай артка чигенә, французлар Смоленск каласын алдылар. Аннан илнең йөрәге саналган Мәскәүгә ике йөз чакрымлап кына ара калып бара иде. Гасырлар дәвамында илнең пайтәхете Мәскәү иде, Патша Пётр I, нидер уйлап, яңа пайтәхет төзетте һәм яңа кала – Санкт-Петербургны башкала итеп игълан итте. Аның вафатыннан соң 1727–1730 елларда Пётр II Мәскәүне кабат ил башкаласы ясаган иде дә, аны тәхеттән алып ташлагач, Санкт-Петербург яңадан пайтәхеткә әверелде. Шулай да ил өчен Мәскәү барыбер изге, төп шәһәр санала иде. Мәскәүне французлар кулына бирү – башка сыймаслык хәл. Император Александр I, күп вәгъдәләр биреп, әллә нинди хәрби ниятләр белән йөргән булса да, алар сүздә генә калды.

Дошманны туктатып булмый – Наполеон гаскәрләре алга баруларын давам итәләр. Дөреслеккә хилафлык китермик, рус гаскәрләре ягыннан аерым жиңүләр булгалады булуын, әмма рус гаскәрләре һаман чигенү халәтендә иде. Император Александр I хәзрәтләрә генерал Михаил Богданович Барклай-де-Толлины, вазифасыннан бушатып, хәрәкәттәге армиягә куйды, рус гаскәрләренең башкомандующие итеп, рус-төрөк сугышларында каһарманлык үрнәкләре күрсәтеп, Суворовның зур бәһасен алган, полякларга каршы сугышкан, соңгы елларда Франциядә сугыш серләрен өйрәнәп, белем арттырып кайткан генерал Михаил Илларионович Кутузовны билгеләде. Август урталарында Смоленск тирәсендә ул рус гаскәрләре башкомандующие вазифасын башкаруга кереште.

Егерме алтынчы августта Бородино кырында князь Кутузов, француз армиясә белән хәлиткеч сугышта каты жиңелүгә дучар булып, гаскәрләренең өчтән берен югалтты. Французлар да бу яудан гаять зур югалтулар белән чыкты.

Яклар алга таба ничек хәрәкәт итәр? Каршы яклар, бер-берсенең уй-нияtlәрен ачыкларга теләп, төне бусе баш ватты.

Наполеон һаман да ныклап сугышка эзерләнде. Аның уенча, Кутузов сугыш кырын ташлап китәргә тиеш түгел, икенче көнне дә сугышны дәвам итәчәк иде.

Кутузов башкача уйлады. Төне буге Фили бистәсендә гаскәр башлыклары белән киңәшмә үткәреп, беркем дә уйламаганча, Мәскәүне калдырып чигенергә дигән карарга килде. Хәбәрне император Александр Iгә житкерделәр, моның киләчәккә төбәлгән тактик алым икәннен аңлаттылар. Александр I, башкомандующийның нияте белән килешеп, Кутузовка тулы ышанычын белдерде, хәтта аны генерал-фельдмаршал дәрәжәсенә күтәрде. Кутузов французларга Мәскәүне бирә, әмма бу французлар өчен тозак булачак, чөнки алга баруларын дәвам итәрлек рәт калмый, рус гаскәрләре көньякка һәм төньяк-көнчыгышка илтүче барлык юлларны ябып куя. Французлар таш калада бәргәләнәп йөрерләр, ашарга ризык, тупларга снаряд, дары кирәк, атларга фураж табу әмәле бөтенләй булмаячак, ачка койрык чәнчегән французларга тозактан котылу өчен бер генә юл – чигенү кала. Кутузов аларны үзләре талап-яндырып килгән юлдан гына чигендерәчәк. Ниятнең французларны афәткә илтүче иң «кызыклы» ягы шунда иде. Чигенә башлауга тәмам хәлсезләнгән французлар моңа тиз төшенделәр, әлбәттә, әмма соң иде инде.

...Ашыктыралар... Ибраһим Бикчурин командалыгындагы Бишенче татар полкы, Чистай тирәсендә Чулманны кичеп, Казанга юл тотты.

Быел жәй коры килде. Уңыш аз булачак, урак вакыты житкәч, игеннәрнең булган кадәресен жыеп алырга комачаулап, яңгырлар башланды. Моның уракка артык зыяны юк, билгеле. Көлтә бәйләп, аннан ындыр табагына кибәнгә куеп өлгерсәң, ноябрь ахырларына кадәр чабагач белән сугып, ашлыкны жыеп алырга була. Тик яуга кузгатылган крестьяннарның эчләре поща. Күбесен сәфәргә басудан алып киттеләр, арада бер кишәрлек игенен урып, көлтәгә куярга өлгөрмәгәннәре шактый. Авыл тормышы соңарганны яратмый, хужасыз ихатаның мантимаячагын яхшы белә ул. Авылда калган гаилә, уракны тиз генә төгәлләп, кыр эшләрен башкарып чыгармы? Кайсы басу ялга кала, кайсы басу – парга, кайсын берәз булса да көз сөрөп калырга – өйдә бу хакта ныклап сөйләшүләр булса да, яңгырлар көчәеп, ниятләр барып чыкмаса?.. Яугирләрнең күңелендә крестьян акылы ята.

Ибраһимга ата-бабалардан килеп ирешкән хәтер-истәлекләрдән яхшы билгеле – Казан ханлыгы чорында, төгәл әйткәндә, 1523 елда, аның борынгы бабасы булган Мөхәммәт улы Шәехәхмәт тархан, үжәтләнәп эш йөртә торгач, Саба, Питрәч тирәләрендә жир-суларга хокук бирүче хан ярлыгы алуға ирешә. Сәхибгәрәй хан үзе мөһер суккан ярлык була ул. Рус патшасы Явиз Иван Казан ханлыгын яулап алгач, бу як кешеләре, эзәрлекләү-чукындырулардан качып, Ык,

Сөн, Агыйдел буйларына килеп чыкканнар. Шунда урман төпләп, жирләрне эшкәртеп, хужалык алып бара, көн итә башлаганнар. Йөз еллар чамасы вакыт үткәч, Мөхәммәт нәселе, башка тарханнар белән жыйнаулашып эш йөртә торгач, Фёдор III патшага әлегә хан ярлыгын танытуга ирешәләр һәм «югалткан жир-суларны кайтару хисабына» Ык буендагы жирләргә хужа булырга хокукны раслаган яңа ярлыкка ия булалар. Инде иркәнәеп, морза-тарханнар буларак, жир-суларга гына түгел, аз санлы булса да крестьяннар тотарга да рөхсәт биргән бу ярлык-грамотаның «көчә» алтмыш еллар тирәсә тәэсирле була. Шул елларда аларны яңа укладка – башкорт сословиесенә күчерү башлана. Башкорт катламына күчкәннәрне төрле ясак-түләүләрдән азат итү турында фәрман чыккач, бу тирәгә төрле яклардан күченеп килүче татарлар арта. Жирләр житми, бүлешергә риза булучы юк, бәхәс арты бәхәс, бәрелешләр була. «Өстәгеләргә» шикаять-жалобалар ява, ахыр чиктә, 1720 нче елларда аларны тарханлыктан чыгаралар һәм моңарчы һәртөрле кул сузулардан саклап торган грамотаны төрле хәйлә, көч кулланып тартып алалар.

Ибраһимның яңа буын бабалары, жир-сусыз, печәнлек-болыннарсыз, урманнарсыз, крестьяннарсыз калып, «чабаталы морза» хәлендә жан асрый башлый. Еллар үткәч, патша хәзрәтләре башкорт катлавына күчкән татарлардан да ясак, салым түләүне таләп итә. Татарларга бернинди хокук та, ташлама да калмый. Бердәнбер хокук – патшага хезмәт итү, аны яклап, яуларда катнашу. Рус патшалары яусыз яши алмый, ахры. Бер яудан кайтып кермиләр, икенче яу игълан ителә. Кайчандыр иксез-чиксез жир-сулары булган Мөхәммәт улы Шәехәхмәт нәселе ирләре, казаклар хисабында, яу артыннан яуларда катнашып гомер үткәрә хәзер. Дөнья бер алдын, биш артын күрсәтә шул. Кыерсыту, чукуындыруларга каршы чыгып, иман иреге даулап, татарлар ничәмә-ничә тапкырлар күтәрелеп карадылар да... Ханлык кадәр ханлыкны саклый алмаганны, аерым төбәкләрдә баш күтәрәп кенә ирекле яшәүне саклап калып булмый икән шул. Кулдан ычкынып, һавага очкан кошны тота алмыйсың инде, вәссәлам, авызыңны ачып калдың, әппәр ит. Күпкә өмет итсәң, калган мал-мөлкәтеңне дә тартып алып патша хәзрәтләре. Яулар өчен генә жан асраган кебек хис итә үзен Ибраһим.

...Кайчандыр бабалары килеп ханнар каршына тезләнгән, дөньядагы тиңе булмаган, иң кодрәтле кала дип исәпләнгән Казан каласын үтеп, сентябрь башында Зөя шәһәренә килеп життеләр. Идел елгасын килгән шәпкә кичеп чыкмалы түгел. Кичү тирәсендә кара болыттай халык – төрле тарафтан гаскәрләр килеп тулган. Иң әүвәл паром-саллар белән регуляр гаскәрләргә чыгаралар, төннәрен ополчение саналган крестьяннардан торган полкларны каршы як ярга

озаталар. Халык күп, чират житәрлек түгел, Тихановский үрсәләнә, хәйлә-йолдаулар белән Бишенче полкның бер өлешен чыгардылар, эмма япма арбалы олаулар кала, аларны көтеп торырга мәжбүрләр.

Бикчурин янына адашы Ибраһим Айдагулов килеп, бер серне чиште. Халык арасында төрле имеш-мимеш, коткы тарала. Имеш, Мәскәүне французлар алган, анда патша итеп төрмәдән чыгарылган Ямелкә Пугач утыртылган. Урак урылмаган, жәй коры килде, уңыш юкка чут, авылда калган гаиләләр ачлыктан кырылып бетәчәк... Зөянең аргы ягына чыккач, кире кайту форсаты булмагач, соңыннан үкәнерлек булмасын. Кем өчен, ни өчен яуга кубарылган алар? Каядыр барып баш салганчы, иң әүвәл авылларга кайтыйк, уракны төгәлләп, яңа патшаның указларын белешик, хәлнең төбөнә төшик дигәнрәк сүзләр ешайган икән. Күтәрелеп, офицерларны кырып салырга диючеләр дә бар икән арада.

Бу хакта Тихановский да хәбәрдар булып чыкты. Барлык командирларны жыеп, коткыларга игътибар итмәскә, коткы салучыларны тотып, дарга асып куярга фәрман бирелде. Халык арасында сүзләр басылды, эмма бар да жан тынычлыгын жуйган иде инде, күңелсез хәбәрләр килеп тора – француз гаскәре шулкадәр көчле икән, Мәскәү янындагы бәрелешләрдә рус гаскәрләрен кырып салып, шәһәрне алганнар, хәзер кәеф-сафа корып, кәттә сарайларда кунак булып яталар икән дигән сүзләр таралды.

Шундый имеш-мимеш, коткыдан исәнгерәгән гаскәрнең күңелен күтәрердәй сүзләргә каян табасың? Бер генә нәрсә коткара – бер урында тупланып ятуга чик куярга, тизрәк кичү оештырып, юлга чыгарга, сәфәрне дәвам итәргә кирәк.

Ибраһим тынгысызлана иде. Ул-бу була калса, полковой командир буларак, иң беренче чиратта, дарга аны асып куячаклар. Чарасызлыктан кызарып-пешеп йөргән Тихановскийны эзләп табып, бер читкәрәк чакырды.

– Иван Гаврилович, үзең беләсең, бу кадәр халыкны болай тотуның ахыры хәерле булмас. Әмәлен табарга кирәк.

– Ни кыласың? Бездән югарырак чиннар бар, аларны узып булмый. Регуляр гаскәрләр килеп кенә тора, безнекеләргә чират житми. Олауларны ташлап калдырып идек, Түбән Новгородта аларны регуляр гаскәрләргә озата башларга тиешбез. Фәрман шундый. Берәмләп санап, хисап биреп торабыз башкомандующийга. – Тихановский ачылып китте. – Башкомандующий итеп Кутузов билгеләнде бит. Фәрманнар аның имзасы белән килә. Сугышларда чыныккан, берничә мәртәбә яраланган, чын генерал! Жебегән түгел. Димәк, патша хәзрәтләре аңа ышана, югыйсә яраткан генералы Барклай-де-Толлины алып, ут эченә илтеп тыкмас иде. Кутузовны беләм, Суворов белән

рәттән торып сугышкан генерал. Граф! Ышанычлы яугир! Йә, тагын ни әйтмәкче буласың? – дип, Ибраһимга укталды.

– Бер уй бар. Әллә үзәбез саллар ясап, олауларны теге якка озатабызмы? Монда чират житмәле түгел бит.

– Агач каян табабыз? Һәр агач саналган, келәймә сугылган. Рөхсәтсез тиеп кара!

– Шәһәр башлыгыннан сорасагыз? Үзе дә мондагы мәхшәргә аптырап, исәнгерәп йөри. Саллар төзеп, берәз түбәнрәк яңа кичү төзәргә кирәк. Шунсыз котылып булмаячак. Мин дә яуларга аз йөрмәдем, төрле чак була.

Тихановский бер сүз дә эндәшми китеп барды.

Эшләр хөртиләнгәнән күрәп, шәһәр башлыгы урманга кагылырга рөхсәт иткән. Хәрби хәлне искә алып, Зоя шәһәрәннән унбиш чакрымлап ераклыктан урман кисеп, саллар ясарга боерык бирелде. Кичү урыны да табылды. Өч көн эчендә олау каршы ярга чыгарылды. Соңыннан алар ясаган саллар шәһәр карамагына тапшырылып, калган гаскәрләр дә Иделне ике урыннан кичә башладылар.

Егерме тугызынчы августта Түбән Новгородка килеп життеләр. Шәһәргә керер алдыннан, Яңа Сала дигән авылда өс-башны карап, атларны ярты көн чамасы ял иттереп алдылар. Яннан үткән гаскәрләр ук-жәяләр, сөңгеләр белән коралланган бу яугирләргә гажәпсенеп карый. Татарларның исә моңа исә китми, курай тартып, жырлап-биеп, аякларын язалар, үткән-сүткән маржа кызларына, тулы гәүдәле хатыннарга нидер кычкыралар, кыюраклары хәтта каршыларына ук килеп, нидер эндәшкән булалар. Тегеләр чыр-чу киләләр, үзләренә игътибардан күңелләре булып, көлә-көлә йөгереп китеп баралар иде.

Түбән Новгород – ополчение гаскәрләре туплана торган округ үзәге иде. Монда өченче, дүртенче, бишенче татар полкларын бер бригадага берләштерделәр. Бригада командующие итеп И.Г.Тихановский билгеләнде. Олауларны регуляр гаскәрләргә бүлеп тараттылар. Алар башлыча яралы солдатларны лазаретларга ташу белән шөгыйльләнергә тиешләр икән. Бишенче полкка да өлеш чыкты – йөзләгән арбадан биш япмалы арбаны үзләренә калдырырга рөхсәт ителәр.

...Көн сүрәнләнеп тора. Ибраһим, ат өстеннән төшөп, аяк-кулларын язып, йөрөнөп алмакчы иде, тукталып калды – яугирләрнең кыланмышларыннан көлемсерәп, аларны күзәтеп тора башлады. Армасалар армаслар икән. Инде ике ай ат өстендә югыйсә. Чак кына ял итәргә форсат чыкса, курай-кубыз тартып, жырлап-биеп күңел ачарга тотыналар. Кешенең табигате шулайдыр инде, авырлыкларны шулай жинәргә омтыла. Рус ополчениесендә алай түгел, алар үзара даулашып, элгәләшөп, командирларны чыгырыннан чыгарып бетерәләр. Күз тимәсен, татарларда андый хәл юк. Кушылганны жиренә житкереп үтиләр, юк-бар белән теңкәгә тимиләр.

Янына Чүплектән Гаделшаһ килеп басты. Чүплек – патша хәзрәтләре мөһерләп имзалаган жалованное грамота нигезендә Дим буге татары Чүплек бигә бирелгән Ык буендагы болынлыкта төзелгән жыйнак кына авыл ул. Чүплек би, үзе исән чагында, жәйләрен шушындагы сәхрәдә көн иткән. Элек би жәйләве булып саналган авыл халкы хәзер дә хәлле, мул тормышта яши.

– Күпме жир киттек, ярты илне үтеп барабыз, башка уй килде, һич кенә дә жибәрми – кызык бит, шушы меңләгән чакрым юлда, гел татар авыллары аша үтәргә туры килде. Кая бакма – безнең кавем, кая бакма – мөселман халкы. Татардан башка яши алмый бу рус иле. Патшага ашлыкны без жыеп бирәбез, гаскәр дисән, иң беренче булып, яуга без кузгалабыз. Күреп торасың, рус ополчениеләре әле генә кымшанып маташалар. Ә без инде мең чакрым юл үтәргә өлгердек. Үзөбезнең исә бер хокукыбыз юк, хәтта жирне акчага сатып алырга ниятләгән очракта да, дәфтәр-кенәгәгә «башкорт» булып язылсаң гына, бирәләр. Безнең жирләр, безнең сулар бит инде югыйсә. Үзөбезне дә борынгыдан килгән кавем дип белүче юк, «башкорт», имеш.

– Кемгә үпкәләргә? – диде Ибраһим, ачынып. – Тәхетне саклый алмаган кавемне кайда, кайчан хөрмәт иткәннәр? Андый чакта, башкаларны ырып-ерып, һәрвакыт әрсезләр, шарлатаннар өскә чыга. Шау-шулы дәвердән файдаланып калырга жай табучы имансызлар азмы? Менә Зөя буенда коткы таралды, ә шуңа бирешсәк, кире борыла башласак, безне регуляр гаскәр туздырып ташлый иде бит. Әле яудан ничек кайтырбыз, анысын белгән юк, ә коткыга авышсак, ахыры ни белән бетәсен хәзер үк әйтә алам – кырып кына салалар иде безне. Беркем исән калмаячак иде. Башкаларга сабак булсын дип.

– Кайчан өйгә кайтырбыз инде? – диде Гаделша, кинәт искән жилдән сакланган сыман башлыгын батыра төшеп. – Улым туган иде. Жүнле-башлы сөя дә алмый калдым... Инде берсеннән кайтып кермисең, тагын яуга чыгып китәргә фәрман килеп төшә. Яу артыннан яу. Кавемнәр гаеплеме, патшалармы? Никләр тыныч-тату гына яшәмиләр алар?

Ибраһим эндәшмәде. Ни әйтәсең, күңелен әрнетеп торган фикерен аңларлык итеп әйтте бит инде Гаделшаһ.

Түбән Новгородка кергәндә, полк моңарчы өскә киеп килгән, инде шактый йончыган киёмнәрне салды, капчыкларда пөхтәләп төреп, саклап алып килгән хәрби киёмнәрен киде. Өстә – фирүзә төсендәге калын тукумадан эшләнгән чикмән-кафтан, ян-якларына кызыл лампас сузылган ачык зәңгәр төстәге чалбар, башта – очлаеп торган ак киез башлыклар. Юка күннән эшләнгән итекләрен салып, ат тиресеннән эшләнгән ныклы итекләр киделәр, билдә – ялтырап торган каеш, кынга тыгып куелган кылыч, ә чикмән эченнән тимер көбә күлмәк киелгән. Яугирләр бөтенләй икенче кыяфәتكә керделәр,

сөңгеләр, ук-жәяләр аларны әкияти каһарманнар итеп күрсәтә иде.

1812 елның 23 сентябрендә Тихановский бригаданың яуга әзерлеген хәбәр итеп Кутузовка депеша жиһәрде: «Безгә Түбән Новгородның гражданлык губернаторы Руновский Сезнең Күрсәтмәне ирештерде. Хәбәр итәм: Сезнең Күрсәтмәне үтәп, Оренбург хәрби округыннан килүче өченче, дүртенче, бишенче полклар, житкерелгән маршрут нигезендә, походка кузгалдылар. Бишенче полк – тугызынчы числода, дүртенче полк – унжиденче числода, өченче полк – унсигезендә Түбән Новгородтан чыгып, генерал-лейтенант Витгенштейн корпусы урнашкан Соколищи янындагы Полоцк бистәсенә юл тотты».

12

4 февраль, 1944 ел. Пәнжешәмбе. Брянск урманнары.

Сталин һөжүмнәрне туктатмаса куша. Бигрәк тә Смоленск хәрби операциясенең уңышлы тәмамлануы өметне тергезеп жиһәрде. Көнбатыш фронтның алга таба да һөжүмнәрне шундый ук кимәлдә дәвам итә алуына ышаныч зур иде. Бу адымның кире нәтижәләргә китерергә мөмкинлеген Генераль штаб та, Көнбатыш фронты командующие Соколовский да яхшы аңлыйлар. Жинүгә ни рәвешле ирешелгәннен алар яхшы белә – әлегә алгарышсыз операция озакка сузылды, сугыш хәрәкәтләрендә иң мөһим саналган көтелмәгәнлек эффекты була алмый калды, дошман каршылык күрсәтергә әзер булып чыкты, житмәсә фронтка резервларын да китерә алды, алдан корылган ниятләр гел үзгәрәп торды, безнең яктан һөжүмнәр озакка сузылып, гаскәрләр зур югалтуларга дучар булды. Әмма Сталин һаман ашыктыра, 1944 елда сугышны төгәлләү мөмкинлегенә исәп тотар иде.

Аңа каршы төшәргә бер генерал да батырчылык итә алмады. Туктаусыз һөжүмнәр алып барган гаскәрләргә тын алырга, сак-яракларны тулыландырып, тиешле дәрәжәдә резервны тупларга, техника, коралларны штат режимына якынлаштыру һичшиксез хәл ителергә һәм моны үтәү котылгысыз бурыч саналырга тиеш иде. Ставка киңәшмәсендә Сталин, һөжүм темпын киметмичә, ике-өч атна эчендә Орша, Брянск шәһәрләрен алып, Көнбатыш һәм Брянск фронтлары Киев һәм Минскны азат итәргә тиеш дигән карарга кул куелды. «Суворов» операциясен дәвам итү намус эшенә әйләнде.

Октябрь аенда Көнбатыш фронт Орша юнәлешендә һөжүмгә күчеп карады, тик көчле каршылыкка очрады, алга китеш зур югалтулар хисабына барды һәм көнгә ике-биш чакрым чамасыннан артмады. Генерал Соколовский һөжүмнәрне нәтижәле итүнең төрле юлларын эзли иде. Шуның берсе – сыналган адым: атлы-артиллерия бригадасын дошман тылына кертәп, немец гаскәрләренең ныклы

тылын зэгыйфыләндерү, хәрәкәтләрен параличландыруга ирешү иде.

Ул елны бу якларда кыш иртә килде. Сугышчылар кышкы киёмнәргә күчәргә өлгермәделәр, командирлар да, сугышчылар да, берәз ял итү булырга тиеш дигән ышаныч белән көн итәләр иде. Киресенчә булып чыкты. Дошман тылына үтеп керү турындагы фәрман ачыктан-ачык җиткерелмәде, әмма озын колаклар аша сүз китте: озакламый рейдка кузгалырга тиешләр икән. Командирлар белә, үзенчә әзерлек тә алып барыла, тик барысын да сер итеп тотарга тырышалар. Сүз иясә белән йөрми, кем ышанды, кем юк, ләкин нидер буласы сизелә иде.

Нургали, бу хәбәрләрне ишеткәч, атларының тоякларын кисеп мәшәләнүче Мирхәмәт белән Галимжан янына килеп басты. Бер кавым аларның бу эшне шундый оста башкаруларына исе китеп карап торды.

– Сөзгә ат белән булашырга гына куш инде, – диде ул, тәмәкесен суырып. – Тагын кузгалырга туры килмәгәе, сүзләр йөри...

– Авызыңнан җил алсын, – диде Галимжан, эшен төгәлләп, аяк өсте баскач. – Карга каркылдап, адәм гоманлап чакыра, ди.

– Сүзләр йөри шул, – диде Нургали. – Бушлат, туннарны караштырырга кирәк, кышка кереп бару. Без һаман юка шинель белән йөрибез.

– Яуга кузгалырга әзерләник дисең инде, алайса? Әле чолганыштан чыкканга атна да үтмәде. Матвей Ивановичка тап булмасак, ятып та калыр идек шунда. Кешеләр турында уйламасалар, атларны кызгансыннар, күтәрәмгә калдылар бит. Ни ашату юк, ни ял иттермиләр, – дип бәләләп алды Галимжан.

– Өзер торыйк, дәресе шул булып. Хәрәкәтләр туктап тормый, төп көчләр һөжүм сугышлары алып бара. Бер без генә ял итеп ята алмабыз. Командирлар штабтан чыкмыйлар, шуңа әйтәм, – диде Нургали.

Блиндажга кереп, кайнар чәй эчеп, күшеккән кулларны жылыткач, Мирхәмәт тә телгә килде.

– Инде кайчан бергә яуларда йөрибез, сөйләшеп, гәпләшеп утырган юк. Син Читада тудым дисең, үзең теттереп татарча сөйләшәсең, нәкъ безнең авылча. Башны бутап йөрисең шикелле тоела. Дәресең әйт, Татарстанда яшәп алдыңмы? Кай яклардан син? – дип, Нургалинең каршына килеп утырды.

– Әйттем бит инде, Читадан дидем. Иң беренче көнне үк, мине сезнең полкка җибәргәч тә сөйләшкән, аңлашкан кебек идек.

– Җир читеннән, – дип, сүзгә Галимжан кушылды. – Мирхәмәт төбенә төшми туктамый инде ул, гадәте шундый.

– Нәрсәсен сөйлисез, бөтен кешенең башыннан кичкән хәлләр. Һәрхәлдә безнең яклардагы татарларның язмышы бер төрле. Туган

жирләрендә әйбәт кенә яшәп ятканнар, революция жылләре купкач, барысын да, давыл себереп, жир читенә китереп ташлаган. Жир чите дип дәрәс әйтәсең, Галимжан. Ерак, бик ерак ул яклар. Мин тууын Ык буенда туганмын, бу хакта да беләсез. Аннан, революциядән соң, этәй-инәйләр белән мең жәфа чигеп, Читага килеп егылганбыз. Инәй озак та тормый үлеп китте, без берничә бала ятим калдык. Инәй назын аз күрәп калдык. Утыз жиденче елны этәйне дә төрмәгә тыгып куйганнар иде, бәхете инде картның, авырый иде, аягына да баса алмагач, озак тотмадылар, кайтарып жибәрделәр. Ул да үлеп китте. Мин өйләнгән идем, татар кызын яр иттем. Малай үстереп ята идек, сугыш башланды. Тәле ачылганын да, тәпи йөрәп киткәнән дә күрәп булмады. Исән кайтырга насып булса, күрәбез әле...

– Миңа да сугыш алдыннан шактый михнәт күрәргә язды, – дип сүзгә кушылды Мирхәмәт. – Мулла кызына өйләнгән дип, мәжбүри эшкә жибәрделәр, Казанда эшләп йөрдем. Фин сугышы башлангач, анда муенга тикле житкән кар ерып, финнарга каршы яуда йөрәргә туры килде. Гомер булгач, исән калдым. Финнар урман эчләрендә яшиләр бит, килеп тә чыгалар, безнекеләргә ут яудыралар да гаип тә булалар. Безгә чаңгылар биргән булдылар, алар тар, йомшак карга басып та булмый, чумалар. Чаңгысыз да йөрәп булмый, чаңгылар да «негоден» булып чыкты. Финнар гомер бакый урманда яшәп өйрәнгәннәр, аларның чаңгылары киң һәм кыска, карга батмыйлар, рәхәтләнеп йөр урман эчендә. Безнекеләр дә соңрак шундый чаңгылар ясый башлады. Ул арада сугыш та бетте. Безне кабат Казанга, эшкә алып кайттылар. Аннан бу сугыш. Кызым туган иде. Кап-кара күзле, чәчрәп торган чибәр сабий иде. Елмаеп, балкып, күзгә карап торулары төшләремә керә. Минә алып киткәч, хатын урын өстенә егылган, гаепне үзәндә күргән – имеш, ул мулла кызы, минә шуның аркасында хөкем иткәннәр. Бабайның муллары, юкмы икәнән дә төгәл белмим, авылдашлары хөрмәт итеп, хәзрәт дип йөриләр иде инде, тик муллыкка бер документы да булмаган. Карау житмәгәндер, кызым тугыз айлык чакта вафат булган. Инәй дә үлеп киткән менә. Яше алай зур түгел иде. Кайгы-хәсрәтләр алып киткәндер. Хәзер көн саен дога кылам. Сугышлар булып кына торган бит, безнең нәсел дә яудан кайтып кермәгән – бабай төрек сугышында, этәй япунныкында сугышкан, олы абый ак чехларга каршы яуда харап булды. Әнкәй гомер бие көтте, ишекне дә бикләтми иде, улым кайтып керер, ишек ачтыра алмыйча баскыч төбәндә интегеп торыр дип.

Галимжан авыр сулап куйды.

– Шулай... Тылда яшәүләре жиңел түгелдер. Хатлардан сизелә... Авыр, авыр тормышлары... – диде ул, Нурғалигә борылып. – Фамилияң күренекле синең, Бикчурин. Этәйләрең болай гына чыгып китмәгәндер авылны ташлап.

– Булгандыр, бэлки... – дип кенә куйды Нургали, бу хакта сүзне озайтмыйча. – Читада без көрчөккә калганбыз. Мактанырлык нәмәбез юк иде. Барлык кешеләр кебек үк эт көнө күрдөк. Әйтәм бит, инәй үлдә, этәй дә озак тормады. Тома ятим калдык... Ерак бабам Ибраһим яугир булган диләр, французларга каршы сугышларда катнашкан. Патша бүлөкләгән дә ди иде этәй, нәрсә беләндер, белмим...

– Кылыч биргәндер, сугышчыга патшадан ни булсын? – диде Галимжан.

...Унбишенче ноябрь таңында бригада, кисәк һөжүм ясап, дошманның оборонасын өздә һәм кар сарган урманнар арасына кереп юк булды.

Кар шактый төшсә дә, сазлыктар катмаган иде. Баштагы көннәрдә шактый матавыкландылар. Атлар сазга кереп чумалар, тупларны төпсез саз аска өстери. Аларны алырга маташып, күп вакыт югалттылар. Юл күрсәтүче табып булмый, карта буенча барсаң, дошман өстенә килеп чыгасың, алар белән яу корып яткан арада, немец самолётлары өскә бомба коя башлый. Немецлар һавада үзләрен иркән тоталар. Бригаданың зенитчылары, тиз генә сугыш хәленә килеп, берничә самолётны бәрәп төшерделәр төшерүен, әмма бу гына аз иде. Партизаннар да бу яклардан китеп беткәннәр, алар Украина, Белоруссия урманнарында алдагы жинүләргә жирлек эзәрли иде.

Кызыл Армиянең Орша юнәлешендә бер-бер артлы ясалган һөжүмнәре артык уңышка китермәде, Брянск фронты да аларга ярдәм итәрлек һөжүмнәр оештыра алмады, бу сыек оператив халәттән котылу ягын карап, кире үз ягыбызга чыгу ягын кайгырту кирәк иде. Тик артка да, алга да юл юк булып чыкты. Атна-ун көн дигәндә, Орша юлындагы Людиново дигән шәһәрдән йөз чакрымлап еракта Неполодь белән Десна елгалары арасындагы шактый мәйданны биләгән сазлыклы урманнарда бригада тәмам чолганышта калды.

Баштарак һөжүмнәр ясап, дошман оборонасын өзәргә тырышып карадылар, ләкин барып чыкмады. Катты бәрелешләрдән соң, бригада командованиега штабы үзәбезнекеләр ягына чыга алды, фронт өзеген файдаланып, аларга берничә полк кушылды. Нургалиләр полкы, аларның чигенүен каплап, урманда калды. Немецлар баш күтәрергә дә ирек бирмиләр. Кавалерия калган полкларга юл ачарга, ачылса, чигенүне каплап торырга тиеш иде. Алай да үлем көтә, болай да үлем сагалый. Әлегә урман гына коткарып тора аларны. Сазлыклы урманга тора салып немецлар бәрәп керергә ашыкмыйлар. Камалыштагылар өстенә туптан аталар да, көн-таң атса, самолётлар бөтерелә. Бер генә юаныч, көннәр бозылды, тоташ болыт, жыл-давыл, кар ява да кар ява. Немец самолётлары көн ачылып торганда гына һавага күтәреләләр, зенитчылар аларга иркәнләп очарга ирек бирмәскә тырышалар – урман эчендә сугыш алып барырга аз-маз тәжрибә тупладылар,

самолётларның турыдан-туры полк өстенә бомба яудырулары сирэгәйде. Бу озакка бармады, сугыш коралларына кытлык башланды, һәр атылган снаряд, патрон ныклы хисапта иде.

...Полк командиры дүртенче эскадрон командиры капитан Бельскийны чакыртты.

– Иптәш майор, исендәме, теге чакта безгә бер карт нык ярдәм күрсәтте. Партизаннар турында нидер әйткән иде бит?

– Нәкъ шулай, иптәш подполковник! Матвей Иванович иде ул. «Партизаннарның барысы да китеп бетмәде, эзләренә төшә алсагыз, ярдәм итәрләр», – диде.

Полк командиры, тәмәкесен төтәтеп, әрле-бирле йөрөндө.

– Ничек уйлыйсың, алар безнең дошман тылында йөргәнне беләләрме? Регуляр армия белән хәбәрдарлык ничек икән? Чамаларга тиешләр, минемчә.

– Ай ярым камалышта ятабыз... Белсәләр, ярдәмгә килерләр иде.

– Ятмыйбыз, сугышабыз! – диде полк командиры ачулы тавыш белән. – Штаб начальнигы хисап алып бара, немецларны шактый кыйратты. Тик торган юк, күпме дошман олауларын һавага очырдык. Партизаннарга килсәк, аларга да аерым бурычлар куелган. Шуны үтәү белән мәшгульләрдер. Матвей Ивановичка чыккан төркем исәнме?

– Исән, сугышалар.

Командир көлемсерәп куйды.

– Шулай диген. Ятабыз, имеш... Ятарсың монда. Бригада командиры һич тынгылык бирми, чолганышны өзеп чыгарга куша, – дип, өстәлгә жәеп салынган картага иелде. – Ул төркемне партизаннарны эзләргә жибәрсәк? Разведкага. Төркем командиры кем иде?

– Сержант Бикчурин, иптәш подполковник.

– Белеме?

– Техникум тәмамлаган. Тау инженеры.

– Фәрманны үтәп чыкса, кече лейтенант погоны тагарбыз. Күңеленә салып куй. Үткән рейдтагы тапкырлыгы өчен дә бүләкләнми калды ул.

– Төркем хакында мин рапорт язган идем, – диде Бельский. – Штабка тапшырган идем.

– Штабка... Чолганышта икәнне онытма, дошман кулына эләкмәсен дип, күпме кәгазьне юк иттек. Яңадан язарга туры килер. Чолганышны өзеп чыга алсак... Разведка төркемен кайсы якка жибәрергә кирәк дип саныйсыз?

Бельский, картадан башын күтәрмичә, җавап кайтарды.

– Партизаннар Оршадан Белоруссия ягына күчкән булырга тиеш. Матвей Иванович шулай сөйләнгән иде. Димәк, Деснаны кичеп, Брянск урманнарына чыгарга кирәк булчак. Бәлки шунда очратырга мөмкин булыр.

– Килешәм. Бер атна җитәрме? Озаклап йөрергә вакыт юк.

Яралылар күп, атларга азык бетте. Яшь агач ботакларын кимереп, озакка чыдамаслар. Тиз йөрөп кайтсыннар! Һәм партизаннарны табып! Бикчуринны чакырыгыз!

...Десна – зур елгаларның берсе. Моңы Нурғали белә. Биш кешелек төркем, йөз чакрымга яқын юл үтеп, биек елга ярына килеп чыкканда, көн кичкә яқынлаша иде.

Нурғали, картага карап, озак уйланып торды.

– Кая карама, авыллар, бистәләр. Сазлыклы урман димәссең. Авылларда немецлар, димәк. Кичү эзләп, Брянскига таба яқынлашсак, анда немецлар мыжгып торадыр. Фронт сызыгын чамалап булмый, елга да сазлык... Түбәнрәк китсәк тә, өмет күренми. Елга яры буенча барсак? Бәлки шул коткарыр? Яр буйларында немецлар бармы? Шуны белергә иде.

– Сал белән төшсәк? – диде арадан бер разведчик. – Атларны калдырып...

– Елгага керү белән безне чүкеп бетерәчәкләр.

– Җирле кешеләрдән ярдәм сорасак? – диде Мирхәмәт, кипкән камыш сабакларын умырып капкан атына кызганыч караш ташлап. – Ни өчен теге якка чыгу турында гына сүз алып барабыз? Бәлки партизаннар бу яктадыр?

– Партизаннар теге якта да, бу якта да булыр, койрыкларын тоттырмыйлар, – дип, аяк өстенә басты Нурғали. – Ял итик, кичке акылга караганда, иртәнгесе хәерле ди торган иде әтәй. – Учак якмаска, карабылга чиратлап басабыз, сәгать саен алмашып тору кирәк булачак. Атларны эчкәрәк алып кереп, алларына печән-камыш йолкып салыйк. Эчләренә чыр керер ди иде безнең якта татарлар.

– Анысын бездә дә әйтәләр, – дип елмайды Галимжан.

Иртәнге эңгәрдә Орша ягына юл тоттылар. Бу як ярда немецлар сирәк күренә, каршы ярда исә кайнап торалар иде.

– Хәзерлекләре көчле бара мәлгуньнәрнең, – диде Галимжан, каршы якка баш изәп. – Безнекеләргә жинел булмаячак.

Ярны күздән жуймый утыз чакрымлап баргач, ял итәргә туктадылар. Кори-сары белән тамак ялгап утырганда, көчле тавыш барысын да өнсез калдырды:

– Хенде хох! Кулларыгызны күтәрегез! Коралларны җиргә!

Дөррәү аяк өстенә бастылар. Күкрәкләренә карабиннар терәлде. Каршыларында кыска кара бишмәт кигән кешеләр басып тора иде. Тәвәккәллекләре йөзләренә чыккан. Ул арада атларны ашатып йөргән дневальный солдатның кулларын каерып тоткан тагын ике кеше күренде. Йөзләре тыныч, күп сөйләшергә исәпләре юк сыман тоталар үзләрен.

– Кемнәр, каян?

Ят кешеләрнең башларында йолдызлы бүрек чәпәлгән. Бөтенесе бер иш, бөтенесе житди, үзләрен хужаларча тоталар.

Бүректәге йолдыз үзенекен итте, Нургали ашыкмыйча, сүзгә кереште:

– Үзебезнекеләр... Командирыгыз кем, сөйләшәргә кирәк, – дип, алга атлады.

Арттан жылкәсеннән кемдер умырып тотты.

– Кымшанма! Сорауга төгәл җавап бир!

– Командирыгыз янына алып барыгыз, – дип, Нургали, аптырап калган иптәшләренә «тыныч булыгыз» дигәнне аңлатып, баш какты.

Ун чакрымлап урман эченнән баргач, ачык урынга килеп чыктылар. Уң якта зур гына землянкага охшаган корылма шәйләнә. Башкаларны тышта калдырып, Нургалине эчкә алып керделәр. Землянка эче караңгы, тынчу, тәмәке төтенә сулышны буа.

– Ут эл, Сальников, – дип, бер шәүлә калкып чыкты. – Бу «кош»ны каян эләктердегез!

– Иптәш командир! Ольховка авылы каршында, елга ярында ял итеп утыралар иде. Тотып алдык, бик тыныч тоталар. Шомарган нәмәстәләр булса кирәк. «Үзебезнекеләр» дигән булалар. Биш кеше. Атлары, кораллары бар. Бусы өлкәнрәк бугай. «Командирыгыз янына алып барыгыз!» – дип, тавыш күтәреп азаплана.

– Шундук командир кирәк, ә?

Ут элгәч, землянка эче берәз яктырды.

Нургалинең каршысында кара жылы бишмәт кигән, озынча гәүдәле, нык бәдәнле ыспай киёмле кеше басып тора иде. Башында – йолдызлы фуражка.

– Сез командир буласызмы? – диде Нургали ачык тавыш белән.

Командир шушыдыр дип уйлады Нургали. Үзен ышанычлы тота, дәрәжәсен белеп, өзек-өзек кенә сөйләшә.

– Иң элек сезнең кем булуыгызны белү мөһим миңа. Кем сез?

– Мин – Кызыл Армия сугышчысы. Партизаннарны эзлибез. Приказ.

– Ну... Эзләгәннегезне таптыгызмы? Мин – «Константин Заслонов» исемдәге партизаннар берләшмәсе командиры Комлев Владимир Петрович. Бу кеше – отрядның комиссары Виктор Егорович Беляев. Көнбатыш фронт карамагында хәрәкәт итәбез. Элемтә бар. Сиз кайсы часттан? Бу эт олаккан жәһәннәм оясына кайдан, ничек килеп чыктыгыз? Монда немецлар да аяк басарга куркалар. Сазлык...

Нургали барысын да сөйләп бирде.

Комлев, берәз уйланып торгач, комиссарга эндәште:

– Нуретдиновны чакырыгыз! Төркем минем землянкага керсен, жылыда ял итсеннәр. Атларын ашатыгыз.

Озак та үтмәде, озын житез гәүдәле партизан килеп керде.

– Иптәш командир!
– Йә, йә, ят кешеләр янында бигрәк килештерәсең. Икәү калсак, Володя да Вова.

Теге кеше киң елмаеп жибәрде.

– Чакырткансыз, килдем!

– Монда синең кулдашлар килеп чыкты әле. Разведка. – Нургалигә борылды. – Отрядның разведка командиры Нуретдинов. Татар егете, каһарман!

– Бездә дә татарлар бар... – дип куйды Галимжан.

– Шулай булмыйча! Барлык милләتلәр бер булып, немец фашистларына каршы күтәрелде. – Комиссар тагын нидер әйтмәкче иде, Комлев бүлдерде.

– Ярый, Беляев, политминут үткәрмә. Вакыт чамалы.

Комлев булдыра алганча Нуретдиновны төркем белән таныштырды. Нуретдинов һәркайсы белән күрешеп чыкты. Галимжанның кулын нык кына кысты да, жибәрмичә:

– Кайсы яктан? Исең? – дип сорады.

– Татарстаннан, Галимжан... Безнең командир – Нургали, менә бу егет – Мирхәмәт. Татарлар...

Нуретдинов канәгать рәвештә елмайды:

– Татар барда хәтәр бар! Мин дә Татарстаннан.

Комлев, аңлат дигәндәй, разведка командирына карады.

– Биш кешенең өчесе татар сугышчысы булып чыкты, – диде Нуретдинов һәм бая әйткән сүзләренең мәгънәсен русча кабатлады.

– Ну... Син беләсең инде, – дип көлеп куйды Комлев. – Өйдәгез, эшкә күчик. Бездә «Күп сүз кызлар кымтырыклаганда яхшы» диләр. Сездә ничектер?

– Күп сүз – чүп сүз, – диде житди рәвештә Нуретдинов. Аның шаяртканы сизелә иде. Тапкыр, жор сүзле кеше икән якташлары. Комлевка русчасын әйткәч, икәүләп шаркылдап көлеп алдылар. Башкалар да елмашты.

Киңәшләшкәч, партизаннар бригаданы Рославль ягына алып чыгарга булды. Анда Көнбатыш фронт һөжүмнәр алып бара, алдан хәбәрләшеп, бригада өчен үткел табарга булачак дигән карарга килделәр.

Аерылышканда, Нуретдинов серле генә итеп әйтеп куйды:

– Егетләр, исән-имин кайтсагыз, мин дә туган йортка кайтып керә алсам, минем хакта бәлки ишетерсез. Шагыйрь Зәки Нури булам, Татарстанда беләләрдер дип уйлыйм, – дип, һәркайсын кысып кочаклап сабуллашты.

– Тагын бер шагыйрьне белдең, – дип көлеп жибәрде Мирхәмәт якташы Галимжанны үчкеләгәндәй.

– Шигыйрь язмаган татар юктыр ул, Читада күп иде андыйлар, – диде Нургали, яңа танышын карашы белән озатып.

28 август, 2024 ел. Чәршәмбе. Купянск юнәлеше.

Айдар «өн»гә житкәндә, караңгы төшеп бетә язган иде инде.

Аяк астында ни генә аунап ятмый, кысан блиндажда тәртип урнаштырасы бар, тамак та ачты. Әмма кулдан эш төште, шул арада ялгызлык хисе теңкәсен кимерә башлады, үләннәр салып, чәй кайнаткан иде, тамактан бернәрсә үтмәгән сыман. Чәй суынсын дип, кружкасын тәрәзә төбенә куеп, кулына рацияне алды. Торостан хәбәр килмичә, күнел тынычланмаячак иде. Әлегә рация дәшми. Кружканы алып, ашыгыч эше бар кешедәй кабалана-кабалана, берничә мәртәбә чәй йотып алды. Аркасын блиндаж тактасына терәп утырды да күзен йомды. Арыткан, башында Ак ат бөтерелә. Ни хикмәт бу, нинди сере бар моның? Ни өчен иң кирәк вакытта гына килеп керә ул төшкә? Аннан югала... Айдарга бер уй килде: югалмый бу Акбүз ат, аны ташлап, беркая да китмидер. Баш миенең кайсы почмагындадыр яшеренеп тора. Кирәк чакта, Ак ат кыяфәтенә кереп, ниндидер серле импульска әйләнеп, Бикчуриннар нәселендәге кешеләргә яшәүгә өмет уятып, жилкендереп, көч биреп ала. Үз-үзеңә ышаныч бирә, туктап калмаска өнди. Иң дөресе – шул!

Торос элементгә сәгать ярымнан соң гына чыкты. Барысы да биләмәгә исән-имин килеп житкәннәр. Десантчылар каршы алганнар. Хәмитне санчастька озатканнар, эсирләрне алып китәргә БМП чакыртканнар.

Ару халәте онытылды, Айдар каскага эленгән фонарь яктысында «өн» тирәсенә куелган растяжкаларны барлап чыкты. Барысы да үз урынында, «өн»гә керү тирәсенә миналар урнаштырды. Тепловизорлы бинокль аша, иркенләп, тирә-юньне күзәтте. Теге яктан хәвеф-хәтәр күренми кебек, бары бистә артындагы урман тирәсендә генә машина тавышлары ишетелә, каршы яктагы офык буйлап гөрселдәү яңгырап ала. Кайсы як артиллериясе эшли торгандыр.

Кай арада йоклап киткән дә кай арада уянган – Айдар бер мәл үзенә кайда, ничек ятканын да аңышмыйча торды. Зиһене уянып, кинәт торып утырды, тиз генә тәрәзәгә капланды. Иртәнгә кояш нурлары үзәнлек буйлап таралган, тыныч кына искән жилдә үләннәр селкенгәләп, үзара нидер серләшкән шикелле. Күкрәгенә саф һава сарылды, тәмам уянып, кулына биноклен алды. Бинокль корпусыннан кул жылысы да китеп бетмәгәндәй тоелды. Күпме генә йоклап алды соң ул? Әллә черем итү генә булдымы?

Бер карауга, барысы да тыныч, якын-тирәдә шылт иткән тавыш та ишетелми. Бу тирәдән кошлар да качышып беттеләр, еракта, урман өстендә һавада кара тап хәрәкәтләнгән охшаган. Козгынмы,

пилотсыз очкычмы, шайтан белсен. Жил дулап алды, борынына сасы ис бөркелде. Окоп ягыннан килә...

Нушына тәмам килеп, чэй куеп жибәрмәкче иде, колагына мотор тавышы чалынды. Тәрәзгә сыенды. Чыннан да, бистә читендәге бакчалар эченнән бу якка таба бронемашина килә икән. Ныклап карады – берәү, «Козак» тибындагы БТР.

Айдар янәшәдә эзер торган гранатомётын кулына алды. Аңлашыла, мондагы окопларны буш тотмаслар бит инде. Калку жир, безнең якны күзәтер өчен моннан да жайлы жир табып булмыйдыр. Дозорга тагын солдатлар жибәргәннәр, димәк. Башыннан төрле уйлар йөгөреште. Солдатлары килеп урнашкан, безнекеләргә хәбәр итеп, көлләрен күккә очырыргамы, машина килеп житәрәк, гранатомёттан атып, жаннарын жәһәннәмгә озатыргамы? Теге чокырга житкәч нишләрләр? Ул тирәдә миналар шартлап беткәндер инде, «Козак» окопларга ук үрмәләрме? Хәер, бөтенләй ахмак түгелләрдер, бу юлы сукуырларча эш итмәсләр. Әлегә чокырда шактый солдатлары башларын салды бит инде. Мондагы хәлне яхшылап белешергә, барысын да үз урынына утыртырга дип кузгалганнардыр. Ничә солдат килер икән? Дүрт-биштән артса, безнекеләргә хәбәр итү яхшы булыр. Координаталар билгеле – бинокль үзе күрсәтеп тора, кулга каләм алып исәпләп торасы түгел.

Машина зур тизлек белән килә, туктарга исәбе юк, Коры елга ярына житәрәк, уңгарак алды. Теге уйсу жирне урап үтәргә булды, күрәсәң.

Куаклыкка якынлашкан, машина туктады. Шушында ышыкланырга ният итте булса кирәк. Куаклык тирәсен күгелжем төтен сарды. БТРдан солдатлар коела башлады. Жидене санады Айдар. Көтмәгәндә һөжүм итсәң, бәлки дозорны тулысынча юк итеп булыр. Тик машина урыныннан кузгалырга ашыкмый. Ул арада кычкыру-жикерү, сүгенү тавышлары колакка бәрелде.

Дүрт солдатны кулларын баш артларына куйдырып, машина каршына тезеп бастырдылар. Безнең егетләр, әсирлеккә төшкәннәр дип уйларга өлгерде Айдар. Нишләтмәкче булалар аларны? Тезеп атмакчылармы? Аларны күзәтеп торганнарын беләләрме әллә? Менә күрегең, сезнең солдатларны нишләтәбез дип, махсус бер-бер явызлык гамәле күрсәтмәкчеләрме? Озаклап карап торып булмый, гранатомётны машинага төзәп, инде аттым дигәндә, тукталып калды – солдатларга ике носилка тоттырдылар, йөгөртеп, Коры елга чокырына алып төшеп киттеләр. Мәетләргә жыялар... Димәк, окоптагыларын да алып китәргә тиешләр.

Шактый мәет булырга тиеш чокырда. Айдар рация аша Тороска хәбәр ирештерде. Көтеп торырга, мөмкин булса, әсирләргә коткару чарасын күрергә куштылар. Әлегә уйлашалар, бу якка туп-гаубицадан ату – әсирлеккә төшкән егетләргә күрә торып һәлак итү. Башка чара табарга кирәк, уйла, Ябалак, уйла. Бу катлаулы вазгыятьне ерактан

торып хэл итеп булмас, Ябалак үзе нидер уйлап табарга тиеш иде. Егет ялгызлыкның ни икәннен чынлап шушы мәлдә аңлады. Хәмит бер киңәш әйтер иде; ичмасам, Карась та юк. Коры елгада эш беткәч, машина монда киләчәк. Машинаны юк итәргә була, әмма әсир егетләрне саклаган өч таза хохолны ничек алардан аерып алырга?

Унлап мәетне машина тирәсенә китереп салгач, солдатларны янә кулларын баш артларына куйдырып тезеп бастырдылар. Сакчыларның берсе әсирләргә арттан автомат төбәп, шул тирәдә басып калды, калган икесе машина янына килде. Машина йөртүче оясыннан чыкты, эчтә бер офицер булган икән, ул да ян ишектән шуып чыгып, мәетләрдән читкәрәк китеп, йөрөнөп алды, башкаларны үз янына чакырды.

Озакка сузмыйча, нидер киңәш-табыш иттеләр. Аннан тагын әсирләрнең кулына носилкалар тоттырып, бу яктагы окопларга таба куалап алып киттеләр. Машина урынында калды, шулай куркынычсызрак булыр дип уйладылар, ахры. Әсир солдатлар окоптагы мәетләрне машина янына носилка белән ташырга тиеш булачак, димәк. Айдар Тороска үз уйларын житкерде, машинаның төгәл координаталарын әйтеп, яңагы белән гранатомётка сыенды. Әгәр ул уйлаганча барып чыкса, башында ярыйсы гына ният туды кебек. Өч солдатны егып салырга мөмкин, төп мәсьәлә – безнең егетләргә зыян салмау. Аларга үзенең барлыгын, һәр адымнарын күзәтеп торуын сиздереп алырга җай да юк бит әле. Ул хәрәкәт итә башлагач, әсир егетләр паникага бирелеп, ыгы-зыгы килгән арада, барысы да харап булуы мөмкин. Сабыр итәргә, болардан күзнә бер мизгелгә дә алмаска тиеш ул. Машина ягындагы вазгыятьне дә күз уңында тоту кирәк.

Окоп янына килеп житкәч, солдатларны бруствер читенә тезеп бастырдылар. Бер солдат сакта калды, икесе эчкә сикереп төште. Әсир солдатның берсе нидер сөйләнгән иде, сакчы аның арт чүмеченә автомат приклады белән нык кына тондырып алды. Әсир бөгелеп төште.

Ул арада окоптагылар, уттан курыккандай, бруствер өстенә сикерешеп чыкты. Тиз генә фикер алышып, әсирләргә окоп эченә сикерергә куштылар. Берсе бөгелеп, һушсыз утырган әсирне җилкәсеннән тотып, аска томырды.

Сакчылар таза, көчләрә бар... Ике носилка... Биш мәетне берьюлы машина янына ничек алып бармакчы болар? Тәвәккәлләп, хәзер үк эш башларгамы?

Уйларын йөгәнләү кирәк иде: сабыр, Айдар, сабыр...

Мәетләрнең бишесен дә окоптан алып, рәткә сузып салдылар. Ике мәетне носилкаларга салып, әсирләр машина ягына кузгалды. Аларны бер сакчы арттан озатып китте, калган икесе, калган өч мәеткә карап, нидер сөйләнөп тордылар да, «өн»гә якынырак килеп,

автоматларын янга куеп, чирәмгә сузылып яттылар. Моннан да уңайлы мәл башка булмаячак. Әсирләрне ашыктыралар, икенче катка тиз килеп җитәрләр. Озакларга ярамый иде.

Айдар, ишекне сак кына ачып, тышка чыкты, җиргәсыланып бетеп, сакчыларга таба шуышып китте. Аларга җитәргә өч адым чамасы калгач, сикереп торды да, юлбарыс шикелле башта берсенә, аннан икенчесенә ташланып, күз ачып йомганчы аларның эшен бетереп тә куйды. Десантчы буларак, искәрмәстән һөжүм алымнарын үзләштергән, шактый тәҗрибә туплаган яугир иде ул. Ул арада җансыз гәүдәләр окоп эченә «очтылар». Айдар аска сикерде, окоптан башын калкыта төшеп, әсирләрнең кабат килүен көтә башлады.

Әсирләрне ашыктыра иде сакчы. Ун минут вакыт үтмәгәндер, калган мәетләр янына килеп җиттеләр. Носилкаларны җиргә куйган арада, сакчы, шикләнепме, жәһәт кенә бруствер өстенә менеп басты:

– Що, ви? Куди тикали? – дип кычкырды. Аннан сүгенеп, русчага күчте. – Блиндажда актарынасызмы? Анда ни булсын? Мәетләрнең кесәләрен карасак кына. Акча-мазарлары калса... Тизрәк булыгыз, тагын бер рейс ясыйсы була...

Башын күтәрәп, әсирләргә карап алган мизгелдә, Айдар сакчыны, бушлат якасыннан эләктереп алып, аска өстерәп төшерде... Үзе янә окоптан сикереп чыгып, бу хәлгә аптырап, телсез калган әсирләргә ачык тавыш белән:

– Жебеп тормагыз, марш минем арттан! – дип, команда бирде. Әсирлектән котылганлыкларын искәргә өлгермәгән солдатларны аңга китерергә теләп: – Десант! Разведка! – дип тә әйтергә өлгерде.

Егетләр, каршыларында сержант киёмле үзбезденң солдат торганын аңлап, мәетләр өстеннән сикереп, Айдар тирәсенә өелештеләр. Айдар, һәммәсенәң җилкәләренә каккалап алып, «өн» ягына күрсәтте:

– Минем арттан калмагыз!

«Өн»гә керүгә, рацияне алып, Тороска хәбәр бирде:

– Әсирләрне коткардым. «Брэдли» ягына чыгабыз! «Козак»ка – ут!

Әсирлектән азат ителгән солдатлар әле чын хәлне аңлап бетерә алмыйлар иде, бер солдатның арт чүмеченнән кан ага, Айдар икенче әсиргә аптечка сузды – иптәшенең ярасын бәйләргә кушты.

Коры елга тирәсендә коточкыч шартлау ишетелде.

– Жәһәннәмгә очыгыз! – диде Айдар, куркынган солдатларга карап күз кысып алды да җитди тавыш белән:

– Минем арттан калмагыз! Үзбездәскеләр ягына чыгабыз. Аң булыгыз, бары минем арттан гына! Мин баскан эзгә басып барыгыз! Уңга, сулга бер адым каерсагыз – минага эләктегез дигән сүз! Биш минуттан «жәһәннәм каргалары» килеп җитәчәк. Мөмкин кадәр тизрәк өч чакрымны үтеп өлгерергә кирәк.

Ул, артык сүз әйтмәстән, ишекне киереп ачып, тышка чыгып

йөгөрдө. Эсирлектө күпнө күрөп өлгөргөн солдатлар, бер-берсенә юл куеп, аның артынан ыргылдылар.

«Брэдли» артына яшеренергә өлгөрмәделәр, баш очында дроннар бөтөрөлө башлады. «Тегеләр» дә, безнекеләр дә һаваны иңләп алдылар. Һавада БПЛА дип аталган очкычлар сугышы кабынды.

Айдар һавадагы хикмәтне күзәтә иде. Монда озаклап ятып булмайчак, «тегеләрнең» очкычлары теләсә кая граната ташлыйлар, безнекеләр, аларны читкәрәк куып алып китмәче булып, кискен манёврлар ясый. Ике яктан да идарә итү оста операторлар кулында икәнә күрөнөп тора, манёврда бер-берсеннән калышмыйлар, нинди генә конфигурацияләр ясалмый иде күктә.

Машина артына чүмәштеләр, янып, хәрәбәгә әйләнөп бетсә дә, берәз ышык монда.

– Ничек эләктегез эсирлектә? – дип кызыксынды Айдар.

– Кем ничек инде, – диде башы бәйләнгән солдат. – Без, ике солдат, санчастьтан кайтканда, юлны саташтырып, прәме аларның окопларына килеп чыктык. Эләктереп кенә алдылар. Аннан... Беребезне шунда ук атып үтерделәр, анда күргәннәрне искә төшерү дә куркыныч. Кеше табигате калмаган аларда...

– Без Толя белән, – дип, янында бөкшәеп утырган солдатка ым какты башына ак бинт уралган солдат, – суга дип төшкән идек. Якында чишмә бар дип сөйләнгәннәр иде. Алны-артны карап тормадык, тамак кипкән иде. Арттан килеп бәрделәр... Сизми дә калдык.

– Тамак гүргә кертә... – диде Айдар.

Шартлау-янудан калган машина хәрәбәсә ышыгында кичкә кадәр яттылар. Айдар, ара-тирә Торос белән рация аша хәбәрләшөп, вазгыятьне аңлатып торды. Кич житкәч, аларны алырга БМП килде...

(Ахыры киләсе санда.)



БИЛГЕ КАГАННЫҢ ТӨРКИ КАВЕМГӘ ВАСЫЯТЕ

1

Сакланган Орхон¹ су буенда
Язмалар Түрк будун² турында.
Рун³ белән уелган ташларда
Гыйбрәт бар киләчәк буынга.

Аларда каганат тарихы –
Түрк будун төзегән каганат.
Ирешкән гасырлар аркылы
Бабалар юллаган эманәт.

Билге хан салдырган төрбәдә
Жирләнгән бертуган кардәше⁴.
Ташларга уелган язмада
Каганның халкына эндәше:

«Сабымын түкәти ешидгил...
Огланым, огушым, будуным⁵,
Бәңгү таш токытдым, битидим,
Түрк бәгләр... сиз буны ешидиң»⁶.

¹ Орхон – Монголия биләмәсендәге елга.

² Будун – халык, жирле халык.

³ Рун – борынгы төркиләр кулланган язу төре, чөй язу.

⁴ Бертуган кардәше – Билге каганның энесе, көрәштәш туганы Күлтәгин. Әлеге төрбә-мавзолейны ул Кытайдан осталар чакырып эшләткән һәм анда куелган таш стелага үз исеменнән төзелгән текст-язмаларны оныгы Йолуг тәгиннән чокытып яздырган.

⁵ Сүземне (телмәләремне) ахыргача ишетегез (тыңлагыз), улларым, ыруг-кабиләләрем, халкым.

⁶ Мәңгелек таш чокытып яздырдым, төрки бәкләр, моны ишетегез, тыңлагыз.

Бел, халкым, бабаңнар тарихын –
Дан тоткан каганнар кем булган?
Шулар вэ күк-түрклэр бергэлэп,
Йодрыкка берлэшеп, йорт корган.

Бумын вэ Истэми каганнар⁷ –
Түрк илен коручы ир – шулар,
Түрк будун тугрылык саклаган
«Дэүлэтне тотучы» дип болар.

Сэлэтсез угыллар, булдыксыз
Йегәннәр⁸ утыргач тэхеткэ,
Башланган болгану, таркаулык.
Хыянэт чик куйган бэхеткэ...

Таркату башында кем торган? –
Мәкерле табгачлар-кытайлар.
Коткыга бирелеп, алданып,
Бабайлар дәүлөтен жуйганнар...

Илле ел барган бу коллыкта
Югалткан түрк будун иреген.
Такканнар аңа ят исемнәр,
Тыйганнар бабалар төрүен⁹.

Булмышын биргән ул табгачка,
Тез чүгеп дошманы алдында.
Табгачлар өчен ул яу чапкан,
Нәфрәте кызса да канында.

«Үз илем бар иде, ул кайда?!
Хөр халык идем мин, каганлы...»
Шулай дип түрк будун кузгалган,
Һәм каган сайлаган атамны.

«Яшәсен бу түрк будун!» – дип,
Әйтә Тәңре, жөпли Йер-Суб¹⁰.
Шулай каган булган атам,
Утлыгында дөрлөгән ут.

2

Әтием Илтереш Ил-йортны күтәрәп,
Танылып аerylды дөньядан.
Тәкъдирне Күк-Тәңре билгели,
Аннан соң хан булды Капаган.

Хан-каган янында
мин әүвәл шад¹¹ идем,
Бергэләп ил өчен тырыштык,
«Киңәйсен, көчәйсен түрк-ил!» – дип,
Дүрт якка яу чабып орыштык.

Түрк иле дан-шанын
зурларга Күк-Тәңре
Үземне тэхеткэ утыртты.
Йокы-ял күрмәдем, торгыздым,
Өтүкән¹² жир-суын, ил-йортны.

«Түрк халкы берләшсә,
куәтле ил булыр!
Ялгышса – жуелыр дөньядан!»¹³ –

Мин шулай яздырдым мин ташка,
Булмасын дип халкым шыр надан.

Түрк халкы, түрк бәгләр
саташып, аңгырап,
Мең хата жибәргән гел шулай.
Бүләккә алданып, бүленеп
Яшәүне күргәннәр хуп-кулай.

Табгачлар коралы –
татлы тел, ефәк мал.
Күпмебез алданган шуларга...
Өтүкән жиреннән айрылып,
Әйләнгән түрк будун колларга.

Энеләр – абыйсын,
уллары атасын
Танымас булдылар, бозылып.
Каннары түгелде су кебек,
Сөякләр өелде тау булып.

⁷ Беренче Көнчыгыш каганатын төзүчеләр.

⁸ Йегән – бертуганның улы.

⁹ Төрә – закон, йола-гадәт.

¹⁰ Йер-Суб – жир-су белән бәйләнешле туган төбәк; миф буенча – урталыктагы дөньяны һәм төркиләргә яклаучы алла.

¹¹ Шад – төрки титул, гаскәр башлыгы.

¹² Өтүкән – Монголиядә төркиләр яшәгән урын.

¹³ «Түрк будун, түрк бәгләр, буны ешидиң! Түрк терип, ил тотсыкыңын, йаңылып, үләсикинин». – Төрки [халык] берләшсә, дәүләт (ил) тотачаксың, ялгышса – бетәчәксен (үлеп юкка чыгачаксын).

Түрк будун,
түрк бәгләр ораным ишетсен:
Сезне күк гөмбәзе басмады,
Һәм жир дә ярылып китмәде,
Күченү азудан башланды!

Даулашу,
көнчелек кот-бәхет китерми,
Берлектә халыкның язмышы.
Үкен вә тәүбә ит хатаңнан,
Төшмәсен Күк-Тәңре каргышы!

Юк иде куучы кораллы гаскәр дә,
Үзең син, түрк халкым, бүлендең...
Белмәдең, аерылгач илеңә
Кот түгел, киләсен үлемнең.

Батмасын түрк будун кояшы!

Яшьлегемне эзләдем

Ык буйларыннан эзләдем
Яшьлегемнең эзләрен,
Сөю-сагыну сүзләремне
Дулкыннарға сөйләдем.

Ятлар куенына кердеме,
Тукталгач көткән хатлар?

Сорадым мин дулкыннардан:
«Сөйгән ярым кайларда,
Йөргәне бармы юксынып
Без учак яккан ярда?

Нигә дөшмисез, дулкыннар?
Әллә инде мин ятмы?
Тергезергә соң дисезме,
Сыкрап сүнгән учакны?»

Хәтерендә сакланамы
Вәгъдә бирешкән чаклар,

Дулкыннарның серле шавы
Сагышка сала икән,
Тәүге яр, татлы моң булып,
Йөрөктә кала икән...

Чын мәхәббәт бер генә

Төннең ае, көннең кояшы бар,
Корпешның бар «Баян-сылу»ы,
Насыип булды, мөлдерәмә булып,
Йөрәгемә сөю тулуы.

Иркәләде безне яз жилләре,
Сихерләде алсу таң ату.

Кочып алды мине көтмәгәндә
Назлы сөю, шашып ярату,

Сөюебез язгы ташкын кебек,
Ташар ярысып, куйсаң иркенә,
Чын мәхәббәт әжәлдән дә өстен,
Мәңгегә тиң сөю бер генә.

Сыйфатнамәләр

Заманында татар булган хәтәр,
Шанлы Ил-Йорт корган. Онытма!
Аты – Алтын Урда, халкы – татар,
Белсен балаң, сөйлә оныкка.

Хуп-мәслихәт – көч-сәләтең белән
Көндәшеңне жиңү, уздырып,
Оят-хурлык – көчең житмәсә дә,
Шапырыну, нәфсең аздырып.

Кара көнчелек тә бар дөньяда,
Татарга ул йөргән ияреп,
Уртаг тел табалмый даулашканнар:
Син кем дә мин кем дип ирәеп.

Галим әһленең була төрлесе,
Була чыны, буладыр ялганы.
Фән эшен дә кешедән эшләтеп,
Чеп-чи ялган дәрәжә алганы.

Луиза Янсуар

МИНЕМ ЧӘЧЕМ ЖИДЕ ТОЛЫМ

ТАРИХИ-УЙДЫРМА БИОГРАФИЯ

Садик

Мин дүртенче яшемне тутырган елны эни белән эти Янсуарга күченде. Этине Янсуар мәктәбенә укытырга билгеләделәр. Мәктәптән ерак түгел генә өй дә бүлөп бирделәр.

Бу көтелмәгән бер яңалык булса, икенчесе – мин хәзер алар белән тора башлыйм булып чыкты. Әйберләремне жыештырдылар да Чуваш очындагы яңа йортка менгерделәр. Эни һәм әби белән без анда яңа обойлар ябыштырдык, өйне жыештырдык. Аннары эти дә Кәвәлдән Янсуарга килеп житте.

«Хәзер бу – безнең өебез, без бу өйгә кайтабыз, ә Казак очына, әбиеннәргә, төшөп йөрибез», – дип аңлатты эни. Минем башым бөтенләй буталды. Ул ничек алай була соң?! Минне бит барыбер һәр иртәне кара эңгердә үзләре мәктәпкә эшкә керер алдыннан әбиләргә төшереп куялар. Аннары, мәктәптә дәресләре тәмамлангач, чана тартып, кабат төшөп алалар. «Ул садик төзелеп беткәнче генә, кызым, тиздән син садикка йөри башлайсың», – диде болар миңа.

Без яши торган йорт икегә бүленгән: бер ягында без өчәү яшәсәк, икенче ягында – кечкенә Денис белән аның эти-әнисе. Денисның әтисе Толик дэдәй физика укыта, ә әнисе Лиза түти мәктәп китапханәсендә эшли. Денис әле кечкенә һәм мин белгәннәрнең яртысын да белми, шунлыктан аңа күп нәрсәне «чәйнәп» аңлатырга туры килә.

Аларның өйләре дә, нәкъ безнең өй кебек, әйтерсәң өйләригезәкләр. Бу өйне «яшъ кадрларга» дип РОНО бүлөп биргән икән. Кичләрен без – Денислар белән үзара кунакка йөрешәбез. Эти-әниләр телевизор карый, шашка-шахмат уйный, үзара гәпләшә, мин Денисны этлекләр эшләргә өйрәтәм.

Денис этлекнең тәмен бөтенләй белми булып чыкты, эшлэгәндә дә дәртләнеп эшләми, шуңа аның белән бер дә кызык түгел, күңелсез. Житмәсә, ул үзенек уенчыклары өчен курка, шуңа без, нигездә, минем уенчыкларны ботарлайбыз. Тотсалар, миңа элэгә, Денис:

(Ахыры. Башы 7, 8 нче саннарда).

«Мин тимәдем» йә «мин белмим», – дип котыла. Мин: «Ну, ярар соң», – дип, үзем почмакка барып басам, олылардан әр-битәр алам.

Тора-бара бу хәл миңа бөтенләй ошамый башлады. Берсендә, Денис бик каты ачуымны китергәч, әбиләрдәге кучкардан алып менгән шырпыны кабызып, мин аның Кургаш солдатигының мундирын яндырдым. Гел минем курчакларны гына имгәтергә димәгән...

Денис бу очракта үзен егетләргә тотты: беркемгә әләкләмәде, солдатикны ялгыш мич алдында калдырганмын, шуннан очкын төшкән дип аңлатты. «Карале, бу уйлап та таба ала икән, теләсә», – дип киртләп куйдым мин үземә.

Шуннан без аның белән дуслыкның икебезгә дә килешә торган яңа этабына чыктык. Үзара талашсак – талашабыз, сугышсак – сугышабыз, әмма бер-беребезне кешедән кыерсыттырмыйбыз, арага ни олыны, ни кечене кертмибез, сер чыгармыйбыз. Алга таба дуслыкта, иптәшлектә бу минем төп кагыйдәмә әверелде.

Садик дигәннәре дәрәс булып чыкты, озакламый икебезне дә ике урам аша гына төзелгән өр-яңа садикка бирделәр. Янсуарда бу садикның төзелүе бик зур вакыйга булып, без, анда йөри башлаган балалар, үзебезне космоска очкандай хис иттек. Район газетасыннан килеп, безне фотоларга да төшереп киттеләр, язып та мактадылар.

Садик үзе болай ярыйсы гына булып чыкты. Анда миңа иң ошаганы – һәркемнең бизәкле, төрлө төстәге матур агач шкафчыклары. Шулар шкафчыкларда сиңең әйберләрең саклана, килгәч, өскә киёмнәреңне салып, бикләп куясың, кайтканда аласың. Садикта кия торганның куеп калдырасың.

Калганы... мине егылып китәрлек тәэсирләнәргә. Күпчелек балалар, ашауны ошатмыйча, тәлинкәсендә казынып утыра. Мин дә укмашып торган мантыйк боткасыннан әллә ни сикерелмим, әмма алай утырырга бер генә дә теләгем юк. Апалар бит пешергән, тырышкан! Умырып ашап куям да, папай белән сыпырып, ялт иткән тәлинкәмне тотып «добавкага» барам. Төшке аш вакытында да шулай – шулпаны тагын бер тәлинкә сорыйм.

Берсендә, мине өйгә алып кайткач, эни сорап куйды:

– Кызым, сиңең тамагың туймыймы әллә?

Мин сагаеп калдым. Димәк, кемдер энигә әләкләгән. Ну, андыйга китсә, минем тамагым өйдә дә гел туймый. Ашны гел икенче тәлинкә сорап алам. Эни, минем сырт йоннарым кабарганны тоеп:

– Әйдә әле, Кирлемәннең¹ чыгарып жибәреп торып, олыларча житди итеп сөйләшик, – диде. Мәсьәләгә җаваплы карарга тәкъдим итте. Ике як өчен дә уңайлы, тавыш-гаугасыз чишелеш юлын тапты: – Болай итәбез: мин сиңа үзең белән бутербродлар биреп жибәрә торган

¹ Кирлемән – балалар язучысы Роза Хафизованың «Кирлемән» әсәрүндәге герой.

булам. Син аларны, ачыгып киткәч, тәрбиячегә әйтеп, шкафчыктан алып ашарсың... Әмма апаларыңнан бүтән добавка сорама, кызым, килештекме?

– Аларга бер тәлинкә аш жәлмени? Барыбер бездән калганны чиләккә түгеп, өйләренә алып кайтырга чыгарып куялар...

– Беләм, кызым, – дип елмайды әни, минем турсайган иреннәремә бармагын куеп. – Ләкин менә монысын апаларың алдында әйтмәссең, жәме? Кеше алдында да артык сөйләнәп йөрмә...

– Нишләп?

– Матур булмый. Син хаклы да булырсың, әмма кешене сөйләгәннән соң, авызда барыбер тәмсез тәм кала. Аннары син кеше сөйлисең дигән даның да чыга...

– Ә нишләргә?

– Вакыты белән бөтен нәрсә урынына утыра ул, кызым. Кызу бул, әмма дуамал булма, жәме? Ачуың килгәндә дә, тыныч, әдәпле итеп белдер...

Шуннан мин, юри һәркемгә күрсәтеп, өстәлгә куйган ашны, башка балалар кебек болгатып утыра торган булдым. Кухнядагы апаларның берсе:

– Абау, Луиза, урып ашый идең, күз тидеме әллә сиңа, добавка ала идең бит... – дип аптырады.

Мин аңа яртылаш та ашамаган борчак ашымны өстәл аша этебрәк куеп, авыз тутырып елмаеп:

– Рәхмәт, шкафта минем бутербродларым бар, монысы сезгә калсын, – дип чыгып киттем.

Әни пешергән салмалы борчак ашы булмаса да, тәме авызымда көн буга йөрдә, билгеле. Ә апалар үзара: «Бу бала теле белән чага да белә икән», – дип сөйләште.

Ярар, болары аның – пүчтәк кенә. Садикның иң зур тәмугы башка булып чыкты – «тихий час». Дөрөсөн генә әйткәндә, мин моңа бөтенләй эзер түгел идем. Беренче көнне үк, көпә-көндөз йокларга яткырачакларын белгәч, кырт кистем:

– Мин көн уртасында караватта жоклап жатмыйм! Мин төнлә өйдә жоклыым!

Һәм шулай иттем дә. Аяк басып карамадым йокы бүлмәсенә. Шакмаклар белән уйнадым, паровоз вагоннарын тездем.

Ул көнне мине әнигә тапшырганда, аңа калырга куштылар. Ә мин Начтук әбиләрдәге кебек киенеп, ишек артында көттем. Әни чыгып кулымнан алды да өйгә кузгалдык. Аның матур мамык бияләйләре белән минекеләр тәңгәл – икесенә дә йолдыз чигелгән.

– Әйдә, Кар бабай жасыйбыз, – диде әни, өйгә кайтып житкәч.

– Әйдә!

Бер-беребезне уздыра-уздыра кар тәгәрәттек, өйдән борынына кишер дә алып чыгып куйдык, мичтән күмер алып, күзләре белән кашларын да тездек. Эти мәктәптән кайтып кергәч, Кар бабайны күреп, бөтенләй өнсез калды: «Менә, ичмасам, бабайның да бабае булган бу!» – диде.

Шулай да әнигә минем хакта нәрсә әйткәннәрен беләсем килеп, кич бусе кыбырсыдым. Сорарга ымсынганымны сизеп торган әни уфтанды да көлеп жибәрде:

– Ну, үзең ничек уйлыйсың, кызым? «Авыр бала» диделәр сине. Башкаларның дисциплинасын боза, аңа карап, бүтәннәр дә үзләренчә эшли, характер күрсәтә, тәртип югала... – диләр. – Үзең нәрсә диярсең?

Ахыр чиктә, садик белән ике арада компромисс таптык: бөтенесе көпә-көндез йоклаганда, мин китапларымны укып ята торган булдым. Әмма кыштырмамыйча, кыбырсымыйча, башкаларга йокларга комачауламыйча. Апалар исә мине ашау мәсьәләсендә теге әби әйтә торган «чиста тэлинкэлэр общество»сына кертте.

– Тимәсәң, ирексезләмәсәң, үзен генә калдырсаң, алтын бәһасе бала инде ул, – диде әни тәрбиячеләргә, бу ике мәсьәләне килешкәч. – Үзенә үзе жуаныч табып, әллә нинди дөнҗалар уйлап чыгарып, уйный да белә, олыларны бимазаламый да...

– Алар монда утыздан артык бит, Нина апа, ә без икәү генә... – дип йөзен жыерды тәрбиячеләрнең иң дорфасы. – Барысы да бер организм булып оешмыйча, яраклашмыйча, үз дигәнчә эшли башласа...

Әниңең елмаюлы үтәли карашында «ай-һай, ерак барырсызмы икән бу методлар белән» дигән нәтижә аермачык күренеп тора иде. Шуңа, киткәндә, ул маңгаемнан үбеп:

– Кызым, әгәр үзеңне бөтенләй ирексез хис итсәң, жәшермә, әйтерсең, жәме... – дип пышылдады.

Әнә шулай, инде бөтен мөмкин булган компромиссларга килеп бетеп, мин хәтта әби-бабайларга садик турында «жарый инде шунда» дия башлагач кына, көннәрдән, дөресрәге, төннәрдән бер төнне садик... янды. Шифр түбәсен як-яктагы бакчаларга кубарып ташлый-ташлый, жирдән күккә кадәр күтәрелеп, ялкыны белән ярты Чуваш очын ялмый-ялмый янды ул. Әни белән мин дә, Лиза түти белән Денис та баскыч башына чыгып карап тордык. Толик дэдәй белән эти, янғын сүндерешергә дип, яп-якты төн эченә йөгәрде.

Минем бизәкле кызыл шкафымда калган мехлы чүәкләремнән тыш сагынырлык, үкенерлек бернием дә юк иде. Ә менә Денисның садик коридорында туган көненә яңа гына бүләк ителгән өч тәгәрмәчле яшел сәпите калган булып чыкты. Шуңа ул, садик нигезенә кадәр янып бетеп көлгә әверелгәнче, үртәлеп, үксеп-үксеп елады.

«Яңа ел»

Эти Янсуар мәктәбендә эшли башлагач, әбиләрдә торырга гел практикантлар алып төшә башлады. Заманында мәктәп өчен төзелгән интернат-йортлар калган булса да², күбесе торыр хәлдә булмаганлыктан, ул гел килгән педагогларны кемгә, кайда урнаштыру мәсьәләсен кайгырту белән мәшгуль. Авыл буйлап йөрөп чыкканнан соң, барыбер Янсуар әби белән бабайга кертергә кала аларны.

Практикантлар, гадәттә, физика белән математикадан, сирәгрәк химия һәм биологиядән укытырга килә. Мин үскәндә, әбиләрдә беренче торганы – Балтачтан Рәйханә апа иде. Ул Янсуарга мәктәптә яңа уку елы башланганда килде дә без кыш буе бергәләп кар көрәп, дәрәс хәзерләп, план язып, төрлө юләрлекләр кылып чыктык. Яңа ел алдыннан мин инде анык карарга килдем: физика укытучысы булам. Рәйханә апаның физика дәрәсләкләрендәге формулаларны дәфтәрәмне тутырып күчереп язып чыктым да бу карарымны әни белән әтигә игълан иттем.

Әни белән әтинең муенына асылынып, кич саен «мин дә план язам» дип йөдәтә торгач, миңа аерым дәфтәр бүлеп бирү йоласы керттеләр. Китап шкафында махсус урын да хәстәрләп куйдылар: анда әни «Луиза киштәсе» дигән «табличка» язып элде. Шул дәфтәрләремә мин, тырыша-тырыша, линейка белән таблица сызып, сырлап, тутырып, «план» язып чыгам. Узачак дәрәснәң максатын билгелим, бурычларын куям.

Өйдә булган бөтен курчакларымны, жирән аюым белән сары филне дә утыртып куеп, дәрәс укытам, «продлѐнкалар» уздырам, журналга билгеләр тезәм. Аю белән филнең әти-әнисен гел мәктәпкә чакыртып, балаларының укуын яхшыртырга өндим. Эшләремне бетергәч, таслап, тәртипләп, дәфтәр-китаплар, карандаш-ручка, линейкаларымны үз киштәмә жыештырып куям.

Әнинең Янсуарга килгәч алган классы³ безнең өйгә стенгазета чыгарырга килеп йөри, алар белән мин дә, буяла-буяла, газета чыгарам. Ватман кәгазьләрен башта кушып ябыштырып куясың, аннары карандаш белән рәсем ясыйсың, гуашь, акварель буяуларын тезеп куеп, стаканга су тутырып, пумаланы мана-мана, аларны буйыйсың. Газетаның зур итеп кызыл хәрәфләр белән баш исемнән язасың. Исемне астына берәз кечерәк хәрәфләр белән, башка төрләрәк төс сайлап: «Барлык илләрнең пролетарийлары, берләшегез!» дип тә сырлап куясың. Анысы – мәжбүри. Без – совет балалары, ә совет балалары – бөтен пролетарийларның тигезлегә һәм бергәлегә яклы.

² Бу агач йортлар сугыштан соңгы елларда төзелеп, Янсуар мәктәбенең данлыклы чорларында анда бөтен тирә-юнь керәшен-татар авылларынан укырга килгән 9, 10 нчы класс укучылары торган. Кибәчтән укырга Янсуарга килгәч, әтиләрдә шуңа торып, кышларын галанка миченә утын ягып яшәгән.

³ Аларны әни, 1 нче класстан алып 11 нчене тәмамлаганчы, класс житәкчеләре булып, укытып чыгарды. Алар минем өчен туганнарым кебек булып, гаилә әгъзаларына диярлек әйләнеп бетте. Әни соңыннан ничә класс чыгарса да, «синең классың» дигәндә, мин гел шушы 1996 елгы чыгарылышны күздә тотам.

Кибәч бабай миңа пролетарийның кем булганын аңлатты:

– Без инде ул, кызым, эшче халык, – диде. Шуннан мин бу сүзләрне тагын да тырышыбрак яза торган булдым.

Ул елны без Яңа елга эни классы өчен ике ватманны кушып, як-ягына откриткалардан карап рәсем ясап, бик матур газета чыгардык. Газетаны тутырып бетергәч, кар бөртекләре ясап, жилем агызып, өстенә ваклап чыршы уенчыклары да сибеп чыктык. Төнгә коридорда утны кабызып калдырдылар – чөнки газетаны шунда идәнгә кибәргә сузып салдык. Юкса көз көне Уңыш бәйрәменә дип чыгарган газетаны, мин төнлә горшогымны эзләп барган жирдән, табан эзләре калдырып, кипмәгән килеш таптап чыккан идем. Аннары минем аякларымны тазга тыгып юдылар, ә газетадагы тәпи эзләрен өрәңге һәм имән яфрактары итеп буяп, газетаны яңадан ясап чыгардылар.

Башкалар белән бергә мэтәшә-мэтәшә, өй стенасы өчен аерым үз газетамны да чыгарам мин. Әле икешәр-өчәр ватман кадәр зурлыкта чыгарырга көчем житми, шуңа бер ватманны гына тутырам. Аны чыгарыр алдыннан китаплардан бик ыптымаклап шигырьләр, хикәяләр эзим. Газета булгач, аның бер почмагында мезәкләргә дә урын калдырылырга тиеш, аларны, гадәттә, чыршы уенчыклары ясап, шулар эченә язып куялар. Аннары иң аска газетаны кемнәр чыгарганы теркәлә. Өй газетасына, гадәттә, үземне, эни белән әтине, кайчакта мәчәбез Назлыкайны да язам.

Аннары ул газетаны түргә, иң шәп урынга – трельяж торган жиргә, кнопкалар белән беркетеп куюларын сорыйм. Стенага беркеткәч, рәсемнәр белән башисемнең берәз кыеграк булуы ачыклана, шуңа эчем поша. Әмма әти, мине алдына утыртып, үсендереп жибәрә:

– Икенче жулы линейка белән сызып, туп-туры итеп жазарбыз, болай да инде торган саен әйбәтрәк килеп чыга, кызым, көз көне жасаганың шикелле генә түгел, күпкә шәбрәк, – ди.

Минем Яңа ел газетасын, безгә кич утырырга менгәч, әби белән бабай, Рәйханә апа да бик мактый.

Ул кыш бик буранлы килде. Авылның төп урамындагы карны грейдер белән ачып куйгач, ике якта да алагаем зур таулар хасил булды. Ул кышта әле тагын минем Чуваш очындагы өй белән Казак очында яшәгән әбиләрнең өйләренә үземнең генә дә төшә белгәнем ачыкланды. Шуннан иртәләрен, әле кап-караңгыда, минем ялгызымны гына да төшереп жибәргәли башладылар. Шакмаклы яшел пәлтәмә чумдырып, куян шапкамны резинка белән башыма помпушкаларын беркетеп бәйлиләр дә, авызымны боланлы шарф белән каплап, куян бияләйләремне кидереп, эни клуб борылышына кадәр мине озата чыга. Аннары инде әбиләргә кадәр олы урамдагы юл туп-туры төшә, анда адашмыйсың.

– Дадукларга житкәнче карап торам, китмим, кызым, курык-ма! – ди эни.

Мин, артка борылып карый-карий, яңа бастырып алган, әле йомшап та житмәгән катырак итекләрем белән карны шыгырдатып атлыйм. Буран көчләрәк дулап торган көннәрдә, күземне генә калдырып, барысы өстеннән тагын мамык шәл белән дә урап бәйлиләр. Менә анысы читен, кымшанып та булмый алай иткәндә.

Такталары яшелгә һәм сарыга буялган, терәлеп утыра торган аркасы да булган чанамны сөйрәп әбиләргә төшкәндә, бал-маскарадқа дип ятлаган шигырьләремне кабатлыйм. Ак түти килсә, аларны сөйләтеп күрсәтә. Кайчак каршыга трактор йә берәр машина очрый. Андый чакта мин, тар гына ачкан юлда, чанамны башта яндагы кар өеменә күтәрәп ташлыйм да үзем кар өемен качаклап ятам. Трактор йә машина узып киткәч, чанамны алып, яңадан теркелдим.

Әни белән әти Яңа елны башта мәктәптә кечкенә класслар өчен уздыра, аннары бөтен мәктәп бал-маскарады була. Шуннан соң инде, иң шәп чыгышлар сайлап алынып, авыл бал-маскарадына жыела халык. Дөрөс, безнең авылның клубы салкын, аның стеналары бозланып тора, әмма Яңа ел уздырганда, анда халык мәш килә, бер дә салкынны сизмисең.

Шигырьләрне ялт иттереп ятлаганымны белеп алгач, авыл клубындагы бал-маскарад өчен җаваплы Зоя түти мине «Яңа ел» итәргә кирәк тапты. «Яңа ел» ул, гадәттә, кечкенә бала булырга тиеш икән. «Иске ел» белән Кар кызы, Кыш бабай аны сәхнәгә чанада тартып йә Кыш бабайның иңенә утыртып алып чыгалар, ди. «Яңа ел»ның сценарийдагы сүзләрен ачып күрсәтте Зоя түти – хәйран гына. Шунда әни миннән бик җитди итеп сорады:

– Кызым, нишлисең, җатларга вәгъдә бирәсеңме Зоя түтиең? Вәгъдә бирәсең икән, димәк, җалт иттереп җатлыйсың инде, подводить итмисең, җәме?

Мин уйланып торам. Яңа елга минем әле тагын Кыш бабайдан бүләк алыр өчен ятлый башлаган әни табып биргән озын гына шигырем дә бар – Елак-Мылак дигән куян баласы турында ул⁴.

Мин үз шигыремне дә, «Яңа ел» шигырьләрен дә ятларга вәгъдә бирәм.

– Шәп! – ди Зоя түти. – Алай булгач, Нина, баланы репетиция көннәрендә клубка алып керергә кирәк була, җәме!

Шулай итеп, минем сәхнә тирәсендәге тормышым башлана. Көзгә каршына басып, әни белән Зоя түти куйган интонацияләрне саклап, көн дә шигырь ятлыйм. Репетицияләр кичен, соң гына була, клуб сәхнәсенә без – мин, ягъни «Яңа ел», «Иске ел»ны уйный торган дәдәй, Кар кызы белән Кыш бабайны уйный торган югары класс укучылары жыела. Алардан тыш, анда әле тагын Куяннар, Төлкеләр,

⁴ Зыя Мансурның «Озын Колак баласы Елак-Мылак» дигән шигыре турында сүз бара.

тагын эллә кемнәр бар, әмма алары белән без соңгы ике көнне генә кабатлыйбыз диләр.

Бал-маскарадка эни миңа махсус Яңа ел күлмәге тегә, рәешкә генә дигән ак итекләремә ялтырап торган жепләр белән кар бөртекләре ясап чигеп куйды инде. Бик матур зәңгәр күлмәгемә дә дождиклар беркетте, итәкләренә мамыктан бәс ясады. Башыма кияр өчен, картонга ялтыравыклар ябыштырып, «корона» хәстәрләде. Яңа елга биш көн кала костюмны миңа кигезеп, әби-бабайларга, Рәйханә апага, Зоя түтигә күрсәтеп карадылар. Барысы да хуплады. Аннары аны шифоньерга элөп, качырып куйдылар.

Ул елны мине сәхнәгә башына катыргыдан сәгать ясап кигән «Иске ел» иңенә утыртып алып чыкты. Мин аның ул катыргы сәгәте аша баштарак, без сәхнәгә менгәндә, аннары, иңендә утырып торып, жиде куплет шигырен тыңлаганда, берни дә күрмәдем. Катыргының буялмаган соры ягына карап, эчтән генә үз куплетларымны кабатлап утырдым. Шуннан ул мине сценарий буенча сәхнәгә төшереп бастырды да:

– Кил, Яңа ел, төкле аягың белән кил, бөтенесе белән дә – яңа син! – диде.

Мин бик ышанычлы адымнар белән сәхнәнән түренә чыгып бастым да иң озын шигыремне шәпләп кенә укып та куйдым. Залдагы халык дәррәү кул чапты. Алдагы рәтләрдә утыручылар:

– И, кара, быел «Яңа ел» Шаралар кызы икән, – дип пышылдашты.

Шуннан миңа, ике башы кызыл сөлгегә салып, өстенә тоз куелган ипекәй чыгарып тоттырдылар. Аны барыбызның да шигырьләре укылып беткәнчә күтәреп торасы – шулай итеп, мин Яңа елга муллык алып киләм була. Ипекәйне күтәреп торган килеш мин тагын ике озын гына шигыремне сөйләп куйдым, Кыш бабай белән Кар кызының куян-төлкеләр белән әйлән-бәйлән уйнаганын карап тордым. Шулай торган арада, ни күзем белән күрим, алдагы рәттә утырган эни белән Зоя түтинен күзләре шар булып ачылган, үзләре миңа карап кулларын бутый. Карасам, минем ипекәй авышкан да, аның өстендәге тоз савыты шуып төшөп бара. Мин ипекәйне күтәреп куйдым, эни белән Зоя түти дә жиңел сулады. Әмма жәнлекләренң Кыш бабай һәм Кар кызы белән сүз көрәштергәнән, табышмаклар чишкәнән тыңлый-тыңлый, кулым талып, ипекәй тагын төшә башлады. Әниләрнең кашлары жыерылганын күрөп, кабат күтәреп куйдым.

Инде тотып торыр хәлем бөтенләй калмады. Шуңа да, соңгы шигыремне сөйләп чыккач, бары ипекәй тоткан кулыма гына карап тора башладым – шулай итсәм, төшөрөп жибәрөп, хур булмам кебек тоелды. Мин ипекәйгә мавыккан арада берзаман зал да, сәхнә дә тып-тын калды. Нәрсә булганын аңламыйча, башымны күтәреп карасам, сәхнәдә берүзем басып торам.

Әни белән Зоя түти, миңа карап:

– Кереп кит башкалар артыннан, кереп кит! – дип ысылдый.

Ә мин, кымшана да алмыйча, ипекәйне күтәреп, тик басып торам. Шунда сәхнәгә, берни булмагандай, нәкъ шулай тиеш кебек итеп, инде бездән бөтенләйгә китеп барган «Иске ел» килеп чыкты да минем кулымнан ипине алып, үземне күтәреп алып кереп китте.

– Нәрсә дигән сүз булды инде бу, жә, син үзең белән Яңа елны да алып киттеңмени? Халык нинди мәгънә чыгарырга тиеш шуннан соң?! – дип, «Иске ел»ны тетеп атты сәхнә артында Зоя түти.

– Нәрсә, бала шунда тик басып торсын идемени?! Бик мәгънә чыгарып тыңлаганнардыр инде, апа, башларына да китермәде халык сез әйткәнне... – дип аклана «Иске ел», битендәге гримны сөртә-сөртә.

– Шунда Кар кызы яки Кыш бабай чыгып алса да Яңа елны – ещә оправданно! – дип тузына Зоя түти, кызарынып-бүртенеп.

Әни аны тынычландырырга тырыша: «Халыкка бик ошады, беркем дә «Яңа ел» «Иске ел» белән китеп барды дип уйламады», – ди. Мин, инде бөтенләй тораташ булып каткан кулларымның берни тоймый башлаганын аңлап, аларның шау-шуы эчендә ишетелсен өчен кычкырып дәшәм:

– Миңа кулларымны төшерсәм жарыймы инде?

Шунда Зоя түти кинәт мине кочаклап ала да күзләренә яшьләр килеп пышылдый:

– Балакаем соң, төшер, билгеле, төшер! И, матур да «Яңа ел» инде үзең... Шартлатып сөйләп чыктың, бер хатасыз! Киләсе елга да син буласың, жәме! Нина, нинди күлмәк тегәргә уйлый тор...

Шуннан, мине кочагыннан ычкындырып, Зоя түти тагын кемнедер әрләргә ыргыла:

– Баланың кулы өзелеп төшә жазды, нәрсә уйладыгыз сез, ә?! Ул каравайны кечерәк итеп пешереп булмый идемени аны...

Нардуган

Декабрьнең 27сеннән башлап 19 гыйнварга кадәр – минем иң яраткан көннәрем⁵. Бу көннәр тоташ бәйрәмнән тора. 27 се көнне – Янсуар әбием белән әниемнең туган көне, бу көнне без, ике як гаилә белән дә жыелып, олылап бәйрәм итәбез. Дөрөс, әби берәз моңаеп та ала – әни белән бергә туган игезәк кызы Зояны исенә төшерә. Ул көнне без, альбомны тартып чыгарып, әни белән Зояның качкада ятып төшкән фотосын карыйбыз. Алар анда икесе дә ак борчаклы, ак якалы матур күлмәктән. Зоя әнидән берәз эрерәк. Зояда «менингит» булган, ул – бик куркыныч авыру ди әбиләр.

⁵ Нардуганны 7 гыйнвардан, Туым көненнән башлап, 19 гыйнварга – Качману көненә кадәр бәйрәм итәләр. Аны «Пәри туге», «Шайтан туге» дип тә йорткәннәр, бу рус һәм украин халыкларындагы Святки, Колядки йолаларына тәңгәл. Нардуган шулай ук чувашларда, удмуртларда, мукшы һәм эрзя халыкларында да бар. Казан арты – Питрәч ягы яки Мишә буе керәшеннәрендә, Саба, Алабуга керәшеннәрендә хәзерге көнгәчә йола буларак яхшы сакланган дип санала. Нардуганны «нар», ягъни «кояш туган» белән генә бәйләмичә, борынгырак, мәжүсирәк чор йолаларына бәйләп өйрәнүчеләр дә бар.

Янсуар әбинең ике «жөрәк жарасы» бар – иртә киткән энесе Валя дәдәй белән ике яшен дә тутырмыйча үлгән шушы Зоя, Кибәч әбинең – Татый әби һәм шулай ук кызы Зоя, минем урсам. Алар шуңа 27се көнне қуанып қына қалмый, моңая да.

– Бала анасы белән атасыннан иртәрәк китсә, ул жара мәңге төзәлми инде аннары, – ди бабайлар. – Шуңа күрә без балаларны түгел, ә балалар безне озатырга тиеш.

Аннары миңа қарыйлар да:

– Сөз безне озатып қалырга тиеш, қызым, – диләр.

Аларның қайчан да булса бүтән булмаячағын, мине қалдырып китәчеген күз алдына китерергә тырышып қарыйм да... булдыра алмыйм.

Мин, бабайлар гәпләшкәндә, икесенен арасында утырып торырга яратам. Алардан шундый рәхәт тынычлық бөркелгәнгә микән? Алар янында бернәрсәдән дә қурықмасқа мөмкин булғангамы? Бар нәрсәдән дә саклап торғанның белгәнгә, бәлки?

Сөйләшүләрен тыңлайым. Бик күп нәрсәне аңламыйм, әмма қолақларымны тырпайтып, аңларға тырыша-тырыша тыңлайым. Бабайлар үзләре дә, ара-тирә, мине алларына алып утыртып, нәрсәне дә булса жентекләп аңлатып бирә. Мин, аларның қоңағында утырып, күп нәрсәләр турында белдем: галәмдә ничә планета бар, иң зұрысы нинди, қосмосқа Америкадан һәм бездән ничә қорабль очқан, «Вояджер-1» белән «Вояджер-2» нәрсә ул, ни өчен Америка белән безнең ил бер-берсе белән «салқын сұғыш» халәтендә, нәрсә ул атом-төш қоралы, Хиросима белән Нагасакида нәрсә булған, Әфған сұғышында кем гаепле, Индира Гандины ни өчен үтергәннәр, Ватиканда хәзер қайсы папа баш, ни өчен Мәскәүдәге безнең Олимпиадаға бойкот игълан иткәннәр, Висоцкий ничек үлгән?..

Гадәттә, тыңлап утыра-утыра, қайсыныңдыр алдында изрәп тә китәм. Мине, қараватыма алып қереп, бахбайлар төшкән қорән одеялымны ачып, йоқларға салалар. Изрәу аралаш мин Янсуар бабамның:

Алтын алмам,
Көмеш тәймәм,
Сандұғачым-былбылым,
Быел сайрар жылың, –

дип, чәчләремне сыйпап сөйгәнән ишетәм. Ул мине гел шулай сөя. Бабайның муеныннан қоңақлап үбәм дә: «Жоқламыйм әле мин», – дия-дия, тәмләп йоқыға китәм.

Әби белән әнинең туган қорәнә Анный жырарқ түти белән Сандра жырарқ түти дә қилә. Сандра жырарқ түти, Раевка белән Никқилдемдә яшәп, Янсуар әбием әйтмешли, «руслар арасында гөмбә жырарға өйрәнгән». Үзебез, Әче тау башына менеп, аның болын яғына чыгып, опята гына жыя беләбез. Аннары аны бәрәңге белән қыздырабыз,

иллэ дэ тэмле була. Э менэ Сандра жырак түти безгэ өчөр литрлы банкаларда телне йотарлык итеп тозланган ак гөмбэ белән гөреждэ алып килэ. Ак гөмбэгэ минем эллэ ни исем китми, э менэ кара гөреждэ килсэ, башымны шул өч литрлы банкага тыгам инде.

Эби белән энинен туган көне үткәч, мәктәптә һәм авыл клубында бал-маскарадлар башлана, аларны, гадәттә, эни белән Зоя түти оештыра һәм уздыра да. Аннары 31 декабрь житэ, көн буге өстэл эзерләнэ, кичкэ эби белән бабай Казак очыннан безгэ – Чуваш очына менэ, кунаклар жыела. Телевизор кабызып, Яңа ел котлавын тыңлап, «Голубой огонёк», «Песня года» карыйбыз. Урамга чыгып, клуб янына барып, чыршы уеннарына һәм салютка да катнашабыз. Миңа чытырдап яна һәм чаткылар чәчеп тора торган таяк тоттыралар – ул «Бенгальский огонёк» дип атала.

3 гыйнварда – этинен туган көне, ул көнне, Кибәч эбиләргә кайтабыз, яшь бабай белән туганым апа, Руслан һәм Марсель да кайта. Кибәчтәге туганнар белән очрашып, өй борынча ашка, утырмага йөрешәбез. Эти, чынлыкта, әле декабрьдә үк туган, энидән иртәрәк тә, армиягә тиз алынмасын өчен, аны метрикага соңрак яздырганнар. Эмма эни этине барыбер үчекли: «Син миңа түти дип әйтергә тиеш!» – ди. Эти аның үртәвенә каршы: «Син мине дөдәй дияргә тиешсез башта!» – ди. Эни белән этинен үртәшкәннән карап торугы кызык, алар үртәшкәндә дэ, араларына барып сыенасы, иркәләнәсе килэ башлый.

Аннары инде туачак Иисуска бүләкләр алып, Йолдызчылар юлга чыга. Кибәч эби, төнлэ йокларга ятканда, Евангелиене ачып, Иисусның тууы турында укый. Мин әле аны үзем укый алмыйм, чөнки ул «иске чиркәү телендә язылган». Сочельник житэ, эбинен уразасы тәмамлана. Мунча кереп, аруланып, үлеләргә иман укыган сулар калдырып чыгабыз да үзәбез дэ кичке иман укыйбыз. Кибәчтә чиркәү булмагач, төнге келәүне эби тәре алдында үзә башкара. Ниһаять, бик каты зарыктырып көттерә торгач, бәләкәч Иисус туа.

– Менэ, кызым, дөнҗа да коткарылачак, без дэ, – ди Кибәч эби, лампадкадан шәмнәргә исле май тамызып, төн ката янар өчен ут элөп.

Кайчакта бәләкәч Иисус белән бергә абзарда бозау йә бәрәннәр дэ туып куя. «Иисусны да башта жәнлекләр сәламләгән», – ди Кибәч эби, моны яхшы фалга исәплөп.

Гадәттә, Туым көннәре салкын була, шуңа кем туса да, аны өйгә алып керәләр. Андый чакта безгә, балаларга, бәйрәм инде! Алып кергәндә генә бозау да, бәрәннәр дэ юп-юеш була, өсләреннән бу⁶ беленеп, бәдәннәре һәм нечкә генә тәпиләре калтырап тора. Алар әле юньләп баса да белми. Дымлы күзләрен мөлдәретеп, озын керфекләре арасыннан шикләнеп-куркынып кына карыйлар. Аннары, ияләшөп китеп, тупырдатып чабып йөрергә керешәләр. Йомшак, жылы иреннәре белән учтан ризык кабып ашый башлыйлар.

⁶ Бу – салкын һавага бүленеп чыккан тын, пар.

Туым артыннан ук авылны тутырып Нардуган йолалары башлана, өй борынча «нардуганчылар» йөри. Нардуганның «жакты көннәре» белән «караңгы көннәре» булганга, йолалары да төрлө. 7 гыйнвардан 14 гыйнварга кадәр – «Изге кичләр», аларында Иисусның тууы олылана, кич утырулар башлана, уснар уйнала, ә менә 14 гыйнвардан 19 гыйнварга кадәргә «Куркыныч кичләр»дә күбрәк күрәзә ителә, жән-пәриләрдән сакланыла, ырымнар ырымлана.

«Бу көннәрдә, – ди әбиләр, – ике дәнжә ишекләре белән капкалары ачык тора, теге жактан бу жакка жаман көч кереп калырга мөмкин, шуннан сакланырга кирәк». Качманган көн алды Сочельнигында, уразадан чыккач, мунча кереп, аруланып, иманнар укыйлар. Аннары, күмер чүлмәгеннән йә чиләгеннән сүнгән кара күмер алып, «жортны тотучы иң олы хатын-кыз», ягъни Жорт Анасы, бөтен ихата-кураһны, йорт-жирне кач билгеләре белән тамгалап сызып чыга. Бу кач безне елның буеннан-буена саклай.

19 гыйнварда тагын бер бик зур бәйрәм житә – Качманган көн. Кибәч әбием аны «Ходай жаралган көн», ягъни Туым белән тиң бәйрәм ди, чөнки Качманган көндә Чумдыручы Иоанн Иисус Христосны Иордан дигән бик изге елга суында чукуындырган.

– Шул чукуындырган мәлендә, Күк капкалары ачылып китеп, аннан: «Бу – минем жараткан улым» дигән аваз жаңгырый, шулай итеп бөтен халык алдында Иисусның, чыннан да, Алла улы булуы ачыклана, – ди әби. – Аннары Күктән ак күгәрчен очып төшеп, Иисуска орына, бу инде – Святый Дух, Изге Тын була, кызым... Безнең барыбызга да шул Тыннан сулыш бирелгән, теге дәнжага киткәндә, авыздагы тыныбыз өзәлөп, Жугарыга менеп китә...

Качманган көндә бөтен сулар да изгеләнөп, ел буена житәрлек сихәтләгә әйләнә дип ышаналар. Чиркәү аталары, суга көмеш кач манып, суны тагын да изгеләндөрә. Чиркәүдән алып кайткан качманган суны тәре почмагына куялар, сандыкларга яшерәләр. Аннары, күз тигәндә, чирләп торганда, шул сихәтле суны эчерәләр йә аны бөркиләт. Билгеле инде, иман да әйтергә кирәк.

Тагын «бөтен ил-жорт белән көтеп алган» чираттагы зур бәйрәм – Олы Көн, Пасха. Моһысы – без, кешеләр, жәзалап үтергән Иисусның яңадан терелөп торуы.

– Пасха – иң зур Могжиза, ул безнең жаннарыбызның мәңгелек булуын раслай, – ди Кибәч әбием. – Туым көнне Алла улының бала булып безгә – кешеләргә бүләк ителүен бәйрәм итсәк, Пасхада үзөбез харап иткән Алла улының үлемнән соң да жәнә үз гәүдәсендә терелөп торуын данлайбыз. Иисус, үзен үлемгә дучар итеп, безнең жазыкны мәңгегә жолган, мәндәләрне мәңгегә коткарган, шуңа да Аны Коткаручыбыз дип жөртөбез, балам...

Минем эле моңа кадәр Нардуганны үз күзем белән күргәнем булмады, әбиләр белән эни сөйләгәннән генә беләм. Киләсе елның ничек киләсенә фал ачулар белән башланып китә ул диләр. Аулак өйләрдә төрлө уеннар уйнала, жырулар жырлана. Нардуган керүгә, яшьләр авыл буйлап «аулак өй», ягъни «Нардуган өе» килешә. Өй хужасы белән кул сугышып алган йорт «Нардуган өе» була, өйнең хужалары туган-тумачаларына китеп тора йә үзләре дә кала, әмма «Нардуган өе»нә яшьләргә жыелып күңел ачарга рөхсәт бирә.

Әбиләр сөйләве буенча, «Нардуган өе»нә жыелышып, фал ачалар, уеннар уйныйлар, такмак әйтәләр, жырлыйлар-бииләр, чәй өстәле коралар, ашап-эчәләр. Житкән кызлар каба, чигү, бәйләүләрен алып, кул эше белән утыра, шулай итеп үзенең осталыгын күрсәтә. Кибәч әбиемнең дә, Янсуар әбиемнең дә гомер буена рәешкә генә караватка корып куя торган искитмәле матур чигелгән, чит-читләре челтәрләп бизәлгән жәймәләре, чабылдык япмалары бар. «Бер атна эчендә Нардуган вакытында кызлар белән бергә чиктек, энә, кара эле, чигеш эзе төрлө», – дип, аргы ягын ачып күрсәтәләр алар миңа. Чыннан да! Эзе генә түгел, чигүнең жөе дә, жебенең төйнәлгән урыннары да – төрлө. Менә сиңа мә!

Мине, тик утырырга өйрәтә алмагач, инде уку-язуны белеп, һаман нәрсәгәдер алгысып торгач, ул кышта чүпләм сөлгегә кач ясап чигәргә өйрәтте Янсуар әби белән эни. «Балага бу жәшеннән инә тоттырасызмы?» – дисәләр дә, «вакыт» дип исәпләделәр. Башта миңа өлгеләр күрсәттеләр, карандаш белән өлгенен һәр шакмагына төрткә төртеп чыктылар. Әллә ни тигез булмаса да, аркылы-торкылыга сөлге сапламы буйлап «кач»ларны тезеп чыгам барыбер.

Ул елны Рәйханә апаны югары класстагы укучылары Нардуганга чакырган. Мине дә алып барасы булды. «Луиза бик матур шигырь укый ул, аннан шигырь укытырбыз», – дигәннәр.

Шулай итеп, беренче мәртәбә чып-чын «Нардуган өе»нә Нардуганга барасым билгеле булгач, әби бәләкәй генә үргән кәржингә миңа да кул эше, өстәлгә куяр өчен шишара, кош теле, мин бердәнбер «признавать итә торган» кара эчле «Маска» конфеты, балга катырылган чикләвек салды. Һәр килгән кеше өстәлгә күчтәнәч чыгарырга тиеш икән.

Әби безгә жырулар өйрәтте. Рәйханә апага – «Станок» уенын уйнаганда катнашыр өчен берничә такмак та. Мин «Станок»ны беләм, аны эниләр бәйрәмнәрдә туган-тумача, дуслары белән жыелганда уйныйлар. Эни безнең Ак түтиләр ягыннан туганыбыз Саша дәдәйне үртәп жырларга ярата:

Жактыдыр электры,
Менә шушы була инде,
Менә шушы була инде
Кызларның директоры.

Аннары ул атап жырлаган кеше икешэрлэп тезелеп баскан һәм кулларын өскә капка итеп күтэргән рәткә чума да, кемнедер алып, иң артка барып баса. Парсыз калган кеше алга чыга, аңа атап яңа такмак әйтелә. Ә пар алган кеше станоктан чыкканда, станок кушымтасы жырлана тора:

Бас әле станокка,
Станнары станда,
Синең өчен генә жәшим
Шушы Татарстанда.

Кешенең кыяфәте, холкы, һөнэрлэрэнә карап, яңа такмак уйлап чыгару әйбэт санала. «Жаңалар»ны әби белән әни махсус дәфтэргә теркәп бара. Тышына калын итеп «Станок такмаклары» дип язып куелган. Кайбер станок такмаклары тешли торган, әче телле, хэтта усал да:

Исемнэре Барбара.
Анаң синнән бэрэңгене,
Анаң синнән бэрэңгене
Күп ашый дип зарлана.

Кармыни, буранмыни?
Синең кебек хәчтерүшкә,
Синең кебек хәчтерүшкә
Үптэрәп тораммыни?!

Кем дә булса уртага чыккач, нинди такмак әйтергә табалмый торсалар, уртадагы кеше үзе жыру сузарга мөмкин:

Жаулыкмыни, шәлмени?
Мин уртага чыккач кына,
Мин уртага чыккач кына,
Бер жырыгыз жәлмени?

Янсуар әби белән Кибәч әби Рәйханә апа белән миңа «Нардуганның төп инструктажы»н бирә:

– Без, керәшеннэрдә, тормышны жарату, жәшәүне тантана итү көчле, ул – бөтен жолаларда, ырымнарда, бәйрәмнэрдә. Үз-үзебездән көлә белү дә, шуңа төрттереп, шаяртып, хэтта үпкәләтеп тә алу жарый. Аннары жыру белән, уен белән жаңадан сыйпап, жайлап куясың аны, – диләр. – Уеннарда уйнаганда да, жәшәгәндә дә бөтен нәстәнәң тәмен тоя торган булырга кирәк, жәшлек хәзер үтә дә китә ул, гомер бик кыска, – дип тә өстиләр.

Нардуган вакытын «Шайтан туге», «Пәри туге» дип тә йөртәләр. Борын-борыннан Нардуганда түбән дөнья рухлары кешеләр арасында йөри дип ышанганнар. Шуңа бу көннэрдә төрле костюмнар, битлекләр киеп, өйлэргә кереп, уеннарда катнашып йөрү гадәте булган. «Элеккерәк заманнарда Нардуганда скрипкә жә думра сыздыра ие, инде гармунга күчтә жәшләр», – диләр.

Әнинәң миңа Яңа ел костюмы белән бергә тагын ниләрдер теккәнән күргән идем, ул Нардуган костюмнары булган икән.

– Без бу Нардуганда Нардуган анасы белән Нардуган атасы һәм «пәри жыены» булып чыгабыз, кызым, – диде эни.

– Ул сез уйнаган театр шикелле нәстәме инде? – дип сорыйм мин. Эни көлә:

– Шундыйрак инде, кызым, бу да – шул ук театр, – ди.

Алар белән театр уйнарга төрле авылларга машина кабинасында мин дә йөрөм, «артистлар» үзләре, күп булгач, гадәттә, кузовта бара. Шунда ук декорацияләр белән костюмнарны да төйиләр. «Казан сөлгесе» белән «Зәңгәр шәл»не инде күршедәге Сауш, Алан авылларында уйнап кайттылар эти белән эни, яңа постановканы – «Урман каравылчысы» дигәннән – Кибәчтә дә күрсәттеләр.

Ул спектакльнең бер күренешендә сәхнә уртасында өстәл тора, аның өстендә самавыр, чәйнекләр, өстәлдә печенье, келиндерләр. Репетиция вакытларында, алар рольләрен кабатлаганда, мин гел шул чәй белән мавыгып утырам. Кибәчтәге премьерә көнне, Кибәч әби-бабайдан кала, залны тутырып бөтен туган-тумача килде. Мин спектакльне әби алдында утырып, «почётный беренче рәт»тә карадым. Эти – урман каравылчысы – кайтып кергән жирендә, кыбырсып, әбинең алдыннан төшөп, сәхнәгә менмәк булдым. Чөнки хәзер анда урман каравылчысының хатыны – эни – аңа чәй агызачак. Ул өлештә мин һәрчак алар белән шунда утырып чәй эчәм. Әби мине менгермәде:

– Бу бит репетиция түгел, кызым, спектакльне бозасың, – дип пышылдады.

Мин шаккаттым: ничек инде бозам?! Мин үзем дә бит ул спектакльнең бер өлеше! Миңа аннары аңлаттылар: ул спектакльдәге эти белән эни уйнаган урман каравылчысы гаиләсендә бала юк икән, әгәр мин сәхнәгә менеп бассам, бөтен спектакльнең мәгънәсе харап булачак.

«Нардуган жөрүләре»ндә дә берәр ниткән шундый аңлашылмаучанлык килеп чыкмасын өчен алдан ук сорашып куям – кемнең роле нинди? Театр хәленнән соң алар белән сөйләшмичә, ике көн турсаеп йөргәнемне яхшы хәтерләгән эни, көлә-көлә, тәфсилләп сөйләп күрсәтә.

Яшьләр утыра торган «Нардуган өе»нә авыл кешеләре, гадәттә, олыраклар, танымаслык итеп, битләрен яшереп, костюмнар киеп керәләр икән. Бу көтмәгәндә эшләнәргә һәм куркыту эффекты тудырырга тиеш, ди. «Пәриләр» кергәч, түрдән, өстәл яныннан урын бирелә, алар жырулар жырлап, яшьләргә үрти. «Пәри жырулары» вакытында алар үзләрен мөмкин кадәр озаграк танытмаса тиеш икән, ә Нардуганда утыручылар – аларны мөмкин кадәр тизрәк танырга. Кайбер «пәриләр» үзләрен Нардуган буена танытмыйлар, имеш.

– Гадәттә, инде Нардуганда озак жыллар жөргән «карт пәриләр» танытмый үзләрен, – ди Кибәч әби. – Хәер, кайсыларын беләсең дә

шул дип уйлыйсың, эмма барыбер сразы гына танымыйсың, чөнки бөтен хикмэт – ничек «пәриләнүендә». Бик оста уйный торганнар бар, ул Дунайларың⁷ бер жакта торсын...

«Нардуган пәриләре», имеш, «Жөзек салыш» уены алдыннан көянтә асып бәкегә суга киткән кешегә ияреп кайтырга мөмкин. Кагыйдә буенча, суга барган кеше беркем белән дә сөйләшмәскә, вәсвәсәгә бирелмәскә, артына әйләнәп карамаска, үзе белән «чит нәстә» алып кайтмаска тиеш. Бәкедән шулай кайткан суны тылсымга ия дип санылар, аңа жөзек салып уйныйлар, фал ачалар икән.

Безне «Нардуган өе»нә озатканда, эни кат-кат кисәтеп әйтә һәм миннән вәгъдә ала:

– Кызым, үскәнем, син һәрчак биргән сүзендә торасың, мин сиңа ышана да, таяна да алам. Әгәр Нардуганда утырган жирендә безнең тавышларны жә чалымнарны танып аласың, костюмнарны күрәсең икән, белмәгәнгә салыш, жәме, атуса бәйрәмнең жәме бозылачак!

Үлсәм дә, аларны таныганымны күрсәтмәскә, сиздермәскә вәгъдә бирәм. «Нардуган өе»ндә мин күз явын алырдай төсләрдән, исләрдән исерәм, аннары бөтен кешене берләштерә торган бергәлек тойгысыннан, рәхәтлектән әсәренәм. Симеккә⁸ чыгу миңа зур жәза булганга, монда да ошатмамын дип уйлаган идем, эмма әллә нинди бер сихерләнү барлыкка килеп, Нардуганга гашыйк булам. Симектәге кебек, монда бит тәкә белән этәчләрне бәйдә тотып тилмертмиләр, бәлки шуңадыр дип уйлап куям.

Уеннар вакытында, мине урындык өстенә менгереп бастырып, теге озын шигыремне дә сөйләтәләр. Мин аны бик драматик интонацияләр белән, рольгә кереп, сөйләп бирәм:

Көннәрдән-беркөнне Озын колак болындандырмы,
Чылтырап аккан чишмә суындандырмы, коедандырмы
Кечкенә бер куян алып кайткан шундый кечкенә, –
Күрәнмәс тә иде, салсаң аны бүрек эченә.
Ә тавышы үзеннән зур аның – зур гынамы соң! –
Яңгырата ул елаган чакта зур урман эчен...

...ә аннары без утырган «Нардуган өе»нә эни, эти, Саша дәдәй һәм тагын берничә «пәри» керә дә... менә башлана, минсиңәйтим, тамаша. Авызымны ачып, аларның ни кыланганын карап торам, тагын дүрт кешеләрен таний алмыйча аптырап бетәм. Безнең өйдә утыручылар аларны таныр өчен ни генә уйлап чыгармый, әллә кемнәрне фаразлап бетерә. Ахыр чиктә эниләр:

– Жарар, туганнар, безнең әле керәсе жортларыбыз житәрлек, сездә утырып, башкаларны мәхрүм итмик, тәжел⁹ чагыбыз, – дип, үзләрен танытмыйча, чыгарга кузгала.

⁷ ТР халык артисты, керәшен тумасы Николай (Наил) Дунаевка ишарә.

⁸ Симек – Питрау сыман, Сабан туге уеннары белән баручы авыл жыены бәйрәме.

⁹ Тәжел – ашыккан чагыбыз.

– «Нардуганым нар төсле, матур жарлар бар төсле», – дип жырлап, юк та булалар.

Нардуганнан кайтып кергән төннән соң, Рәйханә апа белән без, аякны-кулны ташлап, ярты көн йоклыйбыз. Кояш төшкә авышкач кына торып чыгабыз. Янсуар әби белән Кибәч әбинең ике куна сузып салып, токмач кискәнән күрөп, мин шунда ук яннарына менеп кунаклайым:

– Мин дә кискәм! Минем токмачны инде шулпага салып була хәзер...

– Әйдүк, кызым, менә бу жәймәне сиңа бирәм, – дип, Кибәч әби миңа, дүрткә бөкләп, он сибеп, камыр суза.

Куанычым эчемә сыймыйча, шунда ук бабай ясап биргән бәләкәй пычагымны алып, эшкә керешәм.

Ул арада ишек ачылып китә дә, куе ак төтен эченнән, үзе күренгәнчә ук, Янсуар бабайның шаян-мут тавышы яңгырый:

– Чумарларның чанасын чөлгәннәр, шельмалар! Авыл бетереп эзләп төшөп бара, энә! Тотсам, сыйраклары белән капкага сугып бәрәп үтерәм ди.

Бабай көлә-көлә бүреген, итекләрен сала да, муенын каплап тора торган итеп әби бәйләгән жылы яшел свитерының жиннәрен кайтарып куеп, кружкасына чәй агыза, аңа карлыган вареньеһе болгатып, безнең яңа килеп утыра. Минем бик тә нәрсә булганын аңлайсым килә, әбиләрнең жиннәрен тарткалайым.

– Кызым, нардуганчылар шулай жыл да Нардуган чанасы жүнәтә. Шул чанага утырып, Әче таудан шуалар аннары. Учаклар жагып, учак аша сикерәләр. Чана белән дә учак аша шуып чыгалар, – дип аңлата Янсуар әбием.

– Учак аша парлашып та сикерәләр. Өгәр учак аша сикергән парның куллары ычкынмаса, алар бергә була, менә әбиең белән бабаң шикелле, – дип каш сикертә һәм миңа күз кысып куя Кибәч әби.

– Ә учак аша сикергәндә, жыл буена жыйган бөтен жазыкларың коелып кала да шунда утта чатырдап жанып бетә, – дип өсти алдагы өйдән чыккан Сандра жырак түти, шулай ук чокрына әбинең хуш исе аңкып торган мөтнеклә¹⁰ чәен агызып.

Шунда мин аның муенында кызыл буяу эзе күрөп алам да кинәт башыма килгән аңлаудан өнсез булып торам:

– Сөз кичә дүртегез дә пәри булып жөргәнсез! – дим мин, күзләремне шар ачып.

Тегеләр, бер-берләренә карашып, рәхәтләнеп көлешә башлай. Ә Янсуар бабай, бармагын ирененә куеп, минем көдрә чәч бөтеркәмне колак артыма кыстырып пышылдый:

– Тс-с-с, кызым, син бит берәүгә дә әйтмәскә сүз бирдең... Хәтта безгә дә!

¹⁰ Мөтнек – бөтнек.

Пәрдә бәйләгән жиңги

Биш яшем тулып килгән жәйдә мин беренче мәртәбә үлеп гашыйк булдым. Күрше Чебен Лиза түти белән Питыр дэдәйләрнең олы малаена – Коля дэдәйгә. Кибәч әби белән бабайга тантаналы рәвештә әйтеп тә куйдым:

– Мин Коля дэдәйгә кияүгә чыгам!

– Жарар, кызым, кызларга берәз жәшрәк булсалар да жарый ул, – диде бабай тыныч кына. – Сиңа хәзер – дүрт, Коля дэдәң – жегерме дүрт, мач кына килеп тора жәшегез дә...

Аларның әле тагын икенче малайлары да бар – Гена дэдәй. Ул Коля дэдәйдән кечерәк. Бабай миңа аны тәкъдим итеп карады:

– Гена дэдәң жәшрәк, анысын уйлап карамыйсыңмы соң?

Әмма ниятемдә нык тордым: мин бит инде сайладым. Гена дэдәй дә әйбәт анысы, әмма Коля дэдәйгә житми инде.

– Ник Коля дэдәңне сайладың соң, кызым? – дип төпченде әби, аңларга теләп. – Гена дэдәң матуррак та ич...

– Чөнки, Коля дэдәй – назлы. Һәм без серъёзный нәрсәләр турында житди итеп сөйләшәбез, – дип чиштем мин аңа серемне.

Мин Коля дэдәй һәм Гена дэдәй белән уйныйм да, ашыйм да, көтү дә каршылыйм, су да сибәм, матайда да йөрим. Кич белән алар клубка чыгып киткәч, көтә-көтә көтек булып, тәки көтеп житкерәлмичә, тәгәрәп йоклап та китәм. Кибәч әби, Лиза түтиләр инде тәрәздә утны сүндөргәндә:

– Кая, киленегезне алырга кердем, – дип, барган жиремнән ятып йоклаган мине күтәрәп алып чыга да үзебезнең өйдәге караватка сузып сала.

Андый кичләрдә бабай мөгрәп кенә, мин йокылы-уяулы килеш ишетми дип белепме, әбигә әйтеп куя:

– Бу бит инде жабышып чыккан Коляга, ник үзләрендә генә калдырмадың соң? – Шулай ди дә көлә. Аңа кушылып әби дә көлә. Мин «жабышып чыккан»ның нәрсә икәнен иртән әбидән сорарга кирәк дип уйлап житкереп өлгерәм дә сүнәм.

Ә таң белән – сәгать 4-5 ләрдә инде тагын Лиза түтиләрдә булам: әле яңарак кына кайтып, идәнгә йокларга яткан Коля дэдәй белән Гена дэдәй өстенә менеп сикерә дә башлыйм.

Коля дэдәй белән Гена дэдәй гел өйдә генә тормады, колхоз эшенә чыкты. Минем дә, гашыйк булу белән беррәттән, башка эшләрем күп булды ул жәйдә. Шулар белән мавыгып, мин Коля дэдәйне карап житкерә алмадым...

Туганым апаның энесе Минжан абый Кибәчкә «Урал» машинасында ашлык ташырга йөри башлады. Кибәчтә аны Мишка дип йөртәләр, безнең өйдә – «Мишка дэдәң» дип. Менә шул Мишка дэдәй, килсә,

мине кояшка кадәр чөя-чөя чырылдатып сөя. Имеш, ул кайчандыр минем әнине ошаткан булган, әмма әни этигә кияүгә чыккан. Моңы миңа пышылдап кына Кибәч әби үзе сөйләде: «Мишка дәдәң шуңа да бигрәк үз итә сине, бала», – диде. Кыскасы, Мишка дәдәй мине «эшкә алып йөрергә» тәкъдим ясады.

Бәхеттән минем түбәм бөтенләй күккә тиде! Мин «Урал»да йөрим!

– Өйдәге эшләре калмасмы соң, эшкә бару ул бик ардыра, – дип, кашын жыерды башта бабай.

– Калмый, берәз мавыгып кайтыр... Ике күз белән түгел, ә дүрт күз белән карый күр, Мишка, акылын беләсең ташбашның, – диде әби, баш чайкап. Аннары әкрәнрәк итеп кенә өстәп тә куйды: – Берничә көн жөрөп, телен асылындырып, әлсерәп кайтсын инде...

Әмма мин телемне дә асылындырмадым, әлсерәмәдем дә, кайту белән күкәйләрне дә жалт кенә жыеп чоланга кертергә өлгердем, кечкенә агач изгеч белән пешкән бәрәңгене бәрәннәргә изеп куярга да, аннары, өченче сменага, Чебеннәргә чабарга да...

– Нинди жөн көчләре бардыр бу балада, – дип, мин кичке ашымны Чебеннәрдә ашый башлагач, әби Лиза түтиләргә һәр кич күкәй партиясе кертә торган булды.

– Жөрмә инде, Начтук, бала ашаганнан, нәрсә, аш бетәмәни? – ди, Лиза түти әбине шелтәли.

Әби кул гына селти:

– Синең ике мужигың кадәр жалтыратып куя сана ул табагын, Лиза, алай димә.

– Ашавын батыр ашый, анысы хак, – дип, куаналар миңа карап аннары.

Әби өстәп тә куя:

– Тугач, бүлнистә дә хәйран булып артты бит ул Луиза, без инде аны булмас иде дигән идек... Өйгә алып чыкканда, кечкенә мендәр уртасында гына жата иде бит әле ул, терсәк бие да түгел ие... Микулай әйтә: «Атасы белән анасы үзләре куаналар инде, каян бу кеше булсын, кирпич кадәр дә жук»...

– Жәшәр өчен туган булган ул, Начтук, жәшәр өчен... Бик тере иде бит баштан ук...

Бу аларның яраткан темасы инде – минем «недоношенный» булып туып, пыяла эчендә ятуым. Имештер, кашларым урынында – кашлар, керфекләрем урынында керфекләр дә булмаган. «Төртеп торган борының белән авызың гына бар иде», – ди Янсуар әби.

Әнигә мине төрөп кертеп биргәч, төргәкнең яртысы буш икәнән абайлап алган ул. Передача китергән Янсуар әби аны өйрәткән: син аны сүтеп карале, Нина, үзең әйтмиләр генәдер, аяклары да юктыр аның, гарип түгелме икән... Әни, эчендә коты да булмыйча, сүтеп жибәргән: мин, бака шикелле, нәзек аякларымны жәеп салганмын.

Барысы да урынында икәнән күреп тынычланган әни. Минем белән пыяла эчендә Янсуардан 8 айлык булып туган Алёша да яткан, әмма ул менә бер дә артмаган, ә мин артканмын.

– Алып кереп, кулыма салгач, күзләреңне ачып жибәрдең, кызым, шомырт шикелле кап-кара иде күзләрең... Шаккаттым... – ди әни, нечкәреп. – Шунда ук капшап табып, эләктереп алып, и, коныгып-коныгып, тырышып-тырышып имә башладың... Нәп-нәни учларың белән ябышып, күзләреңне ул арада дөньяга шар ачып, карап ятып имә иден...

Аннары күзләрем, зәңгәрсу-яшел булып, Кибәч әбинеке төсенә кергән, ә менә ашавым... шул килеш калган минем. Добавка сорап ала торган булып.

Мишка дэдәй белән «Урал»да эшкә йөргән жирдә дә сорап алам мин добавканы. Аның машинасы алагаем зур, ул мине алдына утыртып куя да рульне тоттыра, үзе ике яктан жайлап-тигезләп бара. Аннары, кайткач, әби белән бабайга мине мактый:

– Бүген Луиза уника рейсны да үзе генә йөртеп чыкты, малай, миңа бигрәк жиңел булды.

Шыттыра инде, уникасен дә түгел, әбәт ашаганнан соң, икесендә мин, авышып төшеп, йоклап та алганмын.

Әбәт ашарга без, бөтен шофёрлар да, басудагы «кыр кухнясына» тукталабыз. Мишка дэдәй кабина ишеген ачып куя да кайчак миңа шунда гына кертә әбәтне. Ә кайчак арка кочтырып алып бара да, «болай чумазый килеш ашамыйлар» дип, юынгычтан су агызып, битләремне юдыра. Аннары, аш пешерүче кызлардан чиста бистәр сорап алып, әйбәтләп сөртә. Шуннан без, бөтен шофёрлар, жыйнаулашып печәнгә утырып ашыйбыз. Миңа алюминий тэлинкәгә башкаларга салган кебек үк мул итеп салып бирәләр – ашны да, второйны да. Туймый калсам, тагын өстәп салалар.

Мин бигрәк тә борчак боткасы пешкән көнне яратам, аны гел папай белән сыпырта-сыпырта ике тэлинкә ашап куям. Борчак боткасыннан соң сәер авазлар чыга-чыгуын, әмма аның кебек тәмле ризык жир йөзендә сирәк инде, нәрсә дисәң дә. Аннары безгә баллы чэй йә компот бирәләр. Кайбер көннәрдә – катканрак прәннек, печенье йә сохари. Басуда йөргәндә, мин хәтта аларын да сыпыртып куям, йә, машинага алып менеп, соңрак ашыйм.

Мишка дэдәй белән шофёрлар кайчак оятсыз сүзләр сөйләшә, сүгенеп жибәрә, андый чакта Мишка дэдәй мине кабинага менгереп жибәрә дә ишекне ябып куя. Ашаганнан соң, алар кәрт сукканда, берсендә мин дә Атукай бабайдан өйрәнгән сүгенү сүзләремне катлы-катлы итеп тезеп әйтеп күрсәттем. Тәэсирләнделәр. Мишка дэдәй:

– Мин синең мондый үнәрең барын белми дә идем, – дип, бик озақ көлдә.

Аның «Урал»ында бөтен кабинка тулы кызлар¹¹ – кара чәчлеләре дә бар, әмма сары чәчлеләре күбрәк. Ул кызлар бер дә бездәгеләргә охшамаган. Андый кызлар Коля дэдәй белән Гена дэдәйнең матайларында да, Чебеннәрнең көзгеләре белән суыткычларында да бар. Әмма Мишка дэдәйдәге кадәр үк түгел инде барыбер.

Шундый матур гына узып барган бу жәйге идиллияне аяз көнне яшен суккандай хәбәр чәлпәрәмә китерде. Коля дэдәй каядыр китеп, югалып торган көннәр иде ул. Мин ул чакны колхоз эшеннән арып кайтып, Чебеннәргә кермичә, үзебездә кунып йөрдем. Шулай бер иртәдә битемнән канат белән сыйпап уятуларына күземне шар ачсам, ни күрим: кояш инде бөтен тәрәзләрдән ургылып-ургылып керә, урамда – чалт иткән жәйге көн. Ничек инде, Мишка дэдәй мине эшкә алып бармаганмыни?! Уятучы Коля дэдәй булып чыкты, янында әби көлеп басып тора.

Сикереп тордым да аны муеныннан кочаклап алдым:

– Син кайчан кайттың?! – дип, куанычымнан чак шартламадым.

– Менә яңа гына кайттым, – диде Коля дэдәй. Аннары мине алдына утыртты да бик житди кыяфәт ясады. Мин аңладым: димәк, без ниндидер «серьёзный нәрсә» турында сөйләшчәкбез. – Луиза, мин безгә пәрдә бәйләгән жинги¹² алып кайттым, әйдә, танышырга керәбез?

Ничек инде пәрдә бәйләгән жинги?! Мин бит аңа, берәз үсә төшкәч, кияүгә чыгам! Аңым белән бу хәбәрне әле кабул итеп житкергәнче үк, инде Коля дэдәйнең иңнәрен төя-төя, төшәргә кыбырсыый, бәргәләнә башлаганымны хәтерлим.

– Луиза, тынычлан әле, әйдә, сөйләшик, – дип, Коля дэдәй белән әбинен мине тотып тормакчы булганнарын да хәтерлим.

– Тынычланмыйм! Мин синең белән бүтән сөйләшмим! Беркайчан да! – дип кычкырып, тырнашып, кулларыннан ычкындым да өйдән чыгып йөгәрдем. Ихата аша – арттагы абзарга, абзар аша – утарга, аннан иң ерактагы, мунча ягындагы бура эченә кереп постым. Мине утарга чыгып эзли башлагач, жәһәт кенә кибәнне күтәртеп өйгән сәндерә астындагы печәнгә кереп күмелеп яттым.

Тагын берәз эзләделәр дә мине, Лиза түти әбигә:

– Жарар, Начтук, тынычлансын да бала үзе кайтыр, аңа хәзер вакыт кирәк, – диде.

– Бер-бер хәл генә булып куймасын инде, жөрәге бик кайнар шул, Лиза, ай, кайнар жөрәге... – диде әби аңа, пошынып.

Тавышлары ерагая төште.

– Булмас, кайгырма, акылы да хәйран үткер баланың, – дигәне ишетелде утар капкасыннан чыгып барган Лиза түтинең.

¹¹ СССРда берара бик популяр булган, ГДР аша кергән овал формасындагы наклейкалар турында сүз бара.

¹² Пәрдә бәйләгән жинги – бездә, бала-чагада, Янсуарда да, Кибәчтә дә авылга килен булып төшкән кәләшләрне шулай дип атап йөртү гадәте бар иде.

Мин бөтен күкрәгемне кискән, гәүдәмне аркылыга телгән авыртудан ничек арынырга белмичә, бармакларымны тешләдем. Елыйсым бик килсә, еласам, жиңелрәк буласын белсәм дә, елый алмыйча тилмердем. Елыйсы урында ниндидер тонык улау гына чыга. Шулай улаштырып, шыңшыштырып ята торгач, йоклап киткәнмен. Уянгач, торып чыксам, инде көн кичкә авышып бара. Бурадан төшкән күлгәлэргә караганда, тиздән көтү кайтачак.

Абзарны кистереп, ишегалдына чыктым. Болдыр астына сузылып кереп карадым: жиде күкәй, өчесе әле жып-жылы, кабыкка ябышып калган мамыклары да юп-юеш.

Ишек келәсен миңа дип махсус аска кадәр сузып куелган баудан тартып күтәрдем, чоланга кереп, зәңгәр чиләкне алып чыктым да болдыр астына үрмәләдем. Аннары тупраксадан жыеп алып төштем күкәйләрне. Карөйнең ишеге ачылып китте, көтүдән кайтасы малларга хәстәрлэнгән ризыкны күтәрп, әби чыкты.

– Кызым, – диде ул, берни булмагандай, – бүген күкәй ничә данә чыкты?

Мин санап бирдем, аннары өйгә кереп, без ул санны аерым «күкәй дәфтәре»нә теркәп куйдык. Әби минем битләремне юды, чөчөмне тарап, жирән бантигымны кушып үрде. Янсуардан килгән чемоданымнан мин жирән гольфикларымны алып кидем, буй-буйлы аклы-зәңгәрле, күкрәгенә жирән кояш һәм кызыл жылкәнле корабчык төшерелгән күлмәгемне. Көтү каршыларга чыктык.

– Коля дэдәйнең туена син дә керәсеңме? – дип сорадым мин әбидән.

– Керәм, кызым, без бит чыбык очы туганнар да тиешле, – диде әби. – Әниләрәң белән жәш бабаңнар да килә.

– Мине кая да булса жибәрәп торырга буламы? Күрмәс өчен.

– Кызым, Коля дэдәң, син булмасаң, бик каты күңелсезләнәчәк, бүген дә үлеп борчылды, – ди әби. Аннары, берәз уйлап тора да өстәп куя. – Син бит инде үскән кыз, үзеңне кулга алырга кирәк була...

Пәрдә бәйләгән жиңги бездән ике урам аша – почта янында тора торган Катя түти булып чыкты. Без әби белән почтага, әниләргә шалтыратып, телефоннан сөйләшергә менеп йөргәндә, ул мине гел кыздырган айбагыр белән сыйлый, матур откыткалар алып чыгып бирә иде.

– Күз тимәсен, бигрәкләр дә матур инде шушы Коля дэдәй белән Нина жиңгинең кызы! – ди.

Туйлары буласы көнне таң белән, Коля дэдәйсез генә безгә кереп, мине кочаклап утырып, Катя түти болай диде:

– Коля дэдәң бит инде ул дәү, Луиза, синең әле биш яшенә тула гына. Миңа өйләнсә дә, ул сине барыбер ярата, сез барыбер дуслар булып

каласыз, менэ күрерсең. Син безнең туйга кермәсәң, аның да, минем дә күңелебез китек була, аңлайсыңмы? Аннары үзең дә үкәнерсең. Син миңа «жиңги» дип тә дәшәрсәң дип өметләнәм...

Коля дэдәйләрнең туена керер өчен эни миңа бик матур ак атлас якалы зәңгәр гипюр күлмәк алып кайта, чәчләремә ак бантиклар үрә, аягыма яңа ак гольфилар белән сап-сары лаклы сандалилар кидерә. Көзгедәге үземне танымыйча карап торам. Язылышырга менгәндә, мин пәрдә бәйләгән түтинең гладиолуслардан жыйналган букетын тотып янәшәсендә менәм. Аннары туйда, Коля дэдәй мине бер кулына утыртып, озак итеп бии. Күкрәк кесәсендәге ак гладиолус чәчәген чәчемә кадап куя. Шуннан соң бик житди иттереп сорый:

– Бүтән еламыйсың бит, име, килештек? Син еласаң, миңа да бик кыен булачак.

– Мин еламадым да. Бөтенләй, – дим, иреннәремне тешләп.

– Әйдә, икәү утырып елыйбыз, алайса? Әйдәмә? – ди ул.

Мин эчемдәге халәтне, эчке барометрым белән үлчәп, тикшереп карыйм. Юк әле, үпкәм беркая да китмәгән, берәз йомшара гына төшкән дә тирәнрәк поскан гына.

«Нишлибез?» – дип сорыйм мин эчемдә утырган Луизадан. «Иртәгә Мишка дэдәй белән эшкә барабыз, еласак та, качып, үзебез генә елыйбыз. Төзәлә ул», – ди.

Мин, Коля дэдәйнең муеныннан кочаклап алып, битеннән үбәм дә кулыннан төшәргә тыпырчынам.

Ул мине идәнгә төшерә. Тирә-якта шаулап-гөрләп аның туге бара.

– Иртәгә Мишка дэдәй белән эшкә барасы безгә. Таңнан торып, – дим мин.

Һәм кеше алдында елап жибәрмәс өчен урамга чыгып йөгәрәм.

«Перестройка»¹³

Ул елны телевизордан, аяз көнне яшен суккандай, Черненко бабайның үлеми турында хәбәр иттеләр. Аның урынына, тиз генә сайлап, Горбачёв дэдәйне куйдылар¹⁴. Янсуар әби аны, телевизордан күрәп, никтер шунда ук ошатты: «Интеллигентный булырга охшап тора бу, бигрәк сөйкемле кеше», – дип атады. Бабай алай өзелеп төшмәде: «Башта алар барысы да сөйкемле, күп сөйли һәм күпне вәгъдә итә, вакыт күрсәтер», – диде.

Мин, Горбачёвның маңгаендагы тапны күрәп, бик аптырадым. «Нәрсә икән ул аның маңгаенда шундый, әби?» – дип сорадым. «Миң ул, балам», – диде әби. Аңа кадәрге ил белән идарә иткән бабайлардан аермалы буларак, монысы яшрәк тә иде һәм иң гажәпләндергәне – гел елмая. Хатыны Раиса Максимовна да шундый.

¹³ Перестройка – 1985–1991 елларда илдә барган сәси-икътисади үзгәрешләрне – реформаларны гомуми атый торган төшенчә. Бу чорга бая бүген дә кискен каршылыклы.

¹⁴ Михаил Сергеевич Горбачёв – 1985–1990 елларда Советлар Союзы Коммунистлар партиясе Үзәк Комитеты Генераль секретаре; 1990–1991 елларда СССР Президенты.

– Хэзер безгэ бу дэдэй папай ашатачакмы инде? – дип сорадым мин бабай белэн эбидэн.

– Менэ, күрербез, нэрсэ ашатыр, – диде бабай төксе генэ.

Горбачёв дэдэйнең властыка килүе аларның соңгы арада болай да кискенгэ эйлэнгән бэхэслэрен тагын да кискенэйтте. Минем ике арадагы «миротворец» родем ешрак кирэк була башлады. Өйдэ моңа кадэр сирэк кабына торган телевизорны да ешрак карарга керештелэр. Аннан «перестройка» сүзе иртэ-кич яңгырап тора, бөтен кеше шул турыда сөйлэшэ.

Бабай белэн бергэ фермага барганда, күрше коровниклардан жыелып, тэмәке тарткан дэдэйлэр дә, каш жыерып, шул теманы кузгата. «Перестройка» сүзен бигрэк тэ малае Эфганда булган дэдэйлэр яратмый, коры көндэ шытырдап торган печэнгэ шырпы төшкөндэй чыжлап кабыналар, миңа ишетергэ ярамый торган сүзлэрне дә ычкындыргалыйлар. Андый чакта бантиклар белэн тарттырып үргән чөчемнән сыйпап куя да кытыршы олы каракучкыл учлары белэн колакларымны томалый Янсуар бабай. Мин аның кулларын алып, колагына үрелеп, пышылдап кына:

– Мин ул сүзлэрне беләм ич инде, бабай, – дип, исенэ төшерәм.

Бабай минем жэйге кояшта янган карачутыр йөземдэ ярты битне алып утырган ямь-яшел күзлэремэ үзенең ярты битен алып торган күгелжем-зәңгәр күзлэрен төби дә, «заговорщиклар» икәнебезне хәтерләп, елмаеп жибәрэ.

Мин аңардан «илне үзгәртеп коруның» коммунистлар ясаган революциядән ни белэн аерылып торуы турында сорыйм. Эби Горбачёвны хуплый: «Ул безгэ сүз ирегән кайтарырга тели, демократия бүлэк итэ», – ди. Мин бабайның Горбачёвны нишлэп өнәмэвен аңларга тырышам. Эмма ул өздерең кенэ эйтеп салырга ашыкмый. Аның үзенең дә эчендэ давыллар уйный, ул шул давылларны тигезлэп, аек акыл белэн уйлап, дөрес карар кабул итэргэ тырыша бугай. «Йөрөгөң кайнарланганда, каударланганда, карар кабул итэргэ ярамый», – дип, мине дә өйрэтэ.

– Горбачёв дэдэйнең ниятлэре жакшы түгелмени, бабай, син ник борчыласың? – дип сорыйм, шулай беркөн икәү атта теркелдәп фермага барганда. Горбачёв реформалары турында мин хэзер иртэ-кич, хэтта йоклап китэр алдыннан да уйлап ятам.

– Жакшы ният белэн тэмулка алып керергэ була, – ди бабай, никтер моңсуланып. Аннан Орликның аркасына йомшак кына дилбегәне бэрэп ала. – Эйдүк, кызулуй төш, малкай, ник жалкауланасың эле син...

Һавада да нэрсәдер үзгәрергэ тиешлеге сизелеп тора башлады. Горбачёв дэдэйнең «сүз иреге», «дөрөслекне һәркем белергэ хоуклы» дигән сээр гыйбарэлэре әйтерсең тынчыган суы килеп тыгылган да

«менә менә жимереләм» дип муртаеп беткән дамбаларны актарып-кубарып ташлады. Казак очыннан эрәмәгә балан, чикләвек, миләш жыярга йөри торган юлда калган, бабай алагас зур торбасыннан йөзеп чыгып, суның иң тирән урынына чумлый торган бөяне бөягән дамбадай.

– Безгә ул «миңле баш» жумартланып бүләк иткән ирекне алып, жә, кая барасы инде? Нәрсә эшлисе?! Әнә кибет киштәләрен килеп карасын ул – жыллар сызгырып тора, – дип сукраныша авылдагы дәдәйләр белән түтиләп.

Шулаен шулай, эмма «перестройка» бездә авылда барыбер әллә ни сизелми икән әле ул. Ничек яшәдек, шулай яшәүне дәвам итәбез, ә менә шәһәрдә ул бик каты сизелә диләр дә шөкер итәләр барысы да. Урсәти белән Роза жиңги авылга кайтканда, аларга итне дә, сөтне дә, яшелчә-жимешне дә тагын да мулрак төяп жибәрә башлады әби белән бабай.

– Дөнжаны өр-жаңадан кору жиңел генә булмый инде ул, кешеләргә ирегән кайтару да, – дип, Горбачёвны һаман яклавын дәвам итә Янсуар әби.

– Ул ирек жылләре инде акрынлап үтеп керә башлаган иде, дөнжаны бер гасырдан артык барыбер бикләп куеп тотып булмый, – дип, сүзен кыстыра, аның белән бер фикердә булуын күрсәтеп, урсәти дә. Урсәти белән әби – һәрчак бер яклы.

Янсуар бабай шунда ук, кабынып китеп, кискен каршы чыга:

– Нинди ирек? Кемдә?! Авылдан әле бер 25 ел элек тә паспорт алып чыгып китәргә хокукы булмаган крестьяндамы ирек? Шахталарга барып кереп, үпкәсе кара күмер булып череп кайтып, утыз жәшендә жатып үлгән авыл мужикларындамы? Аннары сугышта башын салды жартысы... Кайда күргәнегез булды сезнең ул ирекне? Нәрсә, хәзер шул хыялдагы ирекне алгач та, без шул ук гап-гади туфрак корты булудан туктыйбызмы әллә, шәһәрне ашатудан?! – Шунда ук әбине жавапка тота. – Ә син кая күрдөң ул ирекне? Паратскида заводта көн-төн сменалап эшләп, тамакны туйдыра алмыйча, жукка кайттыкмы без атаң жортына?! Советның бер файдасы бар – балалар укып кеше булды берәз. – Әти белән әнигә ымлый. – Болары Казанны күреп, укып, жәшәп кайтты, үз ипиләрен эшләп, монда ашыйлар... – Аннары урсәти белән Роза жиңгигә ымлый. – Болары, очын-очка жалгап булса да, әнә Казан читендә баракта жәшәргә тырышалар, кайчандыр ул ирек аларга берәр почмак бүләк итәр дип ышаныш...

– Син бер гаилә, бер авыл мисалында гына уйлыйсың, киңрәк уйларга кирәк, ил өчен нәрсә бирә бу үзгәртеп кору, милләтләр өчен... – дип, үзсүзләнеп, пластинкасын яңадан куя әби. Урсәти ул пластинканың энәсен төшереп кабызып жибәрә.

– Әнә шул пластинкаларыгыздагы Америка жырларын тыңлыйсыз

да ул безнең илгә туры килә дип уйлыйсыз, әй жегетләр... – ди бабай, урсәтинен кайчандыр иценә төшөп торган озын чәчләр калдырып, киң балаклы чалбар киеп йөргәнәнә ишарә итеп, уфтанып. Аннан, кул селтәп, бөтенләй дә каралты-курага чыгып китә.

Без, бала-чага, ниндидер моңарчы әле булмаган нәрсә якынлашуын тоемлыйбыз, шомлана-куркабыз да. Верандадагы караватның биек итеп өйгән чиккән мендәрләре артына качып утырып, пышылдап кына, Линар миңа Казанда группировкалар булуы турында сөйли. Мин сүзнең нәрсә турында барганын бөтенләй аңламыйм, аларны күз алдына китерә алмыйм. «Ә нишлиләр алар?» – дип сорыйм. «Точно белмим, но урамда үзең генә жөергә кушмыйлар», – ди ул. Аннары тагын да шомландырып өстәп куя: «Пычаклар белән жөриләр, урам белән урам сугыша дип сөйлиләр...»

Алар иске аэропорт янындагы ташландык йортта – баракта торалар. Ул йорт «тузган торак» дип атала, шуңа аларга озакламый бик әйбәт, күз явын алып торырдай иркен, зур фатир бирергә тиешләр. Әлегә алар яшисе урында – япан кыр гына, ул урын «Азино» дип атала. Тик Линар курыкмый, чөнки аларның баракларын бозау кадәр овчарка – Буран саклый.

Буранны өйләре каршындагы басуга чыгарып жибәрәләр дә: «Хәтта душманнарда да курыкмаска була», – ди урсәти. «Душманнар» дип, әфган сугышындагы безнең солдатлар жинәргә тиешле кешеләрне, «теге як»ны атыйлар икән. Анысын мин Сандра жырак түтиң сугышта катнашкан малае – Иван дөдәйдән белдем.

«Әфгандагы сугышны каһәр Америка башлады, безгә аны хәзер туктатырга кирәк», – дип сөйләшә авыл абзыйлары.

Линар, урсәти белән дуслары Азинодагы йорт каршында – япан басуда жыелышып, сәйран ясап утырганда бәхәсләшкәннәрне гел колак шомрайтып тыңлый. Алар анда «салып ала» да, кайчак «жарамаганны» да сөйләшә ди. Ишеткәнән, кайткач, минем белән дә бүләшә Линар:

– Горбачёвны да безгә Америка куйган Черненко урынына, ул шпион икән...

Минем күзем маңгаема менә:

– Ул бит безнең халыкка ирек бүләк итәргә жыена, дөреслекне кайтарырга... Ничек инде ул шпион алай булгач?! – дим мин, бик аптырап.

– Аны Америка шулай котырткан, безне жинәр өчен...

Минем башымдагы уйлар бөтенләй буталып бетә.

Кем хаклы соң инде болай булгач? Кем безнең яклы? Ә без нәрсә, үзебезгә үзебез дошманмыни?!

– Безгә үзебезнең кем икәнлекне авыз тутырып белдерергә вакыт... – Әбине «перестройка»ның милләтләргә биргән иреге аеруча

илһамландыра. Хәзер ул тагын бер серле сүз – «суверенитет» турында еш искә ала.

– Империя эчендә аерым дәүләт була алмый, вакытлы уеннар болар барысы да... – ди ана каршы бабай. – Совет эчендә жәшәгән ничә милләткә үзенә права бирсә, дурак булыр иде анда утыручылар...

Асылда, алар дедукция белән индукция методын килештерә алмый интеккәннәр икән¹⁵. Мин моны инде аннары, үскәч, жәмгыять белеме дәресләрен укый башлагач аңладым. Ә ул чакта, бәхәс уртасында, әле аңлавы кыен иде. Аларның үзләренә дә. Күз алдында жимерелеп, таркалып барган СССРга да. Горбачёв дәдәйнең үзенә дә, мөгаен.

Күзгә күренгән үзгәрешләрдән иң гажәпләндергәне – кешеләр кинәт кенә ни уйлаганын кычкырып әйтергә яраганны абайлап алды. Аларны моның өчен кулга алып, утыртып куймаска, хәтта эштән дә алмаска була икәннәнә шаккатты. Әмма, чынлыкта, бу аларда бүтән беркемнең дә эше юк икәнне генә аңлата булып чыкты.

– Ничек булдыра аласың – «ирекле», фәкыйрь илдә шулай «выживай», – дип атады моны, соңрак фикерләрен шулай ук берәз үзгәртәрәк, бабай ягына авышпак төшкән урсәти ачу белән.

– Без ничә жыллар жалган система эчендә жәшәгәнбезне, бөтен союзның әкият, миф булганын кайчан да булса бер кемдер кычкырып әйтергә тиеш иде бит инде, – дип, Янсуар әби барыбер Горбачёвны кайнар яклавын дәвам итә.

Мин «миф» дигәнне сүзлекләрдән актарып, эзләп табып укыйм да «патша Россиясе» дә, «Ленин бабай төзегән дәүләт» тә миф кына булдымы икән әллә дип шөбһәләнә башлыйм. Ә нәрсә миф булмады икән алай булгач? Андый дәүләт гомумән булдымы икән?

Янсуардагы кайнарлануларга Кибәч әби белән бабайның әллә ни исе китми. Кибәчнеләр сәяси бәхәсләргә кереп, вакыт әрәм итеп торуны, гомумән, кирәк тапмый. Дөрәсрәге, ирләр белән утырып эчкәндә, Кибәч бабай сөйләшә болай үзе сәясәтне, әмма Кибәч әби белән түгел. Үзара бәйрәмнәрдә-фәләндә очрашканда гына, Кибәч бабай, Янсуар әбигә төрттереп, үчекләп:

– Карале, Начта, син бит ничә жыллар жәшерен диссидент булып жәшәгәнсең икән Советлар Союзының эчендә үк, – дип кеткелдәп көлеп куя.

– Мәтәштермәгез әле шул политикагызны, болай да күргән бик житкән, Ходай үзе сакласын! – дип кырт кисә Кибәч әби, боларны бер дә килештермичә.

– Менә, менә, – дип элдереп ала аның сүзен Янсуар әби. – Ә кулга алулар, репрессияләр... Ярты гасыр буге өй саен чүпләп чыктылар кешеләрне, беркем ыһ та итмәде... Кемнең тәвәккәлләге житәр иде

¹⁵ Индукция (латинчадан – «нәтижәгә килү») – аерым фактлар яки детальләргә таянып, гомумиләштерүгә йөз тоту. Дедукция (латинчадан – «нәтижә чыгару») – булган гомуми нигезләмәләргә таянып, аерым фактларны билгеләү, фаразлар кору.

аларны ачарга?! – Әби үзенен яраткан «территориясенә» керә, монда керсә, ул бик хәтергә әйләнә.

– Ә миф булмаган жәмгыять кайда бар, Начта, син андыйны беләсеңме? Күргәнәң бармы? – дип, жөпләргә тели бәхәсне Янсуар бабай, инде артык кайнарланмыйча. Кайнарланудан мәгънә юк чөнки. – Ирекне аны бирергә була, кешегә дә, халыкка да... Менә, өлөшөп чыккач, карар үзе генеральный – нәрсә эшләр икән аның ул биргән иреге белән кешеләр. Үзен нишләтерләр, ирекнең теге жагына чыккач...

Тора-бара миңа аңлашылды: Янсуар бабайга Горбачёвның «тел бистәсе» булуы ошамый икән. Ул үзе аңа бөтенләе белән каршы да түгел, киресенчә, кызгана төшөп, еш кына үз итеп тә карый. Периметрда әби булмаганда, Горбачёвның телевизордагы чыгышларын тыңлап утыра-утыра да, бер дә ачуланмыйча, моңаебрак кына:

– Бу бит шушы сүзләре белән халыкны кужыта гына, исәр, боларның жартысын да эшләп булмый лабаса безнең илдә... – дип, баш чайкый. Аннары карап тора-тора да тагын да ныграк аптырый. – Моның бит тотып башына житәчәкләр ахыр чиктә... Вроде акыллы гына, укыган, белеме бар... Нормальный мужик... Кем соң диваналата икән моны бу кадәр, колагына кемнәр нәрсә пышылдап ымсындыра микән?..

Чегәннәр

Илне үзгәртеп коруның телевизордагы түгел, чынбарлыктагы билгеләре дә үзен озаң көттермәде. Май аенда, гадәттә, Сарсаз тирәсенә, Олы болынга, Мишә ярына төшөп йөри торган үзәнлеккә берничә машина белән чегәннәр килеп утыра да, брезент белән каплап куеп, чатыр корып жибәрә. Аннары, капчыкларын аркаларына асып, өй борынча әйбер сатып йөри башлый.

Бу юлы алар бигрәк тә күпләп килде һәм каладагы хәлләрнең мөшкел булуын тагын бер мәртәбә раслады. «Ой, что там творится-я-я...» – дип суздылар.

Әби чегәннәр белән, кулын бөөренә таянып, капчыкларын төбенә кадәр актарып чыкканчы, зәһәр сатулаша, тегеләр аңа кулай, «жүн бәя»гә төшмичә, әйбер алмый. Чегәннәр, инде кара янып бетеп, тәмам чыгырдан чыгып, дулап:

– На уж, ладно, хозяйка, бери и подавись! – дип, ул биргән акчаны күкрәк арасына кыстырып, йөзенә киёмне чөеп чыгып китәләр.

Чегәннәр йөргәндә, безгә урамда буталырга рөхсәт юк, алар балаларны урлап китә, аннары каядыр илтөп сата дип куркыталар. Капка төбендә йә ишегалдында тотып алып, тузган кара чәч бөдрәләремне сыпырып карап, иягемнән эләктереп:

– Какая знатная чернявка, а глазки-то громадные, аж зелёные... –

дип сузып эбигә дә әйткәннәре бар чегәннәрнең, аның ак йөзенә ишарәләп. – Точно ли ваша?

Андыйга эби тиз генә күз сирпеп ала да бер сүзә белән шунда ук кырт кисә:

– Это у нас ногойское.

Безнең Анный жырак түтинең кызын – Нина жырак түтине – Казанда чегәннәргә «облава» булганда, автозакка да тотып япканнар хәтта. Нина жырак түти: «Мин чегән түгел!» – дип күпме дәлилләргә тырышса, ялынса-ялварса да, ышанмаганнар. Ул шул безнең, чыннан да, чегән кебек – чем-кара чәчле, чем-кара күзле, каратут йөзле матур... Шуннан чегәннәр милиционерга: «Эта не наша, левая», – дигәннәр дә, милиционер жырак түтине, гафу үтенеп, чыгарып жибергән.

Чегәннәр шулай да үзләрен даими «өткәне» өчен эбидән үчен алды бер. Печәнгә менеп киткән жирдән кайтып керсәк, капка да, ишекләр дә шыр ачык, жил уйнап тора. Эби арттагы өйдәге өстәл янында, урындыкта бер ноктага карап, мәрткә киткән сыман тик утыра. Эни шунда ук алдагы өйгә сервантка йөгерде: аннан ике комплект матур сервизны, карават белән диванның плюш жәймәләрен, өйнең йокы ягын бүлеп торган, примула чәчәге төшереп чигелгән затлы, матур чаршауларны жыеп алып чыгып киткәннәр.

Мин дә, сулуым кабып, алдагы өйгә йөгереп кердем: сервантта эбигә карт бабай Берлиннан бүләк итеп алып кайткан зәңгәр фарфор тәкәне, урынында кукраеп утырган «Зингер» машинкасын күреп, жиңел сулап куйдым. Тәкәнең капкачын ачып караганнар, янтаеп ята. Эмма серенә төшенә алмаганнар. Аның шул рәте бар – төбенә басып ачыла торган икенче каты, эби ачкычларын шунда салып саклай. Веранда ишеге дә шыр ачык, эмма, ачкычларны тапмагач, бөтен затлы нәрсәләр саклана торган сандыкны да, сервантны да ача алмаганнар.

Эбинең битләренә дә чәбәкләп карадык, су да бөркедек, яулык сирпеп тә жилләттек. Камфара да иснәттек. Файдасыз. Инде фельдшер Мария түтине чакырасы була икән дигән генә идек... Ниндидер сүздән ул кинәт, йокыдан уянгандай, сискәнәп айнып китте.

– Гипноз бу, – диде телевизордан яна гына шул турыда тапшыру тыңлап килгән Ак түти, тамчы да шикләнмичә.

– Өстенә озын плащ кигән, кулында имчәк баласы иләүләп жылай... «Хозяюшка, погорельцы мы, ой беда, ничего не спасли, на улице остались, помощи-и-и...» – дигәнәнә үзәгем өзәлеп, бер-ике жаулык белән эзрәк жыеп куйган жирдән акча да алып чыгып бирим дип кенә алдагы өйгә кергән идем... Плащы астында бөрмә итәкләрен дә күреп торам... – ди эби, үзенә-үзе шаккатып. – Шунда әллә нәрсә генә диде дә бармагын шартлатты... Бүтән берни хәтерләмим...

Кайбер өйләрдән телевизорлар белән магнитофоннар, самавырлар, сандыкларын ачып, жыйган бөтен тукумаларын, келәмнәрен, кыйммәтле бизәнү әйберләрен дә алып чыкканнар дип сөйләделәр

соңыннан. Без эле жиңел котылганбыз икэн дип, тавыш кубарып тормадык. Милициягә дә әйтмәдек.

Әмма бер төркем авыл дэдәйләре Олы болынга «сөйләшеп менәргә» төшөп китте. Чегәннәр авылдан бер төн эчендә бөтенләй булмагандай юкка да чыкты. Артларыннан Мишә буендагы тугайда изелгән үлән белән машина көпчәгә эзе, төтәп торган учак урыннары белән жып-жылы көл генә торып калды...

Көл. Бу бит көл!

Әмма шул язда чегәннәр артыннан ук милиция авылга үзе ешлады. Халык сукрана-сукрана: «Кая бара бу дөнья?! Чегәннәр эле бөресе генә булган икән!» – диеште.

«Коры закон»

Халык ябырылып, басу эшенә керешкәндә, милиционерлар авылга «алкоголизм белән көрәшәргә» төшкәли башлады. Башта халык моңа көлөп кенә карады. Аннары бу турыда телевизордан да бик кырыс итеп, куркытып сөйләделәр, халыкка карата нинди жәза ысуллары кулланылачагы хақында әйттеләр¹⁶.

– Әнә, ишәк чумарын ишөп башлады инде эшен сөйгән Горбачёвның, – дип сукранды Янсуар бабай әбигә. Әйтерсең бу «коры закон»ны Янсуар әби белән Горбачёв, бабайдан качып кына, бергә уйлап чыгарганнар һәм икәү кабул итеп тә куйганнар.

Әби моңа каршы әйтергә әллә ни яхшы дәлилләр тапмаганга, тастымалы белән, ачулы итеп ышкый-ышкый, өстәл өстен сыпырып куйды. Үзе авыз эченнән генә мыгырданды:

– Тагын, теләсә нәрсә чөмереп, дөмөгә башлый икән инде халык...

Көнсәләр алдына, рупор аша чакырып, авылны жыйдылар да яңа законны аңлатты райком кешеләре белән милиционерлар. Таралышканда, бигрәк тә өлкән абзыйлар, милиционер дэдәйләренң иңнәренә матур гына итеп каккалап та куйды:

– Бүтән эшегез беткән булса, кешегә комачау итеп жөрмәгез инде сез, оланнар, жәме, кызу эш өстендә...

Әбиләр, авызын яулык чите белән каплап, үзара кеткелдәште:

– Бүтән тотар кеше калмаган булгач, без инде коммунизмга житкәнбездер, шәт...

– Әйтәм аны, дөнҗалар жакшырып китте, кибет киштәләре көннән-көн аэродромга охшый бара... Консервы да калмаса, жил генә оча башлар инде, фьют-фьют...

– Сөйли иделәр аны коммунизмда һава белән туенып жәши башлаячак халык дип...

¹⁶ 1985 елның 7 маенда «Алкоголизм һәм эчкечелекне жиңеп чыгу, самогон кудыруны туктату турында» карар кабул ителә. Хәмер сатып алу асрым сәүдә үзәкләрендә генә, көндөзгә 14:00 дән 19:00 сәгатькә кадәр рөхсәт ителә башлый. Легаль рәвештә хәмерне бары туйга һәм жөназага гына махсус талон буенча саталар. Халык арасында, өй самогону белән беррәттән, одеколон, ацетон, дихлофос, политур популярлаша. Читтән кертелгән техник спирт эчөп, күпләп агуланалар, «пузырь»ны валюта урынына куллана башлыйлар. Көнъякта йөзөм плантацияләрен массачыл рәвештә юкка чыгаралар, элиталы, уникаль сортлар харап ителә, аннары алар яңадан торгызылмый. Эчкечелек өчөн партиядән чыгару, эштән куу очраклары ешай.

– Басу сөргөндө жө бакча сызганда, сезне чакырып китерэ торган булырбыз инде, бэбекэчлэр, «корыга» сызып чыгарсыз, жэме...

Янсуар борын-борыннан эче, зэхэр, эмма туры телле булуы белэн билгеле. «Коры сүз белэн генэ ышандырып та, коры кул белэн генэ алып та булмый янсуарларны», – дигэнен ишеткэнем бар Кибэч бабайның. Эмма Янсуарны «гадел усаллар» дип йөртөлэр.

– Без, кибэчлэр, кызым, бил бирмэс көрөшчелэр үстергэн авыл, э менэ сез, янсуарлар, бармак та селкетеп тормыйча, тел белэн генэ сугып жыгарга можете... – диештерэ кечкенэ чакта, ятим калгач, Янсуарда торып алган Гэүрүк жырак бабам да еш кына.

Шулай итеп, милиционерлар белэн халыкның «этле-мэчеле» уеннары башланды. Самогон кудыруны ташлавын ташламады халык, эмма аны төннөрен, ишек-тэрээлэрне томалап, моржадан төтен чыгарга кечкенэ генэ тишек калдырып, капкага бала-чагадан кайсын да булса «күз-колак булырга» куеп, яшереп башкарырга кереште. Кем кайсы йортта самогон куганын кэнсэлэргэ, хэтта районга да барып «сатып» кайтуучылар табылды.

Төн уртасында килеп, өстенэ кереп тотып алып киткэн кешелэргэ «дело» тегэлэр, э «сатлыктар»га акча түлөнэ дип сөйли эбилэр. Андыйларны берничэ мәртэбэ тотып, кул-аягын бэйлэп, башы белэн инешкэ тыгып, ыштанын төшереп, кычыткан белэн яру очрактары да булган дилэр. «Инде лагерь заманнары бетте, тагын нэрсэ кирэк сезгэ, каһэрлэр!» – дип, артлары күбенеп чыкканчы ярганнар, имеш.

Анысына да элге дэ баягы милиция килде. Өй борынча сорашып йөрөп чыкты:

– Кем дэ булса белэме моны кем эшлэгәнне?

Авил халкы, башын дуракка салып, каш кына сикертте:

– Үзегез дөмбэслэп кайтаргансыздыр эле, кемгэ кирэк ул мөртөтлэр...

Эти мәктөп директоры булгач, безнең өйгэ дэ сугылды милиционер дэдэйлэр:

– Николай Николаевич, сез бит инде белэсез кемнең авылда нэрсэ эшлэгәнн, сөйлэнгәнн... Кемгэ барыйк соң, кушаматлары белэн генэ айтерсез мужет?

Андай чакта эни, табын корып, аларны ашата-эчертэ дэ, эти матур гына итеп озатып куя:

– Жегетлэр, безнең бит эшебез өйгэ кайта – кичлэрен без Нина түтиегез белэн дэфтэр тикшерэбез, журнал тутырабыз, иртэгэ укытасы дэрескэ план жазабыз... Кем күргән инде кем-кемне дөмбэслэп жөргәнн, бер дэ вакыт калмый белешеп торырга... Сезгэ авырга килэ инде, билгеле...

Янсуар эбилэрдэ куна калганда, алар самогон куса, мин «авызымнан сүз чыкмый» дип вэгдэ биреп куям. «Ипием, беркемгэ дэ айтмим!» – дип, папай тотып ант итэм.

Бабай белән эбинең самогон куа торган аппараты зәңгәр төстә, ул бөтен аш ягын тутырып урнаша. Ә менә Кибәч эби белән бабай самогонны карөйдә кудыра. Аннары самогон шешәләрен теге мин качып ята торган печән кибәне астына алып барып, качырып күмеп куя. Кышын, түбәнөйгә төшереп, бәрәңге астына да күмәләр. Әмма милиционерларның түбәнөйгә фонарь тотып төшә торган гадәте бар, шуңа анда күмү ышанычлы юл түгел, табулары бар.

Халыкта милиционерларны ничек дуракка чыгаруларын сөйләп көлешә торган гадәт йөри. Кем-кемне уздырганын тыңлап, без, бала-чагалар да, шаккатабыз. Дөрөс, моны авыздан чыгарырга, чит-ятка сөйләргә ярамый.

Янсуар эби самогонны кура арасына да күмеп карады, тимер сетка белән уратып алынган «тавыклар сарае»нда тизәк астына да. Ә шулай да иң кыю карары – капка алдында торган, бөтен кеше атлап кереп йөри торган яссы дәү таш астында чокыр казып, шунда төшереп тезеп утыртуы. Дүрт 5 литрлы шешә сыя анда. Яшь кенә милиционер егетне, баздан чыгарып, сөзмә белән сыйлап, артыннан үзе фонарь тотып озатып йөрдә-йөрдә дә Янсуар эби капка алдындагы ташка басып, озак кына әдәбият турында гәпләшеп торды тегенең белән. Аннары, тегене таш өстенә бастырып калдырып, жәлт кенә өйгә кереп китте дә «Казан утлары» журналын алып чыкты:

– Менә монда жазганын укып кара әле син аның, шаклар ката торган, улым, шулай да жазып була бит...

Теге милиционер, инде арып-әлсерәп, күршеләргә таба юнәлгәндә, таш өстөндә басып торган эби, бик борчылып:

– И, бигрәкләр дә имансыз инде эшегез, балакай, уңышлар инде үзегезгә, – дип кычкырып калды.

Ә менә Кибәч эбинең очрагы Янсуар эбинекен дә каплап салды. Моңы Янсуар эби үзе дә танырга мәжбүр булды: «Начтук жөрәкле, батыр, кәнишне!» – дип сызгырып куйды хәтта. Мин ул чакта үзем Кибәчтә түгел идем, әмма Чебен Лиза түти белән Тыгыный Марина түти аны шулкадәр тәмләп сөйли – кинодан карап торгандай буласың...

...Кибәч эбинең карөйдәге корылмаларны жыештырып куеп, ишек-тәрәзләрен ачып, жилләтеп кенә бетергән чагы булган. Күрше Тыгыный Марина түти, арт бакчага чыгып торган агач бәдрәфнең үзәбезгә һәм күршеләргә генә билгеле авыш бер тактасын кайтарып сузылып кәргән дә:

– Башың бетә, Начтук эби: «Капкалары бикле, өйдә жуклардыр», – дип, түр жактан көчкә алып киттем теге Питрәчтә милиция булып жөри торган Лаксандыр¹⁷ малае Иванны. Хәзер Тукраннарны тикшерә, әйләнәп, кире сугылам диде сиңа да...

¹⁷ Лаксандыр – Александр исеменң керәшенчә әйтелеше.

– Ай Алла каргаган гына нәстә икән, Кибәчнеке дип жибәргәннәрдәр инде, кемнең кем икәннән белә дип...

Әби, тапрыкланып, Иван дигәннәре инде капкага килеп житкәндә генә самогонны пич каршында торган чишмә суы тутырып йөри торган олы кәстрүлгә агызып салган да, капкачын каплап, чүмечен өстенә бастырып куйган. Капканы чыгып ачып:

– Ә-ә-ә, Ибан¹⁸ балакаем, син икән әле... Без бит жәен өйдә тормыйбыз... Кайтсак-китсәк тә, утар аша гына, арт рәшәткәдән жәрибез... – дип, моны өйгә дәшкән.

– Самогоның кайда, Начтук түти, синең самогонга житми авылда, жүк дип сөйләп тә торма, беләм чыгарганыңны, – дигән Иван, әбигә чигенергә юл калдырмыйча.

Әби дә «ык-мык» килеп ялганлап торырга кирәк тапмаган бу сүзләрдән соң:

– Каян күпме табасың, Ибан, барысы да – синеке! Мин менә монда, кечкенә эскәмияне куеп, малларга пешкән бәрәңгене генә турый торыйм әле, жәме. Көтүдән кайтыр чаклары житә... Ә син тартынып торма, чит кеше түгел ич, эзлә кинәнеп, – дигән.

Тотынган Иван эзләргә әбинең самогонын. Мунчаны, утарны, тупракса, карөй, аксарай, келәтне, абзарны, чоланны – берсен бер калдырмый эзләгән. Ул арада хафаланып әбиләргә Чебен Лиза түти кереп житкән:

– Начтук, сез исәнме? Кырый Лаксандыр малае сиңа кереп китте дә суга төшкәндәй жүк булды дип сөйләләр, – дип, әби янына утырып, шулай ук бәрәңге турашырга керешкән.

Инде кар базларын кубарып ачтырып эзләп менгәннән соң, тәмам хәлдән тайган Иван, суың булмасмы дип, әби артыннан өйгә кергән. Өстәлдә торган кувшиннан агызып, су сузган моңа әби.

– Исе бар бит, Начтук түти, әйт, эзләр хәлем калмады, – дигән Иван.

Өйне актарып чыккан, тапмый икән. Шуннан, булмый инде дип чыгар алдыннан, пич янындагы ак кәстрүлгә күзә төшкән.

– Син монда чишмә суы салып жөри идең, тирләп-пештем, салкын чишмә суы чөмерәм дә китәм, – дип, чүмечкә чумырып алып, чөмереп тә жибәргән.

Әйтәм бит, Янсуар әби белән Кибәч әби самогоныннан «пярештә жәрдәменнән башка гына жомакка менеп китә» кешеләр дип. Монда да Иван башта сулыш ала алмыйча катып басып торган... Әби, баш яулыгын салып, борын төбөндә жилпегәч кенә, аңына килеп, сулап жибәргән. Пич кырыендагы сәкегә чүгеп, исен жыя алмыйчарак, берара исәңгерәп утырган.

Әби белән Лиза түти, аннан күз дә алмый, бу хәлнең ни булып бетерен көткән.

¹⁸ Ибан – Иван исеменә керәшенчә әйтелешә.

Иван, сәкедән торгач:

– Мут икәнәңне белә идем, Начтук түти, ну бу кадәре үк түгел... Исән бул! – дип, матаена атланып, авылның икенче башына төшөп киткән.

– Сине дә Ходай сакласын, – дип, капканы ябып калган артыннан әби.

Һинд киносы

Ул елларда Янсуарда янгыннар еш була иде. Чуваш очында, безнең тирә-юньдә дә янучылар бар, ә менә Казак очында Янсуар әбиләрнең тирә-як күршеләре бөтенесе диярлек нигезе көлгә калганчы янып чыкты. Кайсылары – икешәр мәртәбә.

Иң гажәбе – янгын чыгасы көнне авыл клубында, һичшиксез, һинд киносы күрсәтеләр. Һинд киносы күрсәткән көнне авылда, һичшиксез, янгын. Бу нинди закончалык булгандыр, әмма ул кышта Янсуар халкы өчен «Цветок в пыли»¹⁹ белән «Жанала-а-а-а-ар!» дигән сөрән тәңгәл төшенчәләр булып калды. Бөтен авылның эченә шом кереп урнашты.

Без, балаларга, һинд киноларына йөрергә ярый. Олылардан клубка алып баручы кешең булса, билет сатып алсалар, хет өч кереп кара, хет биш. Олылар алдына утырып карасаң, урын биләмәсәң, ничәнче мәртәбә бушка керсәң дә, ачуланмыйлар. Ассортимент мондыйрак: «Любимый Раджа», «Сангам», «Слоны – мои друзья», «Затянувшаяся расплата», «Зита и Гита», «Месть и закон», «Вечная сказка любви», «Истина, любовь и красота», «Танцор диско», «Ганг, твои воды замутились», «Родной ребёнок», «Танцуй, танцуй», «Храм любви», «Жажда мести», «Океан», «Коммандос»²⁰...

Янсуар әбием бер үк һинд киносын унар мәртәбә карарга да риза: шуңа без берсен дә калдырмыйбыз. Ул киноларны караганның соң, мин бөтенләй эсәренеп калам, кайткач, мендәр ябынчаларына, чаршауларга уранып, биоләрен биим, дулкынланудан, сихерләнүдән йоклап китә алмый тилмерәм. Башымда һинд көйләре берөзлекез яңгырап тора...

Әтием Питрәчкә йә Казанга командировкага барган жирдән миңа һинд артистлары төшкән открыткалар алып кайта, кинодагы музыка яздырылган пластинкаларны, кассеталарны. Дус кызлар белән без, кинодан соң, икенче көнне андагы сюжетларны рольләргә бүлешеп уйныйбыз. Малайлар «индийский кино» уйнауны «жүләрлек» дип саный. Хәтта – боевикларын да. Америка боевиклары – менә алары бер хәл.

¹⁹ «Цветок в пыли» – 1959 елда прокатка чыккан һинд фильмы. Режиссёры – Яш Чопра. СССРда 1970-80 нче елларда күрсәтелгән Болливуд картиналары арасында абсолют хит санала.

²⁰ 1980 нче елларда кинотеатрларда еш күрсәтелгән һәм бик популяр булган Болливуд фильмнары.

Мәктәпкә баргач, безне Шәледән килеп укыткан тәүге укытучым Гүзәлия апаның да, һинд кинолары фанаты булып, мине һинд биеос биергә өйрәтәсен, моның озак елларга сузылган иң зур мэхәббәтем, мавыгуым буласын ул чакта мин әле белмим, билгеле.

Ә анда, диварлары шыкраеп каткан салкын авыл клубында, пәлтәңә төренеп утырасың шулай эссе илләрнең акылдан яздырырдай матур табигатен карап. Кино геройлары чәчәкләр арасында йөрөп тә бии-жырлый, жып-жылы яңгыр астында коена-коена да бии-жырлый, ямь-яшел түтәлләрдә аунап та бии-жырлый, күз явын алырдай сарилары, ап-ак кәчтүм-чалбарлары да һич кенә дә пычранмый... Жәйге көннәрдә караганда, әле бу – бер хәл, анда син үзеңне аларга аз булса да якынрак хис итәсең. Кышларын сәер, билгеле...

Беркемнең дә андый жирләрдә булганы, күргәне юк, әйтерсең бу – бөтенләй икенче, параллель чынбарлык. «Болай да яшәп була икән, и Кодрәт...» – дип, бер-берсенә пышылдаша авыл әбиләре, шаккатып. «Ул жирләр – оймактыр инде...»

Һәм менә «Цветок в пыли» фильмын бишенчеме, алтынчымы мәртәбә күрүеңә карамастан, илереп елаган бала өстендә чайкалып торган кобра еланга эсәренеп, нәрсә булачагын белсәң дә, «инде нишләрләр икән» дип, үзегең өзелеп утырганда... Кинәт кенә клуб залының ишекләре ике якка шапылдап ачылып китә дә:

– Пожар! Жанабыз! – дип кычкыралар.

Башта бер генә секундка залда үле тынлык урнаша. Халык үзләреме, күршеме, алардан еракмы-якынмы икәннен уйлап, ваемлап, тын ала. Аннары, бөтен клуб белән дөгрәү куба да ишеккә таба йөгәрә башлый. Кемдер: «Залда Иван бармы?!» – дип кычкыра. Киноны зырылдатып туктаталар. «Каян булсын инде, бу вакытта Иванны кем уята алсын?!» – дип кычкыра ташкын эченнән икенче бер тавыш. «Кем машинаны алырга бара?!» – дип сөрән сала тагын берсе.

Иван дәдәй – авылда карап торган янғын сүндерүче. Ул, чыннан да, авылга бер, әмма кайчак салгаларга яратканга, авыл ирләре пожарный машинаны төнгә тутырып, эзерләп калдырырга өнди. Иван дәдәйнең үзен уята алмасалар да, машинаны, кайсы да булса утырып, янғын чыккан урынга алып килергә һәм, районнан кемдер килеп житкәнче, сүндерә торырга була.

Безне, бала-чаганы, халык өере аша каплап-саклап, ерып алып чыгалар да кайсыбызны кая урнаштыралар. Гадәттә, туган-тумачага, ләкин андый чакта бәла чыккан жирдән ераграк торган һәм баланы алып калыр кешесе булган һәркем кертәргә эзер. Өйдә, гадәттә, олылар бик калмый, калса да, инде бик йөри алмый торганрак әби-бабайлар да ваграк балалар гына. Олыларның төн ката янғын сүндерешергә, януучыларның әйберләрен ташышырга чабасы бар.

Андай төндә беркем йокламый. Әби-бабайлар догасын укып,

иман әйтеп чыга. Без, балалар да, тәрәздән-тәрәзгә ябышып йөри-без. Куркабыз да, дулкынланабыз да, шунда да буласыбыз килә. Ялкын күне айкап уйнамый, кайнап тормый башлагач кына, берәз тынычланып, ничек утырган, шулай йокыга түнәбез. Аннары, таң белән, олылар кемнең баласы кемдә, кереп, чүпләп, өйгә алып кайтып китә.

– Каты жанганнармы? Нигезләре калдымы? Терлекләр үлмәдеме? Үзләре исәнме? Куркыныч булдымы? Әйберләрне алып чыга алдыгызмы? Хәзер кайда торалар инде? – дип, йокылы булсаң да, аңгы-миңге килеш сораулар яудырасың.

Әти белән әни кыска-кыска гына җавап бирәләр дә аннан, корымлы йөзләрен сиңа якынайтарак төшеп:

– Телемне әйләндерер дә хәлем калмады, кызым, син җоклап уянгач, сөйләрмен, җәме, – диләр.

Мине, гадәттә, каршыбызда гына торучы Татый әби белән Жәкәү бабайларга кертәп калдыралар. Татый әби инде карт, аяклары авырта, ул урам тирәсенә әллә ни чыгып йөрми, каралты-курага да – сирәк кенә. Ә менә Жәкәү бабай – бик тере, әгәр ул аек икән, башкаларга иярәп, пожар сүндерешергә китә.

– И Ходаем, мал мал инде ул, бәндәләреңне сакла берүк, гомерен алма, – дип, белгәннәрен укып чыга Татый әби төн ката.

Шулай берсендә, Ычтуклар²¹ янганда, пожар сүндергән җиргә мине дә алып төштеләр. Мин беренче мәртәбә ничек янганның якиннан күрдем. Ул пожарда җил бик каты кыеклап безнең якка искәнгә, инде безгә капмас дип уйламаган да иделәр. Шифр түбәнең ватыклары ишегалдына, абзарга, бакча өстенә шатырдап килеп төшә.

Куркудан күзләрен алартып шашынган малларны көч-хәл белән арт бакчага чыгарып, инеш буена төшерделәр. Ярда үсеп утырган талларга бауларын, яна башласалар, суга атлап керердәй калдырып, бәйләп куйдылар. Бәрәннәр, куркудан тилереп, яшь таллар арасына кереп посты да, мыш-мыш килеп, ара-тирә жәлләтеп бәэлдәргә кереште. Андыйны инде беренче генә күрмәгән карт сарыклар, күшәүләрен дәвам итеп, сабыр гына көтәргә тотынды. Ночка, дулкынлануын бик тышка чыгармый гына, шулай ук күшәвен дәвам итте, янындагы тынып, аптырап калган Карсакны ара-тирә ялап куйгалады.

Бабай белән әти, тагын берничә күрше дөдәй печән кибәне өстендә, мунча белән абзар, өй түбәсендә – ялкын шуннан элдереп алмасын дип, төшкән очкыннарны одеял белән кагып сүндереп тора. Әбиләр, әниләр веранда белән өйдән бу юлы инде сандыкларны, ярты жиһазны чыгарды. Ихата аша аларны бәрәңге бакчасы буйлап абына-сөртенә, инеш ярына кадәр төшердек.

Миңа суда чылаткан юеш халат урап бәйләделәр, башыма яулык

²¹ Ычтуклар – кушамат.

яптылар да, түтилэрдэн калмыйча, буразна буйлап алар белэн бер рэттэн генэ йөрөргө боердылар. Буразна рәте буйлап олылардан кем бар, шуна ияреп теркелди-теркелди, вак-төяк эйберләр ташышам: төенчекләр, поднослар, тартмалар...

Келәтләрэндә газ баллоны калган, чыгара алмыйлар икән, шартлавы ихтимал дигән хәбәр таралды. Берәүдә дә мал коткару кайгысы калмады, эти белән бабай да, мужиклар да шунда ук түбәдән аска томырылды. Бер-берләренен өстенә туфрак сибәргә кереште.

Эни минем исемемне ачыргаланып кычкырганын ишетеп, буразна буйлап аңа таба чаптым.

– Эни, мин монда! – дип аваз салдым.

Ул мине чабып килгән жиремнән күтәреп алып, әллә нинди тынчу пәлтәгә төрдә дә, абына-сөргенә, инеш ярына йөгөрдә. Мин бары як-якта чыелдашып кычкырышкан авазларны гына ишеттем.

Аннары без, инеш суына бил тиңентен кереп утырып, каршы якта нәрсәнәндер шартлап күккә очканын күзәттек. Көндөзгә кебек яп-якты булды. Яр буендагы маллар, котырышып, суга сикерде. Мин әнинең йөрәгә дөп-дөп типкәнне аркам белән тоеп тордым. Дөнъяның асты-өскә килде, түбәләр, бакчалар буйлап, гөлтләп зәңгәрсу-шәмәхә ялкын йөгөрдә...

Ул төнне без янмадык, минем балачагым туган нигездә исән-имин узды. Әмма ике як нигез дә, инде без үсеп беткәч, әби-бабайлар кайсы бу дөнъядан бакыйлыкка күчкәч, кайсы озакламый күчәргә торганда, күмер-көл булды.

Көл! Бу бит көл!

Авыл өстендә «пожар» дигән шом ул елларда гел эленеп торды. Каланчадан чаң тавышы яңгыраса, йөрәгә дерт итеп китмәгән, гәүдәсен урталай кисеп шом төшмәгән кеше булмагандыр. Янган нигезләренен көленә ятып аунап: «Кодаем-Тәркәем, никләргә генә килде бу каза безгә?!» – дип илереп елаган түтиләрне дә, әбиләрне дә еш күрдек без ул елларда.

Һинд кинолары тора-бара кассеталарда кайта башлады, өйләрдә «Фуджи», «Акай», «Тошиба», «Панасоник», «Филлипс»лар пәйда булды.

Һәм шыгрым тулы, алма төшәрдәй дә урын булмаган, кеше өстенә кеше утырган клуб залында Митхун Чакраборти исән калган әнисе белән очрашкан мизгелдә бердәй «ah!» итеп тын алу мизгеле инде бүтән кабатланмады.

Авыл өстенә афәт килгәннән белүгә, бөтен залның бер организм булып күтәрелеп, дәррәү тышка ыргылуы, ние бар, шуны алып, башка берәүгә ярдәмгә ашкынуы да үткәндә калды.

«Зингер»

Эби почта өлөшмөгөн арада абзар тулы малларны карый, ашарга хэстэрли, йон эрли, нидер ямый, тегэ, бэйли. Этисе – Микаш карт бабам Германиядэн алып кайткан, аяк белэн идарэ итэ торган «Зингер»²² тегү машинасын зырылдата. «Зингер»га мине, туктатып торып, челногын алыштырганда гына якын китерэлэр. Эбием аны олы йомры агач тартмасыннан чыгарып, эшен бетергэч, хэстэрлэп, гел шунда кабат яшереп тэ куя.

Чем-кара бу машинага алтынсу хэрефлэр белэн SINGER дип язылган. Безнеңчэ түгел, шуңа мин укый алмыйм. Эле тагын канатлы хатын-кыз сурэте дэ төшерелгән. Эбием: «Анда латинча язылган», – ди. Эйтүенчэ, Зингер компаниясенен бу тегү машиналары заманында Европада бик хэллэ кешеләрдэ генэ булган, коточкыч кыйммэт йөргән. Аның этисе, укытучы Микаш карт бабай, русчаны һәм немецчаны яхшы белгэч, сугышта писарь булган. Бөөк Ватан сугышы беткэч, штабтагы документлар белэн эшлэргэ калып, өйгэ ике елдан соң гына кайткан. Аңа бу машинаны, эби сөйлөвөнчэ, сугыштан командирлары бүлэк иткән.

Авылда ул бер бездэ генэ, шуңа мин аңа сокланып та, бераз гына шүрлэбрэк тэ карыйм. «Зингер» эбине әллэ ничек кенэ моңлы итэ. Андый чакларда ул, жырлавын туктатып торып, карт бабай, Валя дэдэй, соңгы көннәрен землянкада көн күргән карт бабайның этисе турында сөйли. Ул землянкада көн күргән бабайны мин бик жәллим. Аны искэ төшергәндэ, эбием гел, күзләрәнэ яшь тыгылып, «Булат жыры»н жырлап жибәрэ:

Анда юк урак, анда юк сабан,
Анда икмәкне алалар сатып.
Эшчеләр санын, номерлар тагып,
Меңәрлэп кенә санийлар анда.

Кайчак, эби «Зингер»ны туктата да, сервантта биктэ торган көрән тышлы альбомны алып, миңа карточкалар күрсэтэ башлый. Менэ карточкадан чем-кара, бик дикъкателье, акыллы күзлэр белэн укытучы карт бабам карап тора.

– Синең дэ, туганда, күзләрән сумала кебек кара иде, кызым, аннан, Кибэч эбиеңнеке кебек зәңгәрсу-яшелләнде. Эниңнең сораганы юш килде, – ди Янсуар эби.

– Ә нәрсә дип сораган эни?

– Кызым Кибэч эбисе кебек жәшел күзле, кара чәчле, каратут жөзле, матур булсын, – дип. – Безнең кебек ак булмасын дигән... Эмма син күбрэк Татый эбиең охшагансың. Язмышың гына аныкына охшамасын инде...

Карточкадагы карт бабай күпләгән укытучылар, укучылар

²² «Зингер» (SINGER) – дөньядагы иң атаклы брендларның берсе. Аны 1851 елда Исаак Зингер гамәлгә куя.

арасында уртада утыра. Кырыс һәм житди карый. Аны бик белемле булган дип сөйлиләр: «Учёный иде инде безнең эти», – ди Сандра жырак түти. Карт бабай мәктәптә рус теле белән рус әдәбиятын укыткан, журналлар яздырып алдырткан, үзлегеннән чит телләр өйрәнгән. Кәнсәләрдәге документ эшләрендә гел булыша торган булган, район жыйнагына еш чакырылган. «Өтейгә районда бик таяналар иде», – ди әбием.

Шуңа теге землянкада яшәгән бабабыз, кайткач та, башта авыл читендәге йортка, ерак туганнарга тукталган, Микаш карт бабай ул юкта яңадан күтәрәп торгызган төп нигезгә аяк басмаган.

Минем әбигә теге «кызыл төшемне» бик тә, бик тә сөйлисем килә. Әмма сөйләргә кыймым, ул тагын да катырак борчылыр дип куркам. Мин аңа болай да көн саен диярлек сәер төшләремне сөйләп күрсәтәм. Кайберләренә ул шакката, бабайны чакырып алып сөйләшә, кайберләре аны шомландыра, хәтта борчый да. Онытырга куша, Кибәч әбиең өйрәткәннәргә укы ди, качманган су белән сыпыра. «И бала, каян гына, нәрсә уйлап кына, нинди ниятләр белән генә бирделәр икән сине безнең нәселгә, ярабхи...» – ди ул андый чакларда.

– Ә ул «землянкадагы бабай» ник шулай озак кайтмаган? – дим мин.

– Аклау булмаганга, кызым. Гаепсезгә кулга алынган кешеләрнең эшләрен яңадан тикшереп, үзләрен ирекке чыгарганчы, бик күп инстанцияләр аша узганнар. Бабаңның эшен карап аклангач та, әле озак вакыт узган... Үзен кайтарганда, ул инде үлемәле авыру булган.

– Ә «землянкадагы бабай», гаепсез булуын белгәч тә, көтеп тормыйча, үзе чыгып кайтып китә алмаганмы?

Әби тыелып кына көлеп куя:

– И кызым... Ул законнар төшеп житкәнче, рөхсәт кәгазьләре алынганчы... Кешеләр әле бик озак куркып жәшәгән, хәзер менә тагын курка...

– Ә хәзер ник курка? – дип сорыйм мин, гәрчә үзем дә һавада шом эленеп торганын, кешеләрдә әллә нинди ертлачлык барлыкка килүен сизенеп. «Бу «ирек» дигәннәргә баштарак жомшартты кешеләрне, аннары куандырды, очындырды, хәзер, энә, жырткычландырып килә», – ди Кибәч бабай да. Житмәсә, кибет киштәләргә бушап, талоннарга күчтек. Элек эти белән әнине, гомумән, укытучыларны хөрмәт итәләр иде, хәзер, чиратта торганда, аларга чәпчәп әйтүчеләр дә бар:

– Сөз, укытучылар, особая категория бит инде, кулыгызга шатырдатып кәгазь акча алып эшлисез... Көрәп аласыз акчаны...

«Әнинен, миңа алганда, сезнең балаларыгызга да икешәр-өчәр пар өстәмә гамаж, колготки алып кидергән беләм», – дип кычкырасым килә минем андый чакта. Дефицит булса да... «Дөнья тагын жүнлөгә

бармый, сез үскөндө болай булыр дип көтмөгөн идек тэ бит», – дип, эни үзе дэ уфтана.

– Эле жарый авылда торабыз, бэрэңге бар, терлек бар, ул талонга ничеклэр тамакны туйдырыр идек... Юриктарны жэллим... – дип уфтана эби. Аннан өстөп куя: – Канда төзелгән... Жимерелгөндө дэ канга коенмасын иде инде...

Бабай белән алар Афганстандагы сугыш турында үзара еш сөйлөшө. Анда минем Сандра жырак түтинен малаен – Иван жырак дэдәмне дэ алдылар. Ул кайтып килде килүен. Э менэ күршеләрдэ шунда китеп, хэбәре килмәүчеләр бар. Урсәти, Янсуарга кайтканда: «Казанда группировкалар үзара суеша, бик куркыныч, ниләр булып бетәр бу», – дип сөйли. Ул инде хәзер чөчлөрөн элеккечэ озын итеп йөртми. Бабай белән дэ артык бэхәсләшми.

– «Землянкадагы бабай»ны нәрсэдэ гаеплэгәннәр? – дип сорыйм мин, Афганстан темасын башымнан куып торып.

– Хезмәтчеләр тота дип...

Янсуар эбинең, бикләп тоткан бизәкле сандыктагы көмөш тәңкәлэ сүрәкәләр белән түшлекләрне күрсәтеп, кат-кат сөйлөгәнэ бар: «Безнең нәсел гомер-гомергэ хәллэ, белемлэ, грамоталы булган, казакларга, морзаларга барып тоташкан. Ногай каны бар бездэ, кызым, Ногай жулы безнең авыл аша да узган. Ул – Сөембикэ нәселэ каны, шуны онытма! Нәрсэ генэ булганда да онытма шуны! Умыртканны туры тот, жөрөгөңэ шом кергөндэ, акылыңны тыңла, бернәрсэдән дэ курыкма, жәме...» Эбинең ул сандыгында сәер язулы тәңкәләр дэ бар: кеше башы төшөргәннәрэ дэ, ике башлы бөркөт чүкөлгәннәрэ дэ...

– Без, чынлап та, хезмәтче тотканбызмы?! – дип сорыйм мин эбидән, ышанырга да, ышанмаска да белмичэ.

– Чөчү өстө белән урак өстендэ жарлы Жүгүрләрнең титак малае белән киленнәрэ безгэ килеп, жалланып эшлөп жөргән. Тамактары да бездән үткән, балаларына, карт анасына да ризык кайткан. Гариб булгач, аны басу эшенэ бик алмаганнар, өйлөкчэ булган. Карт бабаңның атасы, жәллөп, ит-май, бэрэңгэ биреп, түбәнөйлөрөн тутырып эшлөткән. Кышка ызбаларын тышлаткан. «Кулак» дип, аны алганда: «Тимәгез, жакшы кешенэ әрәм итәсез, хаталанасыз», – дип, жир тырнап жылаган дилэр Жүгүр малае...

Минем күз алдыма ир башы белән жир тырнап елаган шул гариб адәм килеп баса. Эби дэ, бабай да авылда «землянкадагы бабай» өстеннән кем язганын, «кайсы нәсел безнең бабай башына житкәнэн» белэ. Эмма миңа аны әйтмилэр. «Син әлэ бала, андыйны белергэ иртэ сиңа», – дилэр.

Мин бер генэ нәрсэ уйлым: «Ул кеше Иисус каршына баргач, аның күзенэ ничек карады да аңа ни әйтте икән? Иисус аны безнең бабайны кыерсытканы өчен каты ачуланганмы?»

– Карт бабаң – укытучы, партияле, жәмәгәть активисты, ә атасы – «халык дошманы», син бит беләсең... – дип дәвам итә әбием.

– Кәрим Тинчурин кебек... – дим мин, кинәт кенә исемә төшереп.

– Авыл читендә землянка казып, эчен агач белән бурап бирде әтей. Кайткан бабабыз, кереп, шунда тора башлады. Әнкәй аңа бер бидон тутырып яңа сауған сөт хәстәрли, икенче бидонга мул итеп тутырып аш сала, бакчадан суган, редис, жиләк алып кереп, иске газеталарга төреп, минем култык астына кыстыра. Ике мөлдәрәмә бидонны селкетмәскә тырышып ашарга илтәм, – дип сөйли әбием. Үзенә ике битеннән мөлдәрәп яшә ага. – Ул инде эчендә жаны чак эленеп торган, бик бетәшкән, коры сөяккә генә калган карт иде. Авызында тешләре дә юк, кыйналып коелып беткән булгандырмы... Озак тормасын белеп кайткан, бичара... «Кышын мин сине монда калдырмыйм», – дигән аңа әтей. «Кышка кермәм инде мин, Михайла²³, көздән дә калмам. Кайтмаган булыр идем, никтер үзезнең туфракны кочаклап, сулап карыйсым килде, шушында жатып үләсем», – дигән.

Альбомда фотолары юк, мин аның нинди булганы турында сорыйм.

– Куллары гел калтырап тора иде, кашык тотып ашаганда да... Кайчак йөзе тартышып китә, бик куркыныч була... «Рәхмәт, кызым, бәхетәң булсын!» – дип, бидоннарны миңа кире биргәндә, тияр-тимәс кенә башымнан сыйпап йә иңемнән кагып куяр иде... Әмма үзен бик пөхтә тотты, көн дә кырына иде шул калтыранган куллары белән дә... Үләсе көненә кадәр... Мин табып алганда да...

Мин әбигә «кызыл төш» турында бүген дә сөйләмим. Сервантка йөгереп барып, фарфор тәкә рәвешендәге шкатулкага төртеп күрсәтәм:

– Әби, тәкә ничек кайтканын сөйлә әле! – Бу аны гел юатып жибәрә.

Әби яктырып китә. Тәкәне дә аңа Германиядән «Зингер» машинасы белән бергә Микаш карт бабай алып кайткан. Сугыш бетеп, инде икенче елга киткәч, бер язып салган хатыннан кала башка хәбәре булмагач, пошаманга калалар: карт әби «исән түгелдер» ди, авылдагылар да «көтмә» дия башлый. Әмма Янсуар әби бик каты тора, кистереп кенә сала: «Кайта ул, кайтам дип китте! Безнең әтей кайтмый каламы соң! Жөрәгем белән сизәм!»

Аннан без калын альбомнан әбиләрнең гаилә белән төшкән карточкаларын актарып карыйбыз. Анный жырак түти белән Темәпи жизнине, кечкенә жырак түтиләрәм Нина белән Ленаны, Толик дэдәйне... Сандра жырак түти белән Ычтапан жизнине, Әләксей белән Иван дэдәйне, аларның туй фотоларын... Аннары иң беренче күргәндә мине аптырашта калдырган фотоны кулга алабыз. Бу – Валя дэдәй. Мин фотода нәрсәдер дәрәс түгел икәнән күреп алуға сизендем, әбигә дә әйттем:

– Әби, ә нишләп фотода Валя дэдәй үзе жук кебек...

²³ Михайла, Микаш – Михаил исеменә керәшенчә әйтелешә.

Әби шаккатты:

– Ие шул, кызым, ничек тойдың... Монда Валя дэдәң табутта жата бит. Аның эчендә жаны жүк инде...

Шуннан без Валя дэдәйнең, әле эчендә жаны бар чакта, гармун тотып төшкән бик матур фотосын карыйбыз. Әби аның мәктәпне бетереп кенә килгән чагында Янсуарга практика үтөргә килгән педагог кызларның башын әйләндерә торган егет булуы хақында сөйли.

Безнең гаиләдә алар Валя дэдәй белән икесе бик моңлы булганнар – ул гармунда өздөрсә, әби җырлаган. Валя дэдәй үзе генә дә җырлый торган булган. «Хас-Булат удалой» дигән романсны бик яраткан. Аны миңа әби җырлап та күрсәтә:

Хас-Булат удалой!
Бедна сакля твоя;
Золотою казной
Я осыплю тебя.

Дам коня, дам кинжал,
Дам винтовку свою,
А за это за всё
Ты отдай мне жену.

Әмма Валя дэдәй мәктәпне бетерүгә, туберкулёз белән авырып, каты хастага калган. Шуннан инде тернәкләнә алмыйча, үлеп киткән. Бүлнистә үзе кебек авыру бер дустаны белән төшкән тонык кына фотосы бар: ул анда коры сөяк кенә, әмма барыбер бөтен йөзен яктыртып елмая. «Эченнән жаны чыкканда да жылмаеп, жорланып, безне жуатып жатты Валя», – ди әби, күз яшьләрен сөртеп.

Аның төсө булып, безнең веранадада сандыкка салып куйган гармун саклана. Әби, һәртөрле дэдәйләр белән түтиләр «полевая экспедиция» белән керәшен җыруларын җырлатып яздырырга килгәндә, шул гармунны чыгарып күрсәтә. Шулай берсендә килгән адәм аңа: «Синең урының – консерваториядә, син бит – самородок, немедленно укырга кил!» – дип киткән. Әбинең иннәренә канатлар иңгәндәй булган!

Әмма карт бабай авыруга калып, Валя дэдәй эрәм булганнан соң, Нарсудта эшли башлаган, ике көннең берендә җәяүләп авылга кайтып йөргән, гаиләне туендырган инде әби, йортны калдырып, «артист булам» дип чыгып китмәгән.

Кайчакта телевизордан Фәридә Кудашева, Флөра Сөләймановалар җырлаганны эченә кереп китәрдәй булып карап тора-тора да, ишетелер-ишетелмәс кенә итеп:

– Минем дә урыным шунда, алар жанында иде бит, кызым... – дип пышылдый әби. – Сәхнәдә...

Аннары җырлап жибәрә:

Сибелә чәчәк, җилләр лә искәндә,
Өзелә үзәгем, исләремә төшкәндә...

Андый хатирэле көннэрдэн соң, мин, гадэттэ, йоклап китэ алмыйча, диварга эленгэн боланлы келэмгэ карап, йөрөгемнең дөп-дөп типкәнен тыңлап, бик озак бимазаланып ятам. Анда дәү боланнар белән бергә су эчәргә төшкән нәни болан баласы да бар. Утны сүндөргәч, караңгыда, почмактагы күлэгәләр куера төшә, аларга жан керә. Күрше чабылдык артында гына бабайның гырлаганы ишетелә, ул тагын да ныграк шомландыра. Келәмдәге боланнар да өскә килгәндәй була, андагы нәни боланга куркыныч яный кебек тоела.

Ята торгач, изрәп йоклап китәм. Төшемдә дә теге келәмне күрәм, андагы нәни болан баласын атып салганнар икән дә, суга кып-кызыл булып каны жәелгән. Үкси-үкси, әбинең ут кабызып, мине каты итеп селкетүеннән уянып китәм:

– Балам, нәрсә булды, тагын төш күрдөңме?! Уян! Төш кенә ул, балам...

Лампочкадагы келпеп янган утка, күзләремне ачып, берни күрмичә торам да ялт итеп диварга борылам: нәни болан, әнкә боланның тәпиләре арасында, шунда ук сулыкта басып, мөлдәрәп миңа карап тора.

Исән!

Жиңел сулап куям да әбинең муеныннан кочаклап алам. Лампочканы сүндөреп, тәрәз төбөндәге сүрән төнгә лампаны яндырып калдыра әби. Мине борып, аркам белән үзенә сыендырып яткыра да жылкәләремнән йомшак кына итеп сыйпый. Ул мине тынычландырырга теләгәндә гел шулай итә.

Бераздан, мине инде йоклаган дип белеп булса кирәк, күрше чабылдыктан бабайның тыенкы гына әйткән сүзләрен абайлап алам:

– Болай да нечкә тоя бала, бөтен нәрсә жөрәген ток белән өткәндәй сыздырып үтә... Син аңа тагын артыгын да сөйләп ташлыйсың...

Әби авыр итеп, тирән итеп сулыш ала. Мин аркам белән тоям.

– Ие шул, Әләксей, ие шул... – дип пышылдый аннары әби, ризалашып.

Мин аның тавышында яшь барын ишетәм.

Сулыш алырга да куркып, тыелып ятам-ятам да, борылып, ике битен учларым белән кочам. Күзләренә тутырып карап ятам. Әби, минем инде коп-коры, яше кипкән күзләремә карап, тавышсыз гына елый.

Әтәч

Суга бату белән үгездән соң өченче «фажигә» көтеп торган. Олылар, үз эшенә мавыгып, моны вакытында абайлап кына житкөрмәде. Барысы да безнең бөтен Казак очына данлыклы, урамыбызга күз карасы булган көлтә койрыклы жирән әтәчебез Атаман үлгәннән соң башланды. Ул, «КамАЗ» машинасы белән кайтарып аударган

прессланган печән астында калып, казып чыгарганчы, һава житмәүдән, тончыгып харап булды.

Әби аның кайгысын бик авыр кичерде. Бөтен Казак очы белән Чуваш очындагы яшъ этәчләрне барлап, озак сайланды. Берсе дә Атаманны алыштырырдай булып чыкмады. Бабай инде аңа, ошатмыйча, ахыр чиктә: «Этәч этәчтер инде, Начта, сайла да апкайт берәрсен, траур белән кәмит жасама», – диде.

Аның сүзе житә калды, КГБ кирелеген этәч кикриге сыман кукрайтып, икенче көнне үк этәч мәсәләсә гел кискен торган Игушларга, ягъни ак түтиләргә барып, соры гына бер сәер жан иясен алып кайтты.

– Менә, сайлап тормадым, Әләксей, – диде ул бабайга аннары, ефәк теллеләнеп.

– Кем Игушлардан этәч ала инде, жә, аларда гел сугыш чукмарлары лабаса, – дип сукранды Янсуар бабай, бу гамәлне тагын да ныграк ошатмыйча. Әби үзе күрмәгәндә: «Тфү, каһәр төшкере!» – дип, төкеренеп тә куйды әле.

– Тавыклар хәйран бит, Әләксей, жуаш этәч булмасын, жыеп тотсын өчен алдым, – дип аклады бу гамәлен КГБ, янә үзенә кайтып төшөп. – Анный бик мактый үзләренекен...

– Игушлар яныннан уза торган түгел инде, шуның белән мактанса гына... – дип сузды бабай, каш жыерып.

Әмма әби барыбер үз туксанын туксан итәсен белгәнгә, кул гына селтәде дә, ярар, синеңчә булсын, алга таба карарбыз дип, фермасына кузгалды.

Чынлап та, Игушлар этәченә юлыкмас өчен кайчак без, балачага, тыкрыкны да өске яктан, бакчалар аша кистереп йөрибез. Абайламыйчарак су буеннан менеп килүенә күреп алса, аларның этәче олы кешеләрнең дә өстенә очып куна һәм талый. «Тавыкларны әйбәт тота», – дип мактыйлар алар ул этәчне. «Берәр бәла-каза килеп чыкканны көтәсез инде, үзегезнең алда һодай мескене булып йөргәч тә», – дип сукрана Янсуар бабай. Ак түтине дә килгән саен шуның белән битәрли.

Бабай хак әйтә, ихаталарында дөнъяның бер юашы булып йөри ул этәч. Дөрөс, КГБ ның үзен дә бер туйга аргыш булып алдыннан гына, Игушларның капкасын ачып жибәрүгә, өстенә очып кунып, талап салган иде. Житмәсә, әби маңгае белән келәгә бәрелеп, бөтен битенә шеше кара янып төште. Туйны ул өч көн буена кара янган күз белән, аркылыга кара тасма ябып, тельняшка киеп алып, урыны-урыны белән пират образына кереп уздырды. Кода-кодагыйлар да, бөтен килгән як туган-тумачалар да тәгәри-тәгәри көлдә КГБ мазәкләреннән ул туйда. Уеннарда да бик теләп катнаштылар, жыруларны да, кушылып, моңлана-моңлана суздылар. «Кодалар көтү чыкканчы, таңга кадәр утырган икән өч көн буена, менә нинди туй булган!» – дип бик олылап, мактап сөйләделәр.

Туй ул безнең өчен Жыен белән Питрауга тиң инде²⁴. Сиңа ин матур күлмәк-сандадиларыңны кидерәләр дә, чәчеңне яңа бантиклар кушып үрөп, чыгарып жибәрәләр:

– Карагыз аны, имгәкле булмагыз, артыгыздан сүзегез килмәсен, ардаклы²⁵ гына жөрөп кайтыгыз, – диләр.

Без, бөтен Казак очы бала-чагасы, дәррәү жыелышып, туй машинасын каршылаганда такмак әйтеп, бүлөк тә алабыз, капка келәсен дә жырлай-жырлай тотабыз, кодалар килгәндә дә шык итеп тезелешеп торабыз, килен урлаганда да колак шомрайтып кая качырганнарын белеп калырга тырышабыз... Инде каз-бәлешләр такмак әйтә-әйтә чыгып бетеп, аргыш «кунак сыйлау жырларына» керешкәч, өстәл астыннан үрмәләп йөрөп, эскәтердән кулны чыгарып суза-суза, олылардан тәм-том жыеп, уртақ бер өемгә өеп куябыз.

Үзебезгә аерым да хәстәрлиләр инде югыйсә безгә ашауны, эмма болай жыйганы – аерым кызык. Шулар өемне чүпли-чүпли, йокларга куып керткәнче, кинәнеп карап утырабыз туйның ничек узганын.

Туйларда шунысы рәхәт: сиңең әле һаман уяу килеш йөргәнәңне, йокларга ятмаганыңны гел карап-абайлап бетермиләр, үзең дә күзләренә артык чалынмаса тырышасың. Ә инде, тотып алып, жәйге верандага кертәп яткырсаң, киткәннән көтеп торып, тәрәздән малайлар жылкәсенә төшеп, кабат бөтен өйләргә келеп торган һәм бәйрәм бөркеп утырган йортка жылдерү берни тормый. Бер тотып алынганнан соң, без инде үзебез дә саграк булырга тырышабыз – акаеп, олылар каршына чыкмыйбыз, гадәттә, туйны ачык тәрәздән-тәрәзгә йөрөп карап бетерәбез.

Өтәчкә әйләнеп кайтсак, чып-чын ерткыч булып чыкты безгә килгән ул жан иясе. Житмәсә, үтә хәйләкәр. Олылар янында ыспай гына, берни булмагандай кыланып йөри, ә безне – балаларны – умырып таларга гына тора. Бер дә көтмәгән жирдән килеп чыга да, яңга ятып торган кып-кызыл кикриген селкетә-селкетә, гаярьләнеп атлап килә башлай. Таш кисәгенә дә, таякка да исе китми...

Тавыкларны, чыңлап та, жыйды-жыюын, алар өтәч артыннан рәт-рәт гаскәр кеби тезеләп кенә йөри хәзер. Күрше-күлән өтәчләр алдында да шунда ук үз авторитетын күрсәтте килгән соры токым. Кыскасы, моның безгә озака килгәнә көн кебек ачык иде. Олылар алдында кырт-кырт кына басып, әби әйтмешли, «палкауник кебек» йөри, алар булмаганда, безгә чебигә тилгәндәй ташлана. Исеме дә шулай ябышып калды – Палкауник.

Шулай беркөнне Палкауникның каршыдагы Питүкә Начтук әбиләр

²⁴ Жыен үткәру йоласы керәшеннәрдә яхшы сакланган. Һәр төбәктә үз көне һәм территориясә билгеләнелгән. Гадәттә, жәйге айларда үткәрелгән. Янсуарда Симек жыены уздырыла иде. Симекне Яфрак бәйрәменә туры китереп уздыру гадәтә дә кереп калган. Питрау 12 июльдә башланып бер атна дәвам итә (Питрау атнасы). Ул Пётр һәм Павел апостолларга атап уздырыла торган зур христиан бәйрәме дип саналса да, йоласы борынгырак. Питрау – табигатьне олылау, аңа табыну, биргәнгә шөкер итү, жәйнең тантанасына хозурлану бәйрәме. Питрау – жәйнең кыл уртасы, ул узгач, «сандугачлар сайраудан туктый», дөнья көзгә авыша.

²⁵ Ардаклы – бу урында йөзгә кызыллык китермичә, дәрәжәгезне төшермичә.

рәшәткәсә янында тавыклары белән мәтәшәп йөргәнән күз чите белән генә карап, малайлар белән уйнаган жиремнән өйгә кайтып кердем. Капка келәсенә бум житмәгәнгә, астарак миңа дип калдырган һәм келәгә житә торган итеп ясалган бауны тартып ачтым да ишегалдына уздым. Шул арада Палкауник капка астыннан тузан туздырып, шуып кына керде дә капкадан веранда буйлап сузылган болдырга илтә торган сукмакка килеп тә басты. Тирә-юньдә беркем юк, кулымда – таяк-мазар да. Мин артка чигенә-чигенә капкага килеп терәлдем, бауны бу яктан тарткалый башладым, ачылмый гына бит келә. Капка белән ишегалды арасын кистереп, абзарга чабарга... юк, анда да өлгермим... Капка астыннан шуып чыксаң, урам буйлатып йөгөрергә була инде... Әмма күлмәк буялачак...

Уйлап торам-торам да абзарга чабарга тәвәккәлим.

Ыргылуым гына була, Палкауник та урыныннан куба, килеп аягымны каба. Мин аны тибеп жибәрәм дә егылам. Дөнъяның асты-өскә килә. Өстемә очып килгән этәчнә кулым белән этеп жибәргәнне һәм торып абзарга таба чапканымны хәтерлим. Абзар ишегенә барып житкәндә, ул тагын минем өстемә очып куна да, кулларымны бутап аны куарга тырышкан арада, йөземә каплана.

Мин аның томшыгының яндырып кадалганын тоям да кычкырып жибәрәм. Ул тагын чукый, тагын...

Ул арада капка келәсә ачылып китеп, ишегалдына Кече Анный әби чабып килеп керә дә, мин, ярдәмгә өметләнеп, аңа ташланам. Ул мине: «Ай бала!» – дип күтәрәп ала да, шуннан күз алларым караңгылана, берни тоймый башлыйм...

...КГБның өстемдә: «Харап кына булды, күзсез калды бала! Анасына нәрсә әйтербез?!» – дип, тәкрарлый-тәкрарлый елаган тавышына аңыма киләм. Аркам буйлап сап-салкын нидер йөгәрә, хәтта кул-аякларым мамыксыман йомшарып китә. Мин әби үзе белән үләнгә төрөп алып кайткан теге салкын кара еланни, тешне сындырырдай чишмә суыннан күтәрелеп менеп, учыма орынган Ак еланни исемә төшерәм.

Ак елан турында беркемгә дә сөйләмәскә дип, Кибәч әби миннән маңгаема кач тидереп, Төрә үптереп, вәгдә алды.

«Күзсез мин нишләргән икән инде», – дип, бөтен күзәнәкләремә кургашсыман шом йөгәрә. Бу дөнъяны бүтән күрмичә ничек яшәрмен?! Ул бит шундый... Әйтеп бетергесез матур! Мин бит аны шундый яратам!!!

Шом мине бөтенләй кымшана алмый торган халәткә китергәч, КГБ үзе өйрәткәннәргә искә алып, эчтән генә үз-үземә пышылдый башлыйм: «Тукта әле, ачып кара күзләреңне, бәлки, бу ялгыштыр...» Күзләремне ачарга тырышам, берсенәң кабагын, никадәр тырышсам да, күтәрә алмыйм, икенчесе аша сызылып кына нидер шәйләнә.

Башта әбинәң яшел сатинга сары чәчәкләр төшкән күлмәгенәң,

ак альяпкычының никтер тоташ кызыл таплардан торганын шәйләп алам. Аннан аның кан икәннен абайлыым... Минем кан... Йөрәгем бугазыма килеп каплана. «Чынлап та, мин күзсез калганмынмы?! Теге «Солтангәрәйнең язмышы» китабындагы Солтангәрәй кебекме?...»²⁶

– Начта, хәзер жылап кына, барыбер берни үзгәртеп булмый инде, булган эш – булган... Мария төшкәнче, битен жуып карыйк баланың, канга укмашып каткан бит... Ходайга тапшырган, бәлки, күзенең берсе булса да исәндер...

Шуннан мине күтәреп, бакчадагы кисмәк янына алып чыгалар, кранны ачалар да су агызалар.

– И Ходаем-Тәркәем, Үзең һәм әүлияләрең булышсын, жәрдеменән аерма, безне дә, бу баланы да, – дип укына Кече Анный әби.

Аннан минем битемә әбинең салкынча су белән тулган учы орына.

– Авыртса, әйт, балам, жәме, – ди әби ялварулы тавыш белән. – Ничек жыламый түзәдер... Берәү булса, иләүләп жылар иде... Батыр инде үзе, и Ходаем...

Су минем битемә ябышкан ниндидер куе кантарларны юып төшерә, янып торган маңгаема, чигәләремә дә жиңеллек килә. Әмма күз төбемдә һәм иягемдә сулкылдап-сулкылдап нидер тагын да катырак сызлый башлай. Мин ул сызлаган урыннарда кулымны тидермәкче булам, әмма кулларымны Кече Анный әби тотып ала:

– Тукта, бала, нәрсә икәннен аңлайк башта, – ди.

Менә битемә йомшак кына нидер килеп орына, корытып ала. Ул әбинең яулыгы бугай. Яулыкны битемнән алуға, мин, эчемдә булган котны бөтенләй тапмыйча, сулыш алырга да куркып кына... күзләремне ачарга тырышып карыйм... Һәм ачып та жибәрәм. Башта әби белән Кече Анный әбинең канга батып беткән күлмәк-альяпкычларын, кулларын, кулларындагы канлы яулыкны күрәм. Аннары өйдән бакчага чыгып торган зәңгәргә буялган кранны. Аннары арттагы өй тәрәзәләрен, бакча түтәлләрен, абзар түбәсенә өелгән печән кибәнен, зәп-зәңгәр күк йөзен, каурый болытларны, чатнап торган кояшны...

– И Ходаем, кодрәтенә мең шөкер!.. – дип, туфракка тезләнеп, кочаклап ала мине Янсуар әби.

Ул арада ишегалды ягынан Мария түти тавышы ишетелә:

– Әй, кая сез? Бала исәнме?!

Мария түти минем күзләремне бер ачып, бер ябып карый да: «Беринди зыян тигәнән күрмим», – дип нәтижә чыгара. Ә менә күз төбемдәге һәм иягемдәге Палкауник томшыгы белән умырып алынган ике тирән яраны, башта миңа ниндидер укол кадап, аннары дезинфекцияләп, тегә.

– Авырттырам, бала, жәме, – дип кисәтеп куя. – Текмичә жарамый,

²⁶ Сүз Шәриф Еникеевның «Солтангәрәйнең язмышы» әсәре турында бара.

жукса, битендә зур булып жарылып эзе кала... Теккәч, сызылып тора торган гына була ул... Син бит кыз бала, жомылсын, акырып торган жөй булмасын...

Чыннан да, бик авырттыра теккәндә. Әмма мин еламыйм, тавыштын чыгармыйм, күзләремнең икесе дә исән-сау булуына сөенеп бетә алмыйча, сабыр гына түзеп утырам. Колагымда әбинен еш кабатлый торган: «Әйдә әле, батыр булуйк, кызым», – дигәне яңгырап тора...

Аннары миңа Мария түти белән әби тагын бер мәртәбә «авыртуны баса һәм тынычландыра торган» микстура белән төймә каптыралар, ниндидер «өяләктән укол» ясыйлар. Мин кинәт кенә оеп китәм дә, берара аларның шәйләнеп торган сурәтләренә карап ята торгач, мәлжәрәп китеп, йокыга убылам.

Канатлары канга баткан Палкауникны, фермадан кайтып кергәч, бакча артыннан табып алган да, шунда ук олы бүкәнгә салып, балтасы белән тотып чапкан бабай. Аннары әби алдына китереп ыргыткан. Әби аны хәтта өйдә йолыкмаган да, муенын бау белән бәйләп, тиз генә пешекләп, тыкрык очындагы жалгыз Пидура²⁷ әбигә «өлеш булсын» дип кертеп биргән.

– Жәш этәч, ите бик жомшак булырга тиеш, Пидура әби, – дип, аның өсәндә йолкып, олы кәстрүлгә салып, шулпасын кайнатып, итен пешереп тә алган.

Мин уянып торганда, каралты-курада Палкауникның инде эзе дә юк иде. Әйтерсең ул минем куркыныч төшемә генә кергән. Әмма мин аның төш түгел икәннен бик яхшы беләм: битендә калган ике тирән эз һәм жөйдән, куркуымны жиңеп, аңа каршы барырга тәвәккәлләгән, әле дә, искә төшкәч, дөп-дөп тибеп киткән йөрәгемнән.

Берничә көннән бабай, фермадан кайтышлы, Казак очындагы туганыбыз – Үкчи²⁸ түтиләрдән бик матур, жирән, яшел койрыклы яңа этәч алып менде. Ул этәчнен тавышы искиткеч көр булып чыкты, таң белән тирә-якны яңгыратып кычкырып жибәрә дә, кыр-кыр килеп, тавыкларны яңа көнгә ияртеп алып чыга.

– Жакты киләчәк килүен игълан итәмни, кара син аны, – дип көлә арттагы өйдә бабай, әби хәстәрләп биргән шишаралар белән карлыганлы чәен йота-йота. Аның тавышыннан әбине дә, үзен дә гафу иткәне, бу вакыйгаларга нокта куйганы ишетелеп тора.

– Ферма үгезе белән булган хәлдән соң сине эт иткән идем, Әләксей, хәтерлисең... Менә, үзем дә... – дип, сүзен әйтеп бетерми әби. Авызын альяпкыч чите белән каплап тора. Аннары шулай да жөпләп куя. – Пяриштәләрме, әулияләрме саклай бу баланы, жукса, беләсең, мин андыйга бик ышанмыйм... Алар булмаса, син дә, мин генә дә саклап бетерә алыр идекмени... Нидер жылфердәп тора аның

²⁷ Пидура – Феодора исемненнә керәшенчә әйтелешә.

²⁸ Үкчи – Акси́нья исемненнә керәшенчә әйтелешә.

жилкәсе артында, Әләксей... Жокларга салганда, сыйпап жатам ич... Сизәм... – Әби тагын сулкылдый. – Валя да шулай иде үскәндә...

– Чагыштырма әле, Начта, ни дигән сүз бу тагын? – дип кырт кисә бабай, кинәт тавышы кырысланып, урыныннан ук торып. – Хәерле итсен дип телә!

– Хәерле итсен инде... – дип пышылдый әби.

Мин, бу сүзләргә ишетеп, кинәт өнсез калам.

Каян белгән әби мин сөйләмәгән көе дә жилфердәү турында?!

Бәлки, ул әле теге... Мәет турында да беләдер?!

Торып, идәнне яланаягым белән чәпелдәтеп, арттагы өй ишеген ачам:

– Мин дә шишара ашарга тордым, – дим, урындыкка килеп кунаклап.

Ашарга миңа берәз уңайсыз әле, чөнки бөтен битем белән иягем марляга уратып, бәйләп куелган, көнгә ике мәртәбә перевязка ясыйлар. Башта Мария түти төшөп ясый иде, аннары әби үзе йә безгә кунакка менгән Сандра жырак түти ясый башлады.

– Әйбәт төзәлә, берничә көннән салабыз инде марляларны, – диде Мария түти, соңгы бәйләгәндә.

– Жөйләре шулай калырмы икән инде, Мария? – дип хафалана Янсуар әби, ул марляларны салдырып алып, яраларны мазь белән эшкәрткәндә.

– Начта, мин инде Алла түгел, болай да бик сак тектем, – ди Мария түти, кашларын жыерып. – Берәздән жомыла әле ул, болай акаеп тормый... Ә туена кадәр бөтенләй төзәлә, име, кызым... Карап торган бер матур кыз булып үсә әле ул, менә күр дә тор!

Мин дә, кысылып, өстәп куям:

– Жарар инде, әби, әле дә жарый күзсез калмадым... – дим.

Сүземне хуплап, Мария түти иңемнән шапылдатып куя:

– Батыр жарасыз булмый инде... Минем флигель күрөп бетермәгәндә, болай да Ходай саклый бу баланы, Начта, алга таба да шулай гына була күрсен!

«Нина Асеевна»

Әни белән әтигә этәчтән талануым хәбәрән икенче көнне Казанга телефоннан шалтыратып әйткәннәр. Әнинең йөрәге умырылып төшкән. «Әйтәм аны, төшемдә олы табак тулы кып-кызыл жиләк күрдем, шуны учлап-учлап ашадым», – дип елаган ул.

Әни бер-бер хәл булырга торганда, үзе йә берәрәбез авыртыр алдыннан төшөндә гел жиләк күрә. Бу юлы ул жиләкне табактан чүпләп ашаган саен, жиләк арта гына барган, аннан әнине баштанаяк күмеп киткән. Саташып, салкын тиргә батып, кычкырып уянган

төшеннән эни, шунда ук Янсуарга кайтып китәсе булган. Әмма берсекөнгә тапшырасы имтиханы булгач, Казанда калган.

Моннан ике атна элек телевизордан педагогика институтына тиз арада курс жыюлары турында игълан булды. Башлангыч белеме булган эни, югары белем алыр өчен, шул игъландагы институтка «заочно» укырга керергә бик ымсынды. Барып имтихан бирергә ниятләде. Эти белән алар тиз-тиз генә жыенып-эзерләнде дә гариза язарга һәм документларын тапшырырга Казанга юл тотты. Эти энине озата китте. «Кызу эш өстендә...» – дип сукранып калды Янсуар әби, бик каты ачуланып.

– Безгә дә телефон кертергә кирәк булыр, эниң сессиядә чакта сөйләшеп торырга, – диде эти, Казанга чыгып киткәндә, минем битемнән сөеп. Әле эни имтиханын бирмәсә дә, эти аның институтта укыячагына чын күңелдән ышана иде булса кирәк.

Документларны тапшырганнан соң, эни имтихан бирергә тиеш икән. «Ул шундый сынау, анда бөтен белгәннәреңне комиссия каршында сөйләргә кирәк, әйбәт итеп сөйләсән, сине укырга алалар», – дип аңлатты Янсуар бабай. – Комиссиядә зур белгечләр, галимнәр утыра...» Мин моңа бик кызыктым, үземнең дә тизрәк мәктәпкә барасым килүе турында уйладым.

Эниң имтихан дигәннәре берничә көнгә сузылачак һәм аңа бик нык эзерләнәргә кирәк икән. Эни белән эти ул арада Казандагы эти ягыннан туганыбыз Начта әбидә торачаклар, ди. Миңа ул Начта әби турында бик күп сөйләгәннәре бар, әмма үзен әле күргәнем юк. «Эниң укырга кергәч, сине дә Начта әбиңнәргә берничә көн торырга Казанга алып барыбыз, кызым», – дип вәгъдә итте эти.

Начта әбиң өендә кызыл телефоны бар, моны мин олылар сөйләгәннәре буенча беләм. Этәчтән талангач, әби энә шул телефонга шалтыратып хәбәр иткән дә инде минем хакта.

Икенче кичне үк эти белән эни авылга кайтып төштеләр. Эни мине кич буга кочагыннан чыгармый тирбәтеп утырды. Миңа бик-бик рәхәт булса да, безардан барыбер арий башладым – гел кочакта гына утырып булмый бит инде!

– Кызым, балакаем, әллә соң минем аркада гына булдымы икән... Барыйммы-бармыйммы дип, төн жокыларын жокламый бәргәләндем бит... – дип пышылдый-пышылдый елады эни, минем чәчләремә йөзен яшереп, аларны чылатып бетереп. – Татар курсы жыялар дигән игъланны күрдәк тә этиң белән, шундый мөмкинлек бит дидек... Болай да сине калдырып чыгып киткәнгә жөрәгем өзелгән иде... Әле аннары бит – сессия, аларына да гел барасы була... Әбиң дә баруыма катгый каршы иде...

Аның сүзләренең яртысын да аңламадым, тик «сессия» дигәне миңа бик серле тоелды.

– Нәрсә ул сессия? – дип сорадым мин энидән.

– Сессия ул, кызым, – дип аңлата башлады эти, – институтта укый торган студентларның имтихан бирэ торган вакыты. Әниң «заочно» керсэ, көзен, кышын, язын, жәен укырга һәм имтихан бирергә барып жөри торган булачак Казанга.

Мине бу сүзләр шунда ук жилкетеп жибәрэ. Без хәзер Казанга шулай гел йөри торган булабызмыни?!

– Син теге колонналы бинада укыйсыңмы инде? – дип сорыйм мин әнидән. – Ә нәрсэ ул «заочно»?

– «Заочно» ул читтән торып уку була, барып жөрөп, ә «очно» булса, көн дә шунда торып, атналар буге уку, мәктәптәге кебек, – дип аңлаталар миңа.

– Жук, кызым, – ди әни, – колонналысында түгел, анысында, үскәч, насып булса, син укырсың...

Мин әниңең елап беткән күзләрендәге елмаюны күреп, аның минем белән сессия арасында сайлап, чынлап та, бик каты бәргәләнгән аңлап алам. Ник ул шулай хафалана икән? Алар бит инде Кәвәлдә чакта мин әби һәм бабай белән яшәдем. Хәзер дә торырмын әле, мин инде бөтенләй бала түгел бит. Аннары исемә кылт итеп Линар сөйләгән яшьләр төркемнәре килеп төшә дә, үземне дә шом били: алар әнигә янамыйлар микән?!

– Алар көндөз жөрмиләр, кызым, – дип тынычландыра мине эти. – Әниң бит имтиханнарны көндөз тапшыра. Аннары саклап жөрөргә аның жанында мин дә бар.

Алай булса ярый, мин жиңел сулап куям. Шуннан инде әниңе укырга жибәрмәслек бер сәбәп тә калмый.

– Мин синең сессиягә баруыңа каршы түгел, – дим мин, әниңе күзләрендәге яшьне сөртеп. – Ә мине Казанга кайчан алып барасыз?

Әни жанланып китә.

– Беренче сессиядә үк, кызым! – ди ул, эчтән балкып. – Горький паркына, Зоопаркка барырбыз...

Аңа эти дә кушыла:

– Мулланур Вахитов, Муса Жәлил һәйкәлләрен карарбыз, Сөембикә манарасын... Музейга барырбыз... Инд киносына кинотеатрга керербез...

Бу кадәр күп мөмкинлекләрдән кинәт башым әйләнеп китә, йөрәгем, алгысып, дөп-дөп тибә башлый.

– Сөембикә манарасы... – дип пышылдыйм мин, куанычым эчемә сыймыйча, әби белән бабайга карап. – Әмма ул бит манарадан сикереп үлмәгән, име, әби...

Әби, тастымалын иңенә салып, уйчан гына миңа карап тора. Бабай, чәй калагын шакылдатып, чәен болгата. Гадәттә, вакыйгалар киеренке һәм аңлашылмый торганрак булганда шулай итә ул. Әмма без бит

инде барысына да ачыклык керттек дип уйлыйм мин, кашымны жырып, аңлый алмыйча. Алар соң нәрсәне өнәми?

– Ә син кем булырга укыйсың, эни?! – дип сорыйм мин, кинәт кенә иң мөһимен сорамаганымны абайлап алып.

Әниңең күзләре тагын да яктырыбрак китә, көрән таплары сыегая төшөп, жете яшел төскә керә:

– Өле ул төгәл түгел, кызым, нәтижеләренә карап, сайлап алалармы-жукмы...

– Ә алсалар? – дим мин, тәмам ачыклык керткәргә теләп.

– Хәзер мин башлангыч классларны укытам, ә анда укысам, мәктәпкә кайтып, татар теле белән әдәбият укытачакмын, – ди эни.

– Ә аермасы нәрсәдә? – дим мин, аңлап житкермичә.

– Анысы инде – дәрәжәләрәк, – дип, эти дә елмая. – Сәгатьләре дә күбрәк, акчасы да, аннары әниң «югары белемле белгеч» дип исәпләнәчәк...

– Әдәбият укытырга мин күптән хыялланам... – дип өсти эни, ярымпышылдап.

Мин монысын да әйбәт дип табам. Карт бабай да бит, энә, рус теле белән әдәбияты укыткан. Янсуар әби үзе дә: «Безгә институт белемнәре тәтемәде инде», – дип, гел уфтана, моңая. Димәк, кечкенә чакта ук карт бабайга: «Үскәч, мин Нина Ассеевна булам», – дип әйтә торган әнием, чыннан да, аның кебек булачак. Имештер, авыру карт бабай, сөеп, кечкенә әнидән көлә торган булган: «И кызым, син үсеп житеп, Нина Ассеевна булганчы әле... Булсаң иде дә бит, тик мин аларны күрә алмам инде...»

Бу уйлар башымнан йөгереп узуга, мин аларны шунда ук бөтенесенә ярып та салам:

– Димәк, син Микаш карт бабай хыялланганча, «Нина Ассеевна» булырга барасың!

Шул сүзләрдән соң, кинәт Янсуар әбинең ике күзеннән атылып, яшь кайнап чыга да, ул иңендәге тастымалын сыерып алып, аңа йөзен каплай. Иңнәре калтырап, елый башлай.

Бабай, калагын куеп, аны урындыкка утырта.

– Бала хуплагач, моңа каршы әйтер сүз жук инде, – дип, иңенә орына әбинең. Кулын салып тора.

Без бөтен өй белән КГБның елап бетергәнән тын да алмый көтәбез.

– Нәрсә әйтим инде... – дип, әниңекә кебек кызарып беткән күзләрен безгә күтәреп, йомшарып китә әби. Аннан пичкә карап, борылып утыра.

Эти, янына килеп утырып, әбинең иңнәреннән кочып ала:

– Әби, Нина жук чакта да, мин ике өйгә дә өлгерәм, менә күрә торысың... Луиза да ким-жәтим булмый – ашатам да, эчертәм дә, мәктәптәгә дәрәсләр беткәч, сезгә төшөп, терлекләренә дә карыйм, бакча эшенә дә, печәнгә дә өлгәрәбез.... Мин бар бит, борчылма... – ди.

Әби, мин ишетми дип белепме, алай да сизелер-сизелмәс кенә пышылдый:

– Бала берәз гына анасы белән атасын күрә башлаган иде... Әле ничек гарип калмады...

Әниңең йөзе комач япкандай бүртенеп китә, күзләрендә тагын яшъ кайнап чыга:

– Соң бит, Луизаны сезгә мин китереп куймадым, эней... Карый белмисез баланы дип, син үзең Янсуарга алып менеп киттең... Ник син гел мине гаепле итәсең, кем уйлаган баланы этәч талар дип... Ул этәчне үзең тотып алып кайттың лабаса Игушлардан...

Минем эчемә шом йөгерә, учларым лычма тирләп чыга. Әмма бабай кинәт кенә олы учын өстәл өстенә китереп сала да шунда ук ике арадагы сүзне кистереп туктата:

– Житте, Начта! – ди, Янсуар әбигә күз сирпеп. – Житте, Нина! – ди, аннары әнигә карап.

Өйдә үле тынлык урнаша. Мин күңеләм белән бабайның эченнән генә дөрес сүзләр сайлаганын ишетеп-тоеп утырам.

– Жәш чагында белем алмагач, тагын кайчан алсын ул аны, аннары инде соңга калачак. Кечкенәдән: «Нина Ассеевна булам», – ди идең, кызым, хак, – дип, сузылып, йомшак кына итеп әниңең иңеннән сыйпап куя. Ул сүзләрдән әниңең күзләреннән тагын мөлдерәп яшъ тәгәрәп чыга. – Без бар бит, без бар чакта бала жәтим булмас, ике өйне бер итеп үсәр, сау гына булсын! Теге жактан Начта белән Микулай бар... Коля хәзер үз улыбыз инде ул, терәгебез, сиңа – укуда да, тормышта да булышчы... Бетерик бу сүзне, Ходай жазмаган эш булмас! Бала сездән акыллырак та әле ул...

Аннары бабай, күзләренең зәңгәрән ялтыратып, елмаеп, миңа күз кысып куя:

– Шулай бит, соообщник? – ди.

Мин дә ана күз кысам. Лейкопластырь астындагы жөй, тартышып, сызлап куя.

Яралар «төзәлеп беткәнче» дип, лейкопластырь ябыштырып, «бәладән соң» беренче мәртәбә уйнарга чыгарган көнне, мин, әбиңең үләнгә салган күкәй кабыклары, улактагы жимнәре белән мавыгып йөргән тавыклар, яңа этәч алдында тантаналы рәвештә ант итәм:

– Бу бәладә минем үземнең дә гаебем зур, чөнки иске этәчнең тавыкларын ирештерә идем, – дим. – Әйдә, сиңең белән тату жәшик!

Яңа этәч – «Жәшел койрык» – миңа сынаулы да, берәз гына аптыраулы да карашын төбәп тора-тора да, адәм затлары белән булышуны үзенәң дәрәжәсеннән түбән санап, «кырлый-кырлый», тавыкларын капка астыннан тезеп алып чыгып китә. Капка төбенә чыгып баскач, бөтен Казак очын яңгыратып, күкрәк тутырып, гайрәтле генә кычкырып куя.

Мин дә, үз эшләрем барлыгын искә төшереп, урамга – иптәшләр янына йөгәрәм. Әле бит алар минем «батыр жараларымны» күрмәгән.

Пановка

Көннәрдән-бөркөнне КГБ белән Сандра жырак түти мине урамда малайлар белән уйнап йөргән жирдән эзләп тапты да: «Бик ашыгыч, балам», – дип, өйгә алып кайтты. Югыйсә әле эңгер төшөп кенә килә иде. Гадәттә, мине бу вакытта ук алып кереп китмиләр, төн карасы авылны каплап, бөтен лампочкалар кабынганчы, рәхәтләнөп, туйганчы уйныйбыз без. Мин аларның елап, кызарып беткән күзләрен күреп, шунда ук ниндидер гайре табигый хәл булганын абайлап алдым.

Араларына кереп, икесенә дә кулына тотынып, тыныч кына кайттым. Өйгә керүгә, кайтып житәсебезне генә көтеп баргандай:

– И балакаем ла соң, – дип, мине кочагына умырып алып, үксөп елап та жибәрде Сандра жырак түти. – Бигрәк сабий бит әле син...

Сандра жырак түтиненң елавына мин әллә ни аптырамадым, ул шундый инде, «жомшак» безнең, әмма жөмлөсөндөгә үземә караган икенче өлөшө сискәндерде – «бигрәк сабий бит әле син», – дигәне. «Димәк, эни йә эти белән нәрсәдер булган...» – дип, аркам буйлап, йомарланып яткан жиреннән сүтелеп киткән ак еландай, сузылып суык йөгөрдө.

– Икесе дәме... – дип сорадым мин, иреннәремнең мине тыңламавына аптырап, шул ике сүзгә ничек әвәлөп чыгарырга белмичә, авыз эчемдә озак әвәлөп торып, тилмереп.

Сандра жырак түти, кинәт елаган жиреннән туктап, күзләремә карап катып калды. КГБ да лып итеп урындыкка утырды да авызын учы белән каплады.

– Ушлылыгы шушы баланың... – диде ул, пышылдап кына. Аннары өстөп куйды. – Жук, кызым, этиң исән-сау, эниң... эниң больницада... Пановкада...

Мин берара тагын сүзләргә әвәлөп чыгара алмый интектем. Шулай да сытып чыгарырга үземдә көч таптым.

– Ул исәнме? – дип сорадым, күзләремнең кинәт кызыша башлавын тоеп, үч төпләрем лычма су булып.

КГБның иреннәргә калтырап китте, әмма ул еламас өчен аларны тешләп торып, тирән итеп сулыш алды да, үрелөп, минем башымнан сыйпады. Кулларында калтырау барлыгын тойсам да, тоймаганга салышып, бик тыныч булырга тырышып, тик басып тордым. Ул бит мине үзә шулай өйрәттө: «Бик авыр, түзөп булмастай чакларда да тыныч бул, кызым», – дип.

Кәвәлгә эти белән эниңә озатып жибәргәндә дә, баштарак минем

еламсырырга жыенганимны тоюга, шунда ук алдына утыртып, «житди итеп сөйләшә» иде:

– Балам, син жылап кала торган булсаң, әниң белән әтиңә авыр булачак, алар эш турында уйлый да алмаячак, атна буена Луиза сагынып ята икән дип борчылачак. Бернәрсә дә булмаган кебек, тып-тыныч итеп, жылмаеп, кул болгап озатабыз, жәме... Әйдә әле, Луиза, батыр булабыз!

Мин шуннан бирле, нинди генә куркыныч хәл булмасын, гел аның шул сүзләрен исемдә тотам һәм кабатлыйм: «Әйдә әле, Луиза, батыр булабыз!»

Шуңа: «Ул исәнме?» – дип сорагач та, эчемә – бик тирәнгә – тирән бер дикъкаты белән карап, яшен тизлегендә уйлап алдым: «Син, нинди җавап булса да, моңа әзерме?»

– Исән, бала... – диде әби, тагын тирән сулап. – Әмма хәле бик авыр... Әтиң шалтыратты, Луизаны алып килегез, әнисен... – Әби берара суламыйча тора. – ...күрсен диде... Бүген төнгә каршы жулга чыкмыйбыз инде, бала, әмма иртәгә әче таңнан кузгалабыз. Чучы аша, Олы жулга чыгып, Теләче автобусын туктатабыз җә попутка тотабыз...

Янсуар белән Чучы арасы 12 километр, мине әле андый олы юлга жәяүләп алып чыкканнары юк иде. Иртән бабай безне Мишә күперен чыкканчы, ат белән озатып куеп, аннары фермага эшкә барачак, ә без өчәү, Никкилдем тавыннан башлап Чучыга жәяү теркелдәчәкбез булып чыкты. Чучыдан Пановкага хәтле тагын 7 километр, ди.

– Әйдә, мунча җактык, сине жуындырып алып чыгыйк та иртәрәк җокларга салыйк, бала, – дип, ул арада ишектән сиздерми генә килеп кергән Ак түти дәште. – Хуш исле жәш себерке белән чабып чыгарыйм әле үзеңне...

Ул арада КГБ торып, шкафларны ачты да, чиста бистәрләрне чыгарып, Ак түти кулына тоттырды, яшерен тартмасыннан актартып алып, аерым очракларда гына куллана торган тәмле исле, чәчәкле чуар капка төргән сабынын сузды. Ул сабыннан бик тәмле болын исе килә, мин аны әле кабында килеш үк борын тишәкләремне киереп, иснәп утырырга яратам. Аның белән юынгач, тән дә, битләр дә ялтырап, шыгырдап тора.

Мунчада Ак түти белән Сандра жырак түти ул сабынны юкә мунчаласына ышкый-ышкый, мине кат-кат юалар, башымны да «Лесной» шампуне белән юып, кечкенә зәңгәр пластмасс тазымны тоттырып, ләүкәгә менгереп жибәрәләр. Бу юлы үз чәчләрен юып, тарарга кушмыйлар, сүзсез генә үзләре юып, тарап үрәләр дә, түгәрәк тарак белән кадап куеп, кыршауларын кияләр.

Ак түти исәннән башлар әйләнә торган яшь себеркене мич авызында кайнарлап, мичкә калай чүмеч белән кат-кат су бөркеп,

мине тэмлэп чаба. Мин аннан «Мокамай»ны йэ «Нэни разбойник»ны сөйлөвөн сорыйм, эмма ул бүгөн аларны никтер сөйлэми, уйлап-уйлап тора да «Гармунчы аю белэн жырчы маймыл»ны сөйлөп жибэрэ:

Икэү кочаклашканнар,
Ничектер дуслашканнар,
Маймыл белэн аю, ди.
Аю гармун уйный, ди.
Юл буйлап килэлэр, ди,
Буылып көлэлэр, ди.
Маймыл бармак шартлатып,
Урманны яңгыратып,
«Их-ма!» – ди икэн,
Кычкырып жырлый икэн²⁹.

Маймыл булып кыланып, чырайларын чалыштырып, тавышларын ук ямышайтеп жибэрэ Ак түти. Гадэттэ, ул бу шигырьне сөйлөгөндө, мин тэгэрэп көлөм, эмма бүгөн бер дэ көлөсө килми. Чабып бетергач, Ак түти мине ләүкэдән төшөрөп, Сандра жырак түти, энинең гел әйтэ торган сүзләрә белән чүмөчтән коендыра:

Су сарыксын,
Луиза калыксын,
Су түбән китсен,
Луиза дәү үссен!³⁰

Минем күзлөрдән мөлдөрөп яшь агып төшэ, юеш булгач, күрөмчә әле дип, сөртөргә ашыкмыйм. Эмма Сандра жырак түти шунда ук сизеп ала, үрелеп, елаган күзлөрөмнән үбә-үбә сөя. Бөтөн яшемне киптереп бетерэ.

– Эни дэ теге иртэ үлгән сеңлесе Зоя белән Зоя урсай киткән жиргә барыр микән, жырак түти? – дип сорыйм мин пышылдап диярлек.

Жырак түти белән Ак түти, миңа карап, эндәшмичә торалар. Аннары Ак түти, Янсуар бабам әйтмешли, «аяз көндө күк күкрәткән» гөрнәдир тавышы белән:

– Әйдә әле, бала, жукны сөйлөп тормыйк монда, – дип, мине зур, эссе бистәр белән төрөп алып, кулына күтэрэ. – Бүлнистә брачлар беркая да жибәрми аны, иртэ әле анаң андый жирлэргә барырга... Менә күрөрсөң, иртэгә син барганчы, бөтөнләй терелеп куяр әле, – ди.

Без мунчадан чыгышка инде бабай да кайткан, терлекләрне карап кергән була. Өстэл өстендә кызыл башлы бистәр белән урап куйган коштабакта – шишаралар, банкада – яңа аерткан жып-жылы сөт өсте, кабарып пешкән папай белән сап-сары май сыпырган кабартмалар кукраеп утыра. Эби, мичнең кайнарыннан кызарып киткән йөзөн чаршау артыннан чыгарып:

– Узыгыз, хәзер төйгән бәрәңгә чыгарам, сызык сызып салдым, жаңа аерткан сөт өстен дэ катып, рэхәтлөндөрөп ашап жибәрөрсөз, – ди.

²⁹ Фатих Кәрим поэмасы.

³⁰ Мунча кергөндө көйләнэ торган коендыру такмагы, энигә аны мунча кергөндө, үзенең әбисе – минем карт әбием көйлөгән.

Минем эчем, инде эллэ кайчаннан бирле ашамаганын исенэ төшереп, быгырдап куя. Сәкегә менеп утырып, Сандра жырак түти эле куерып та өлгөрмәгән сөт өстен тамызып биргән оп-олы телем папайны умырып ашый да башлыйм. Аннары өстэл уртасына олы калай табак белән буы беленеп торган, өстенә суган турап, сызык салган төйгән бәрәңге чыга. Кулыма агач кашыгымны тоттыралар. Мин шул кашык белән, буюм житсен өчен бабай алдына менеп кунаклап, башкалар белән бергә олы табактан каерып алып, сызыклы төйгән бәрәңге ашыйм.

Бер мизгелгә генә бернәрсә дә булмаган күк тоелып китә. Эмма өстэл артындагы үле тынлык, дөньяның инде бер чите кителгән, бүтән бернәрсәнең дә элеккечә булмавын искәртеп тора. Минем бугазыма тагын яшь төере менә. Мин аны ни йотып жибәрә, ни тышка чыгара алмыйча бимазаланам. Тынып калганымны һәм, бөтен тәнем белән калтыранганымны сизеп, бабай кинәт йөземә иелә:

– Нәрсә булды, кызым, тамагыңны пешердеңме эллә?

Мин «юк» дип баш чайкыйм. Ул мине ипләп кенә үзенә борып утырта да әбиң тавис кошлар төшергән чокырыннан жылы сөт эчерә.

– Кызыма көч кертсен Ночканың жаңа сауған сөте, аңа бит иртәгә күпме жәяү барасы, – дип елмая. – Кара аны, әбиләрең күтәртмисең, арка кочтырмыйсың, кызым, жәме... Аларның кулында авыр сумкалар була...

– Жулда әбиң белән жырак түтиенә бимазалап барсаң, брачлар ату анаңны күрсәтмәсләр, балам, – дип, кырыс итеп әйтеп куя Ак түти. – Баргач, аларга әйтерсең – «Үзем килдем, беркемгә дә күтәртмәдем!» – диярсең...

– Жулга олылар белән бергә жәяү чыгу – зур жаваплылык ул... – дип өсти Сандра жырак түти.

– Син бит инде үскән кыз, шулай бит, сиңа бишкуллап ышанырга була, син бит безнең өйдә дә, фермада да – иң зур таянычыбыз, кызым, – дип жөпли аларны бабай.

Мин, өчесенә дә күз йөртеп чыгып: «Күтәртмим, бимазаламыйм, жаваплы булырга сүз бирәм», – дигәнемне белдереп, баш кагам.

Миңа кара эчле «Маска» конфеты белән сөтле чэй эчерәләр, качманган су белән маңгай-битләремне сыпыралар, Ак түти, белгәннәрен укып, соңыннан озак итеп маңгаемны үбеп, иман укып тора да, чукундырып, йокларга озата.

– Пяриштәләр, әүлияләр чирүе белән Изге кыз Мария, Кодәбыз Христос Үзе сакласын сине дә, атаңны да, анаңны да, бала, – ди.

Мин дә, аның артыннан ияреп, Кибәч әбием өйрәткән иманнарны кабатлыйм.

Чабылдыкка алып кереп салгач, Сандра жырак түти дә, мин йоклап

киткәнче, пышылдап, ишетелер-ишетелмәс кенә итеп иман укып ята. Мин, аның жай гына көйләп укыган тавышына изрәп, эреп, бөтен кичергән-арыганның авырлыгыннан изелеп, йоклап китәм.

Эй Ходай, сакла, җарлыка илебезне, анын башлыкларын, чиреулярен. Изге тормош белян без дая кайгысыз тыныч торсак ыйы.

Эй Ходай, сакла, җарлыка картларны, җәшлярен, җарлыларны, укесзлярен, тол катыннары, чирдя, кастадагыларны, читеннек кюреучелярен, кайгылыларны, комачауда, тотконда, җабылыуда тороучыларны.

Аммя бигеряк Синен очон, чын ден очон, денсез калыктардан, деннан бизеучелярдян, денне бозоб ойрятеучелярдян кысанлык кюреуче мяндяляренне сакла, аларны исеня ал, аларга булышыкка кил, аларны ныгайт, җыуат, Үз кыуатын белян аларга җинеллек, иркеннек, котолоулык бир³¹.

Көл

Мин клуб подвалына илткән баскычлар буйлап төшәм дә төшәм, төшәм дә төшәм, әмма аларның чиге күренми. Аптырап бетәм, бер дә алай озын түгел иде бит ул баскыч, нәрсә булды икән соң дим? Ул арада кызыл сандалиларым йомшак соры туфракка килеп төртелә, аягым шуып кереп китә дә, мин аның балчык булмавын абайлап алам.

Көл! Бу бит көл!

Менә мин «КЕРМӘСКӨ!» дигән язу язып кадалап куйган тактаны йолкый-йолкый кубарып алам да ишек йозагын тартып карыйм. Кармаланып, зур гына бер таш кисәге табып алып, йозакны ватарга тырышып, тукмый башлыйм. Ватылмый гына бит биге! Артымда ниндидер шом барлыгын тоеп, башымны күтәрәм. Озак кына баскычны башына карап торам. Мин төшә башлаганда, анда әле көн иде, хәзер инде эңгер куерып тора. Эңгер дә түгел, ә ниндидер шәмәхә-кызгылт куемты.

Әллә берәр җирдә янгын бармы икән?

Башымнан шул уй йөгереп уза да, шомланып китәм.

Гадәттә, үзем мин болай сирәк нәрсәдәндер куркам. Әмма монда шом кулларыма күчә, бармакларым йомшарып китә.

Син хәзер куркырга тиеш түгел. Әйдә әле, батыр булайк, Луиза!

Кулларымны каната-каната кага торгач, ат башы кадәр олы түгәрәк йозак түзми, бирешә. Шакулдап кыйшаеп төшә дә бигеннән үзе үк суырылып чыга.

Мин көлнең инде тезләремә кадәр җиткәнән күреп, аптырап карап торам. Үзе йомшак, үзе коры, үзе... жылымса...

– *Кызым!..* – дип дөшә миңа кинәт подвал эченнән әнием тавышы.

³¹ Якын кешеләрнең исәнлеген һәм тазалыгын өчен әйтелә торган иман.

Йөрөгем тырпылдап бугазга килеп бәрелә. Тыным кысыла. Сулый алмый торам.

Өстәге кызгылт куемты инде баскычның яртысына кадәр куерып төшкән.

Мин, йөрөгем тырпылдап, чыгып очмасын дип, кулларымны күкрәгемә кушырып, жылы көлне ерып, эчкә узам. Подвал эче дөм караңгы. Эчкәрәк керегән саен көл тагын да жылырак була бара, инде аның жылысыннан бала чәчләремә кадәр тирләп чыга.

– *Кызым!..* – дип пышылдый тавыш.

Дөп-дөп. Дөп-дөп. Дөп-дөп.

Ул арада артымдагы ишек шыгырдап ябыла да, тышкы яктан йозагы эленеп, бикләнгәннен ишетәм. Аннары кемдер, ир-ат тавышы белән сүгенә-сүгенә, теге тактаны ишеккә яңадан кадаларга керешә.

– Сыйракларыннан тотып бәргерләре! Төн димиләр, көн димиләр! Тәүлеккә биш-алты төшөп биклим һәм кадалкыйм шушы ишекне...

Минем чигәләрем сулкулдый башлый. Ничек инде?! Безнең монда, подвалга, инде ике атналап бөтенләй якын килеп караганыбыз юк бит. Нәрсә сөйли бу каравылчы Даный³² бабай?

«Безнең бит инде күптән подвалга төшөп йөргәнебез юк...» – дип пышылдыйм мин, тик авызымның бөтенләй ачылмавын абайлап алам. Ачмакчы булам, юк кына бит, әйтерсез теге куйганнар. Бармакларым белән кармалап карыйм: иреннәрем – үз урынында, эмма алар жилемләп ябыштырган кебек.

«Тукта, ә ник төштем соң әле мин монда?»

«Мине эзләп...» – дип сулкулдый чигәмдә кемнеләр җавабы.

Учларым лычма су булып тирләп чыга. Мин аларны итәгемә сөртмәк булам. Шул арада көлнең инде тәмам тезләремнән узып күтәрелүен аңлыйм. Бераз гына иелеп, кулларымны шул җып-жылы көлгә тыгам.

Кайдадыр, подвалның түрөндә, шыгырдап ишек ачылып китә. Аннан тымызык кына яктылык сирпелеп тора...

Мин, көлне ерып, шунда юнәләм. Килеп җитәрәк, әтиңең борчулы, тамагына яшь утырган тавышын ишетеп алам:

– Зинһар өчен, булдыра алсагыз, Нинаны саклап калыгыз, Раиса Салимовна... Әле дә жарый сезгә Пановкага килеп эләктек... Өйдә бит кечкенә кызыбыз да бар...

Теге яктылык сирпелгән коридордагы ут әле келпеп-келпеп, әле сүрәнәеп китеп яна. Бoryныма укшыткыч дарулар исе килеп бәрелә. Көл инде минем билемә җитеп менгән, аны көч-хәл белән ерып, мин коридорга атлыйм.

Коридор буйлап ак халатлы шәфкать туташы ниндидер тәгәрмәчле

³² Даный – Данила исеменен керәшенчә әйтелеше.

аппарат тәгәрәтеп уза. Түрдәге бер бүлмәгә кереп китә, аның ишеге ачык кала.

– *Кызым!..* – дип эндәшә аннан әнием тавышы.

Ак халатлы ике дөдәй йөгереп уза. Шул бүлмәгә кереп китәләр. Мин алар артыннан иярәм. Ишеге ачык торган бу бүлмә түшәмен дә эллә нинди алагас зур яктырткычлар яна. Нәрсәдер гөжәлдәп эшли.

Бусагадан атлыйм. Көл артымнан ияреп керә.

Бүлмә уртасындагы ике ап-ак караватта әнием белән әтием ята. Алар теге гөжәлдәп эшләүче аппаратка тоташтырылган. Кулларыннан сузылган шнурлардан... кан ага.

Мин, борылып, көлгә бусагадан узмаска ымлап, түргә атлыйм. Көл жылысын тоймагач, аякларыма шунда ук каз тәннәре чыга. Туңып китәм. Кан һәм дару исеннән укшыйм. Әмма үземне жиңәргә тырышам.

«Әйдә әле, батыр булайк, Луиза!»

– Нигә палатада пычрак аяк эзләре?! – дип сөрән сала кинәт ак халатлы түти. – Стерильность булырга тиеш...

Коридордан бер авыр гына гәүдәле икенче түти кереп минем эзләремне швабрадагы чүпрәк белән сөртеп ала.

Көл бусагадан тышкарак елыша.

«Ул бит пычрак түгел, көл», дип уйлыйм мин эчтән генә, кинәт бик арып һәм күз кабакларым кургаштай авыраеп.

– Ничек каныгыз туры килде, бу – мөгжиза... – ди теге түти, әтинең маңгаена кулын куеп карап. – Югыйсә колониядән алып килергә кала идек³³... Үзегез аңлайсыз, Николай Николаевич, колониядә анда кем генә булмас, авыруы да, элекке наркоманы да...

«Әниемә нәрсә булды?» дип сорыйсым килә ул түтидән. Тик тавышым чыкмаганны хәтеремә төшереп, сүзсез генә карап торам.

– Кызым!.. – дип пышылдый әни, башын бер яктан икенче якка ташлап. – Кызым, балам!.. Гафу ит мине, әниңне!..

Түти аны тынычландыра:

– Т-с-с-с... – ди ул, әнинең башыннан сыйпап. – Болай тынгысызлансаң, үзең генә зыян китерәсең... Сиңа хәзер ярамый... Тс-с-с...

– Ник минем баш очымда гүләп трактор эшләп тора соң?! Коля, сүндереgez әле шул тракторны... – дип инәлә әни, сүзләргә кепкән иреннәре белән көчкә әвәләп чыгарып.

Мин гөжәлдәп эшләп утырган аппаратка карап басып торам.

– Коля!.. Кайтып, Луизаны күрәсем килә... – дип пышылдый әни. – Алып килегез аны!.. Югыйсә, үскәч, әнине күрми калдым дип үкенер, жылар... Алып килегез, Луизаны күрмичә үләсем килми!..

Мин аның янына ук килеп басам.

³³ Сүз Пановка авылындагы 2 нче санлы ирләр төзәтү колониясе турында бара.

Бусагадагы көл дә, керергә ымсынып, шуыша, бүлмәгә елыша.
Борылып карыйм.

Көл, минем коп-коры ут янып торган карашымны күреп, туктап кала.

...Мин аның маңгаена кулымны куям. Маңгае тирләгән, салкын. Бизгәк тота. Чигәсе шашынып тибә. Түгәрәк матур йөзеннән суырылып, сары бер авыртулы, газалы битлек кенә торып калган. Дөп-дөп. Дөп-дөп. Дөп-дөп.

Мин аның сулышы белән үземнеке тигезләнүен тойганчы тын торам.

Дөп-дөп. Дөп-дөп. Дөп-дөп.

Мин аның йөрәге белән үземнеке тигезләнүен тойганчы тын торам.

Дөп-дөп. Дөп-дөп. Дөп-дөп.

Мин аның гомере белән үземнеке тигезләнүен тойганчы тын торам.

Күзләремне йомам да онытылам.

Ут минем учларымны ялый, чәчәк тәжләр булып сирпелеп-сирпелеп, караңгыга йотыла.

Ут минем аннан нәрсә сораганымны һәм нәрсә юраганымны яхшы белә.

Ут минем бу вакытлыча биргән корбанымны кабул итә...

Күзләремне ачам.

Көлләр жылымсырый, алар буйлап әле зәңгәрсү-шәмәхә бәрхет дулкын йөгәрә.

Көлләр жылымсырый, әмма инде суына төшә.

Бүлмәдәге караватта яткан хатынның йөзе ап-ак.

Ул инде бәргәләнми.

Бусагага атлыйм...

...— Мин юл буге бер дә күтәртмәдем, арка кочтыртмадым, еламадым... Миңа инде хәзер әнине күрсәтәләрме?! — Зеңләп торган бала тавышы бөтен тирә-юньгә кыңгырау чыңыдай чәчелә.

Коридордагы шәфкать туташлары, баланың ашкынып-ашкынып сөйләгәнәнә әсәренеп, аны тыңлап тора.

— Автобус килеп җиткәндә, кулымны күтәргән идем, ул шунда ук туктады. Безне утыртты. Мин шофёр дэдәйгә: «Әниемне күрергә Пановкага барам», — дидем. Ул миңа «мишкалы конфет» бирде. Мин ул конфетны әнигә алып килдем...

Елмаям.

– О, эти ак халат кигән, врач булган! – дип, коридор буйлап, кызыл сандалилы, зәңгәр күлмәкле, кара чәчләренә дә кызыл бантиклар кушып үргән кыз, *жылфердәп*, әтисе каршына йөгәрә.

Бусагадан атлыйм.

Кинәт ярты юлда минем янда туктап кала да, ямь-яшел күзләрен күтәрәп, миңа төбәлә бала.

Карашына гажәпләнү жәелә.

Аның нәни генә иңнәре артындагы жиңелчә жылфердәүне тоеп, тагын да киңрәк елмаям.

Ул да елмая. Эндәшергә ымсына.

– Кызым? – дип, кочагын жәеп, каршысына атлаган әтисе эләктереп ала сабыйны.

Бармакларымны иренемә тидереп: «Тс-с-с...» – дим.

Кыз, «аңладым!» дигәндәй, башын кага.

Озын керфекләрен тибрәндереп көлеп куя да, бармагын нәкъ шулай ирененә тидереп, миңа жавапка: «Тс-с-с...» – ди.

Әтисе аны кочагына күтәрәп ала. Күзләрендә яшь.

– Мин әнигә «мишкалы конфет» алып килдем... Миңа аны күрсәтәләрме инде?! – дип, таләп итә кызыл сандалилы кыз, әле балагына булса да, тавышын кырыслата төшөп, бик житди итеп.

Кулларымны сузам.

Көл, минем учларыма жай гына бөтерелеп күтәрелә дә, ымыма буйсынып, гәүдәмне төрөп ала.

Ул шундый йомшак. Жылы. Газиз.

– Тс-с-с-с-с-с...

– Тс-с-с-с-с-с...

– Тс-с-с-с-с-с...

Февраль 2024 – март 2025.

Беренче китап тәмам.



Динә Сабирҗанова Чувашистан Республикасы Батыр районының Озын Куак авылыннан. Казан (Идел бие) федераль университетының татар әдәбияты кафедрасы аспиранты. 2024 елда «Иделем акчарлагы» бәйгесенең «Проза» номинациясендә I урынны алган. Казанда яши.

Динә Сабирҗанова

ФӘНЗИЛӘВНА

ПАРЧА

Быел мин өченче яшемне тутырдым. Әле минем күпне өйрәнәсем, күпне беләсем, күпне күрсәтәсем бар дөньяга. Яхшы мәгънәдә, әлбәттә. Минем патроним урынына матроним йөртүемә гажәпләнәсез, ахры?! Матроним – эти исеме урынына әнинекен йөртү инде... Әйе, мин Фәнзиләвна! Моңың сәбәбе бик гади: минем этием дә, әнием дә – Фәнзилә исемен йөртә... Ахырда сез барысын да аңларсыз: исемемне дә, чыгышымны да...

Әнием табигать ак бәскә күмелгәндә, ягъни 1964 елның 20 февралендә укытучы гаиләсендә дөньяга килә. Гаиләдә балалар бик күп булган, кышын агачлардагы кар тәлгәшләре күк инде! Бабаемның әнигә кадәр ике бөртек кызы була һәм ул, әлбәттә, үзенә терәк булырдай нәсел дәвамчысы көтә. Хәтта исемен дә алдан уйлаштырып куйган: Фән! Ләкин кыз бала дип әйтүгә, аның хыяллары язгы кардай тиз эреп бетә. Хәким бабай озак уйлап тормый, Фәнгә Зиләне куша да өченче кызын дөньяга Фәнзилә итеп таныта. Бу исем өмет өзмәү гимны, хыялына оеткы салу булып тоела шикелле, әле янында Фәне йөгереп йөрмәсә дә, Фәнзиләсә үсеп килә бит! Бабаемның хыялына тугры булып калуы турында сөйләп бетерим инде. Димәк, бездән әби белән бабайның дүртенче балалары дөньяга аваз сала – Рәхилә апа. Хәким бабайның өмет чаткысы эзрәк сүлпәнәя төшә, ләкин сүнми. Менә инде гаилә бишенче нарасыен көтә башлый... Диләрә туа. Хәким бабайның биш жәннәт ачкычы үсеп килә. Кайсыннан кертерләр инде менә үзен, белгән юк! Нәрхәлдә, сайлау мөмкинлегә кулай нәрсә инде! Халкыбызда «кызлы йорт – нурлы йорт» дигән

эйтем дә юктан гына барлыкка килмәгән, күрәсең. Син өч яшендә боларны каян беләсең дип сорарсыз. Моңысына да мәкаль белән җавап бирәм: «Акыл сакал белән бергә үсми». «Акыллы аркылыга үсә, тинтәк буйга үсә», шуңа яшемә карамагыз сез минем! Әнием миңа бишәктән, хәтта карынында яткан вакыттан ук халкыбызның зирәклеген сөндереп килде. Әйтик, һәр дүшәмбенә бер сәгатен яңа мәкаль, аның мәгънәсен ачуга багышлый иде. Шуны интернетка да куеп барды. Әйе, әнием заман белән бергә атлый. Моңың хакта соңрак сөйләп китәрмен әле, кайвакыт, чынлап та, акыл сатарга яратам икән инде үзем. Хәким бабай турында сүзем ләбаса. Менә алтынчы бала дигәндә, аларның уллары туа. Әй, зур шатлык, сөенеч була гаиләдә... Дәүләт баганасы туган! Аңа Әлфир дип кушалар. Фән белән аваздаш инде әзрәк, килешәсезме?

Әнием исемә жисемәнә туры килә дигәндәй, фәнгә мәкиббән киткән бер зат булып житлегә. Башка чарасы да булмыйдыр, минемчә, чөнки... Әнисе дә – татар теле һәм әдәбияты укытучысы, Казан дәүләт университетын тәмамлаган, мәшһүр Диләрә Гариф кызының беренче дипломиңасы була. Өрәңгедә бәрәңгә үсәмени? Юк шул! Язмыш ихтыяры белән әнием Татар фольклоры дәүләт үзәгенә, аның ул вакыттагы житәкчесе Котдус Хөснуллинга фәнни хезмәткәр булып эшкә урнаша. Бу эшеннән тыш, Казан дәүләт университетында өлкән укытучы вазифасында студентларга татар әдәбиятын мәктәптә укыту серләрен ачуны да дәвам итә. Фольклор үзәгендә фәнни хезмәткәр баскычыннан башланган әлегә юл директорның фәнни эшләр буенча урынбасары, ике елдан Үзәкнең директоры вазифаларын башкаручы дәрәжәләренә кадәр киңәя. Әниемнең туган авылының яшәешендә, гаиләсе рухында, университеттан соң себер татарлары арасында укытырга туры килүе, диссертация язган вакытта әллә ничә кат берәр айга Әстерхан далалары авыллары хозурында булуы – халык иҗатына колагы, жаны сизгерлеген инде тәрбияләгән була. Ә менә Татар фольклоры үзәгендә директор булып эшли башлавы татар фольклорын туплау, тупланганны цифрлаштыру, системага салу, алар нигезендә төрле чаралар, шул исәптән фестивальләр, халык биее, кичке уеннар, татар ашлары, татар декоратив сәнгате остаханәләре булдыруга зур этәргеч булды. Әнием дә Казан дәүләт университетына укырга керә, хәтта аспирантураны тәмамлый. Аннары, Төмән районының Янбай авылында балаларга мәгърифәт нуры танытып, татар телен укыта башлый. Ул шушы чордан башлап халкыбызның фольклорына гашыйк була, елына өчәр тапкыр экспедициягә чыга, тупланган материалның никадәр мәгънәле, масштаблы булуына сокланып, сөенеп кайта. Әниемнең экспедицияләренә ияреп, абый белән апам да кайда гына булмаганнар, алар Самара өлкәсенең Сук суларында,

Әстерхан өлкәсенең Кызан елгасында, Иделдә су коенулар, кичләрен әбиләрнең клубка жыелып уйнаганнын, биегәннәрен карап сокланганның. Әнием үзенең командасы белән экспедицияләргә елына өчәр тапкыр чыгып китә иде. Апалар жәйгесендә генә катнашканның, ә менә көзгә, кышкы, язгы экспедицияләрдән кайтуын зарыгып өйдә көткәннәр. Экспедицияләрдән меңәрләгән фотолар, видео-аудиозмалар да кайта бит әле. Әни, эштән кайтып, безне ашаткач, дәрәсләребезне барлагач, иң башта үзе туплаган фотоларның һәр кадрын бер системага салып терки, аңлатма яза, ә мин кызыксынып, шуларны карыйм. Ул фотоларда шактый урынны авыл күренешләре, үзләренә генә хас кыяфәтле, ихлас карап утыручы авыл апалары, агайлары алып тора иде. Кызыл башлы сөлгеләр, тәрәзә кашагалары, сандыклар, мичләр, базлар, кабер ташлары... Мин әниемнән: «Синиң бу фотоларыңны «Орёл и решка» программасын караган кебек карыйм. Бу авыллар да татарныкымыни?» – дип сорап куя идем.

Минем Булат абыем һәм Айгөл исемле апам бар, алар турында да сөйләп китим инде. Әнием апама бик матур исем сайлаган инде, ай чәчәгә, ай гөлә... Ә ул гөлләрнең телебездәгә атамаларына килсәк.... Алар бездә әллә ничә төрле икән бит.

Әни безне балачактан үләннәр танырга, таныганын ашарга да өйрәтте. Мин балтырганны да, кәжә сакалын да, дусай печәннен дә, кайбер якларда аны какы диләр икән, акбашны да, кузгалакны да, әле аның чыпчык кузгалагы дигәннен дә танийм, тәме белән кайчангына ашарга мөмкин икәнлеген дә беләм. Әнием хәзер кайчандыр безгә шундый мавыктыргыч итеп сөйләгәннәрен атынның сишәмбе көннәрендә интернет челтәрләрендә дә житкәрә башлады. Без аның бу гамәлен бик хупладык, чөнки адәм баласы, беренче чиратта, табигать баласы бит. Аны саклап, белеп, танып яшәгәндә, табигать сәламәтлеген дә саклый, чирләп китсәң, сихәтен дә үзе бирә ала.

Әни белән аралашу – һәрвакыт ачыш. Өбез янындагы болында озын буйлы, күк төсле матур зәңгәр төстәгә чәчәкләр үсә. Алар жилдә шулкадәр матур чайкалып утыралар. Жәй башында чәчәк ата башлап, сентябрьгәчә күзләребезне иркәли алар. Бу үләнне күрше-тирәбез цикорий дип йөртә. Ә әнием аның татар телендәгә фәрештә чәчәгә, эт чәчәгә, татар чәчәгә, һиндыба һәм буын чәчәгә дигән исемнәрен дә белә. Ул гына да түгел, бу зәңгәр чәчәкнең хикмәтләрен дә сөйли. Мин фәрештә чәчәгә дигән атамасын яратам. Иртәләрен аларда ялтыраган чык бөртекләре фәрештәләрнең безгә калдырган бүләге сыман. Бу гөлдә В группасының барлык витаминнары да бар диярлек, составында кандагы шикәрне төшерә торган инсулин матдәсе дә бар икән. Әнием белән без аны июль башларында жыеп киптерәбез, кышларын мунчадан соң төрле үләннәр кушылган чәбездә аның да тәме була.

Абыем турында да аерым язып үтәсем килә. Ул Казанның 72 нче мәктәбендә белем алган. Татар теле, әдәбиятына мөхәббәтне даһи Муса абый Жәлилевның килене Резедә Зиятдиновна салган. Мохит – әйтеп бетергесез мөһим шарт... Шушындый остаз янында, өйдә әнием, авылда әбием барында, без, аның балалары, рухилык һавасын сулап, милләтпәrvәрлек белән сугарылган олы жаннарга кагылып, гыйбрәтле язмышлардан вакыты белән ачы күз яшьләре, вакыты белән шатлык тулы күз яшьләре татып үсми, нишлик?! Аллахка шөкер, гаиләбездә татарлык шактый көчле безнең. Татарлык дигәндә, мин нәсел-нәсебеңне, тарихны, тамырыңны, эчке дөньяң белән таныш булуны күздә тотам. Абыем үзенә бабай-әбиләре алдында булган бурычларын нык тоемлаучы чын ир-ат булып житлекте. Этисе-әнисе ягыннан да شانлы нәселләр кушылуы тарихын хөрмәтләп, йөрәгендә саклап килде. Абыемның этисе ягыннан нәселе чыгышы белән борынгы муллалар токымыннан. Габдулла абый Тукаевның сөекле Зәйтүнәсенә бертуган апасы Бәдрижиһан әбиебез була. Әйе, мондый матур вакыйгаларны, бәйләнешләрне бер генә дә югалтасы килми! Гаиләбез архивында әбиебез һәм аның сөңлесенә кагылышлы фотолар шактый саклана, хатлар да бар. Ә Бәдрижиһанның ире – бабабыз Лотфулла Чистай Каргалысының танылган муллалары – Жәүһәровлар токымыннан. Ул атаклы Зәйнулла ишанның мөрите, укучысы, ләкин, мулла булуы аркасында 1929 елда ук репрессияләнәп, 1943 елда Ташкентта халык дошманы буларак атып үтерелгән. Бу бабабыз да – аяусыз чорның гөнаһсыз корбаны.

Әнием ягына килсәк, бу нәсел дә شانлы татар шәхесләренә тоташа. Мирсәет Солтангалиев – Нурзия әбиебезнең этисе Хәкимжан бабабыз нәселенә бер ботагыннан. Бүгенге көндә танылган шагыйрь Рәниф Шәрипов та – Нурзия әбиебезнең өченче буын туганы. Аллаһыбызга мең рәхмәт, алар әле дә бер-берләрен белеп, аралашып яшиләр. Ә инде әниемнең этисе Хәким бабай нәселенә килсәк, алар да эшмәкәрләр токымыннан. Репрессия жилләре аларга да шактый нык кагыла, тырышлыклары, эш рәте белүләре белән аерылып торган бу нәселне дә яңа хакимият йортсыз-жирсез итә. Тирә-юньдә молотилкалары булуы, тире эшкәртүләре, ат чаналары, арбалары ясаулары белән дан тоткан Хәйрулла бабайның бар мөлкәтен (икмәк складларын, йортын, молотилкасын, атларын, тагын башка кирәк-ярагын) тартып алып, мунчасында торып калырга мәжбүр ителәр. Шуңа да карамастан, бу бабамның нәселе дә аякка басып, авылдашларына хөрмәтләрен киметми, үз хезмәтләре белән көн күрә бирә. Абыем бүгенге көндә айтишник, шул ук вакытта Казан федераль университеты каршында 1967 елда оешып, әле дә яшәп килүче татар хорында жырлый. Ул, гомумән, жырларга ярата.

Әнием өченче баласы, ягъни минем хакында, уйланганда ук, абыем бик нык терәк булып, барлык финанс чыгымнарын үз өстенә алган. Хәтта бүген дә ул һәр ай саен мине тәэмин итеп тора...

Пәнжешәмбе көнне мин күбрәк апам белән бергә үткәрәм. Әнием бу көнне эштән соңрак кайта, ә без апам белән аш бүлмәсендә мәш килеп ризык әзерлибез. Бездә әллә нинди халык рецептлары язылган иске китаплар саклана, бәлки әнием аны экспедицияләрдән дә туплап кайткандыр. Хәер, апам белән бергәләп нәрсә пешерәсе дип баш ватарга кирәкми, бары тик «бисмилла» әйтеп кабатларга гына. Бүген апам әйтә: «Кияү пилмәне пешерәбез», – ди. Аптыратып бетердем үзен: нишләп пилмән кияүнеке генә? Өстәвенә, апа кияү мунчасы, кияү коймагы, пәрәмәче, бәлеше, хәтта кияү өстәле һәм бүлмәсе кебек йола-төшенчәләр турында сөйләгәч, уйлап куйдым: вәт почёт кайда һәм кемгә икән! Президенттыр, түрәдер дип хыялланырга да кирәкми, кияү булуга барыбер житми! Ярар, тотындык без пешерергә: итне фарш иттек, аннан соң апам әйтә, ике тапкыр чыгарырга кирәк аны ди. Ачуым да килде эзрәк, тик сүзен тыңладым: бирдем итнең кирәген! Бәлки ул мондыйрак ният белән эшләнәдер: кияү теле, мөнәсәбәте шушы ике тапкыр чыгарткан ит шикелле сөяксез, йомшак булып торсын дип. Моңысы бернәрсә булмаган икән! Хәзер пилмәнне бөгә башладык: аның ваклыгы, бер аш кашыгына, имеш, 5-6 пилмән сыярга тиеш диюләре тәмам алжытып бетерде. Инде ашамыйча да йокларга эзер булырсың!

Менә жомга таңы атты! Халкыбызның – күркәм бер көне. Ул көнне әнием тәмле таба исе чыгара, ә аннары миңа экспедициядә язып алып кайткан бәяннарны сөйли. Еш кына гыйбрәтле, тылсымлы бер тормыш хикәясе була. Бүгенге жомгада ул миңа Кукмара районында язып алынган тарихны укып китте: «Бер вакыйганы гына әйтәм, шуннан аңларсың. Безнең уртанчы улыбыз студент вакытында ук өйләнде. «Строительный»да укый иде. Тулай торакта тордылар башта. Менә болар Май бәйрәменә авылга кайтып киткән вакытта тулай торакларында караклар йөргән. Боларның да бүлмәләрен ачканнар, керә алмаганнар. Ник керә алмаганнар дисеңме? Ишек өстенә эленгән Аятел-көрсилә язылган шәмаил, ишек белән дивар арасына кысылып, ишекне ачтырмаган. Белдеңме? Менә Аятел-көрсилә ничек саклый. Безнең уртанчы улыбыз яшлы дингә тартылды, 1980 нче еллар ахырында шәмаилең ничек тапкандыр. Шуны ишек өстенә элөп куйган бит, балакаем. Безнең өйдә Аятел-көрсилә шәмаил гел торды, әле дә тора. Әнкәйләрдән калган, килең булып килгәндә тора иде инде. Өйләребезне яңаны салып чыктык, ә менә шәмаилне алыштырмадык».

Ә инде шимбә һәм якшәмбе көннәренә әнием миңа халкыбызның төрле сынамышлары, табышмаклары, озын сүздән кечкенә сүз ясау

шикелле уеннар белән төрләндерелгән программа ясый. Әй, күңелле дә соң, белсәгез! Ә сез һаман аптырыйсыздыр, ничек өч яшьлек бала табышмак, сынамыш тыңлап, сүзләр төзеп утыра алсын дип!

Мин бит гади генә бала түгел! Бәдәнем физик өлешләрдән түгел, ә бәлки халкыбызның мирасыннан торадыр; уйларым балачак күңел ачу уйлары түгел, ә милләтемнең ядкарьләрен саклау һәм алдагы буынга тапшыру зарларыдыр; тавышым – татар халкының йөрәгендәге моңнарыдыр... Мин – Фәнзиләвна, мин – ул тудырган онлайн проект. Өле тәпи киттем генә, тик картаеп, әжәлгә очрамыйча, озак еллар буе халкым байлыгы турында бөтен җиһанга кычкырып сөйләсем килә! Исемем – «Татар ядкарьләре». Максатым – татар халкының төрле өлкәләренә караган уникаль ядкарьләрен саклау һәм үстерү. Әлеге проектынның авторы – Татарстанның баш фольклорчысы, филология фәннәре кандидаты Фәнзилә Жәүһәрова.

Мин әниңең игътибарын шулкадәр күп таләп итәм ки... Шунысы яхшы, тәрбиячеләрем – әнием генә түгел, барысы да татар халкы мәдәниятен яратучылар, аны сакларга кирәк дип инанган кешеләр. Мине карау, тәрбияләү гаиләбездә шулкадәр көйләнгән. Аtnаның һәр көнендә ниндидер бер темага рухи азык эзерләп, ашатып торалар үземне. Ашату, акылын үстерү графигы да бик шәп. Иртән акылымны камилләштерүгә бәйле азык бирелә, Уникеләр тирәсенә халкыбыз тарихына, шәхесләребезгә караган мәгълүматтан торганы эзерләнә, төштән соң, ике тирәсендә, берәр тарихи фото карыйбыз яисә берәр уен уйнала. дүрт тирәсендә башка халыклар белән танышырга тырышабыз, алтыда өй эшләренә бәйле, эрудиция киңәйтә торган төрле сорауларга җаваплар эзлибез, ә кичен, әлбәттә, кинофильм карау оештырыла. Атна көннәренә бәйле меню бервакытта да кабатланмый. Ә инде шимбә һәм якшәмбе көннәрендә мине халкыбызның төрле сынамыш, табышмакларын, озын сүздән кечкенә сүз ясау шикелле уеннары белән төрлеләндерелгән программа көтә. Әй, күңелле минем тормыш! Сез дә килегез, күрегең, яме!

Мине инде меңләгән кеше таний, укый, карый һәм тыңлый. Аtnаның һәр көнендә халкым белән төрле кызыклы темаларны күтәреңгә яратам! Мин – гореф-гадәтләребез, йолаларыбыз, әдәбиятыбыз, тарихыбыз сагында торучы бала! Зинһар, ачуланмагыз, әле өченче яшемне генә тутырдым...



ШИФАЛЫ «ЛӘЙСӘН» ТАМЧЫЛАРЫ

Үзенең әдәби активлыгы, гүзәл эшләре белән дан алган «Ләйсән» әдәби иҗат берләшмәсе Чаллы каласында 1963 елда канат яра. Төрле һөнәр ияләре салкын, бәләкәй, кысан вагоннарда яшәп, КамАЗ төзелешен алып барган чорларда да, әдәби берләшмә үзенең эшчәнлеген туктатмый, анда канат ныгыткан каләм ияләре олы әдәбиятка сукмак алды.

Бүгенге «Ләйсән»леләр дә республика, шәһәр һәм район матбугатында үз әсәрләре белән даими катнашып киләләр. Шигъри тупланмалары, проза әсәрләре белән китаплар бастырып чыгаралар. Алар арасында җитмешенче елларда ук бу әдәби иҗат берләшмәсендә каләмнәрен чарлаган, үз әсәрләре белән халык күңелен яулаган, шигърьләре җырларга күчкән авторларыбыз бар.

Күңел халәте, күңел кушуы белән яңадан-яңа авторлар әдәбият майданында үз урыннарын эзләвен дәвам итә. Каләм тибрәтүчеләрнең һәрберсенең үз язмышы, үз урыны бар. Берәүләр дистәләгән җыентык, ә икенчеләр бер шигърь юллары белән дә тарих битләрендә калырга мөмкин. Әдәбият дөньясында кемнең никадәр микъдарда бәяләнәсен әлеге беркем дә кистереп кенә әйтә алмый. Шуларга өстәп, кемнең әдәбият тарихы өчен күпме күләмдә яңарыш алып килүен, аларның иҗатлары ни дәрәжәдә камил, ни дәрәжәдә кирәкле икәнән вакыт үзе күрсәтер.

Роза ХӘМИДУЛЛИНА,

2007 елдан «Ләйсән» әдәби иҗат берләшмәсе җитәкчесе,
Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Зәмзәм суы – изге, тәмле,
Чишмәләр юлы монда.
Урыны кайда дисәгез,
«Яхший»да тау башында...
Зөһрә кыз, көянтә асып,
Чишмәгә төшә монда...
Йолдызлар күккә чигелгән
Чишмәләрдә нурлары...
Чәчкәләр белән түшәлгән
Безнең чишмә юллары!
Әкият дөньясыдай матур,
Килә көн дә мактыйсы!
Учларыма җыеп алдым,

Учта калды яртысы...
Таң нуры алтын, нәкышләп
Чигәр кояш нурлары.
Яхшылыкка булсын иде,
Күңелемнең юравы!
Чишмә юлы – тормыш юлы,
Чишмә – жанны сугара.
Таң атканда моңлы бер кош,
Жан түрен айкап ала...
Чишмәләр моңлы җыр суза,
Баткан, ахры, уйларга:
– Шушы гүзәллекне таптап...
...Кемнәр сугыш чыгара?

Дилбәр ӘХӘТОВА.

Алга карап яши бирэ идем,
Уйламыйча картлык киләсен...
Картлыгы да килеп житэ икән,
Һәр адымга җавап бирәсе...

Кадерен белмәдек без яшылекнең дә,
Дәресләрдән килде качасы.
Мәктәп ишекләрен ябып, тизрәк
Зур тормышка аяк басасы.

Килэ тизрәк үсеп зур буласы,
Чапкан чакта җилне узасы...

Күршеләрдән ким-хур булмас өчен,
Көн-төн дөнья малын җыясы...

Көннәр, айлар, еллар үтә тора,
Үсеп житте инде балалар!
Оныклар да берсен-берсе узып:
«Дәү әти!» – дип каршы алалар.

Хәзер инде күндем картлыкка да,
Сорыйм тигез, тыныч тормышлар.
Дөнья һаман сыный әле безне,
Син дигәнчә түгел язмышлар.

Илгизәр ӘХМӘТХАНОВ.

Туктатыгыз, зинһар, сугышны!

Нәрсә булды сиңа, газиз илем,
Туктат канкойдыргыч сугышны!
Алмасыннар безнең балакайлар
Чит җирләрдә соңгы сулышны!

Япь-яшь килеш, тимер өзәрдәйләр
Кайта өйгә ябык табутта.
Әнкәй күңелләрен юатырлык
Булмый җылы сүзләр табып та...

Такырланды сукмак зияратка,
Елый кочып салкын туфрагын.
Бала кайгысыннан да авыррак
Нинди кайгы бар соң, әйт, тагын?!

Туктатыгыз, зинһар, бу сугышны!
Жир әйләнә тотыйк кулларны.
Тыныч тормышларда сөөнөшөп
Үстерик без кыз һәм улларны...

Гөлнар ӘХМӘТШИНА.

Уйларымның дилбегәсен җуйдым,
Хыялларга кереп югалып.
Гел иреkkә жибәрәсе иде
Ул уйларны чишөп-тугарып.

Берсе энә артык яруслана –
Чабыш дөргөн әллә сайлады?

Әйтерсең лә яшь аргамак инде,
Икеләнә бары жайдагы.

Ә хисләрем, яшь колынчак сыман,
Иркәләнә яшел аланда...
Киртәлөнгән аланына куам,
Барысын да җыеп алам да.

Гөлсәрия БАСЫЙРОВА.

Мин сине сагына идем,
Сагына гына.
Мин сиңа табына идем,
Табына гына.
Гомерләрем үтте инде...
Табылмадың да...

Мин язмыштан көлмим,
Язмыш миннән көлгән.
Ниләр күрәсемне...
Әллә кайчан белгән.

Миләүшә ГАЗИЗОВА.

Безнең гаилә

Гаиләдә без бишәү:
Эти-эни, әбием,
Кәрим абыем бар тагын.
Бишенчесе мин үзем.

Абый – татар мәктәбендә,
Мин – татар бакчасында.

Шулай булгач, без сөйләшми,
Кем сөйләшсен татарча.

Татар теле – эти-эни,
Минем халкымның теле.
Телен сөйгән, хөрмәт иткән
Мин – чын татар егете!

Гөлсинә ГӘРӘЕВА.

Кыр чәчәкләрен яратам,
Сокландыргыч гадиләр.
– Көзен туңып без сулганчы,
Без бик матур! Өз! – диләр.

Жанга сихәт, хуш ислеләр!
Төрле төстә йөзләре.

Кояш нурында коенып
Үскәннәр бит үзләре.

Бүген менә жыеп кайттым,
Чәчәкләр бик матурлар.
Яран гөле белән бергә
Нурлар чәчеп балкыйлар.

Гөлия ГЫЙЛӘЖЕВА.

Әлли-бәлли бәү, балам

Әлли-бәлли бәү, балам.
Жимешкәем, багалмам!
Иркәлим, кочам, сөям,
«Нәни кошчыгым» – диям.

Әлли-бәлли бәү, балам.
Күзем нуры, багалмам!

Бишек жыры – «Әллүки»
Янында эти, эни.

Әлли-бәлли бәү, балам.
Таң йолдызым, багалмам!
Йомшагым, йом күзеңне,
Йокла, сыйпыйм үзеңне.

Рушания ГЫЙЛӘЖЕВА.

Гомер китабы

Безнең гомер нәкъ тә китап кебек,
Һәр көн саен бер бит ачыла.
Иртән ачкан һәрбер яңа бите,
Төн үтүгә янә ябыла.

Тагын бер кат укыйм дисәң әгәр,
Юкка чыга китап битләре.
Бары хәтер, күнел түрләрендә,
Табып була үткән көннәрне.

Һәр иртәне ачкан яңа биткә
Үзәбез үк язып барабыз.

Яхшы эшең... яманы да шунда...
Һәм, әлбәттә, кылган хатабыз.

Китап гүя безнең гомеребез,
Укый-укый кими битләре.
Тик ахырын гына шул китапның
Укыйсыбыз килми бит әле!

Калын булсын гомер китабыбыз,
Әле бик күп еллар укырлык.
Соңгы битен япкан чакта инде,
– Яшәдем! – дип әйтеп булырлык!

Разиф Дәүләт БИКБАУЛЫ.

Балачак

Таш-тау артындагы балачак –
Ул мәңгегә истә калачак.
Йөрәк аңа мең кат кайтачак:
Гади, самими чак – балачак.
Кояшка тартылып үсәр чак,
Иң рәхәт, иң матур, гүзәл чак,
Әкиятләр аша гизәр чак,

Алтын сарайларны тезәр чак,
Бәхет капкаларын ачар чак,
Зәңгәр болытларга качар чак.
Алсу хыялларда йөзәр чак,
Жилләр пышылдавын сизәр чак,
Иң бәхетле, гамьсез, рәхәт чак –
Еракларда калган балачак...

Сиринә СӘЙФУЛЛИНА (МАНСУРОВА).

Син һәм мин

Жиңел сукмак түгел барыр юллар,
Жиңгән саен килә жиңәсе,
Сабырлыктан Аллаһ ташламасын,
Кем белә соң нәрсә киләсен...

Син – син генә түгел, син ул – мин дә,
Житәкләшеп барыйк ал табан.
Таулар күчерерлек көчле бит без,
Бергә булсак, мин дә юл табам.

Юллар салам кара урманнарға,
Сазлыкларны чыгам киптереп.

Барлык чүпне себереп түгәмен дә
Гөлләр бирәм, бакча үстереп.

Син ул – миндә, ә мин – һәрчак синдә,
Без икебез бергә – бербөтен!
Авырлыкта туктап калмыйк әле,
Өзелгәнне ялгау бик читен.

Без бәхетле икәү бергә чакта,
Мин ул – син дә, ә син һәрчак – мин.
Яңа тормыш көтә безне алда,
Пар канатлар булуйк син һәм мин!

Рузилә ЖАМАЛИЕВА.

Табигать анабыз яктыртып күкләрне,
Чәчкән жиргә көмеш тәңкәләрен.
Ялтырыйлар чагылдырып ла күзләрен,
Кояш нурына куеп йөзләрен.

Сипкелле

Кояшлы язда туганмын,
Шуңа да мин – сипкелле.

Сипкелләрем серле күкнөң
Йолдызлары шикелле!

Зөлфия ФАЗЫЛБӘКОВА.

Хәтерләдем әле үткәнне...

...Атлар кешнәмиләр болыннарда,
Колыннар да уйнап чапмыйлар.
Болынын да каты камыш баскан –
Ир-егетләр печән чапмыйлар.

Онытылды хәзер чалгылар да,
Музейларда урын алдылар.
«Батыр егет печән чаба...» жыры
Сагынырга гына калдылар.

Көтү йөрми хәзер болыннарда,
Чыбыркы да шарт-шорт шартламый.

Тузан туздырып көтүе дә кайтмый,
Чиләкләр дә тынган, шалтырамый.

Авылларда хәтта кош-корт бетте,
Өтәч сөрән салмый таңнарда.
Нәрсә булып, уйларга да куркам –
Сандугачлар тынса талларда...

Һәммәсен дә шулай барлый-барлый,
Хәтерләдем әле үткәнне...
Нигә югалды ул рәхәт чаклар,
Кемгә белдерергә үпкәмне?..

Гүзәлия ИСЛАМОВА.

Туган якка кайтты аккошлар...

Алсу таң күзен ачканда,
Туган якны сагынып,
Аккошлар кайтты Иделгә,
Канатларын кагынып.

Тын гына аккан елгага
Кояш нурларын сузды.

Чиксез арыган кошкайлар
Чал Иделгә сыенды.

Назлап кына исә жилләп,
Сәлам биреп таңнарда.
Мәдхия булып яңгырый
Тугры гүзәл жаннарға.

Фәйрүзә ШӘРИПОВА.

Алдымда – юл

Алдымда – юл. Якты, ак юл...
Киләчәккә иңеп барам.
Үткән тормыш елларынан
Ерагая бара арам.
Алга атлыым азат булып
Артка тарткан богаулардан –
Дәвалап йөрәк ярасын,
Сабак алып хаталардан.
Алмадым мин яңа юлга
Кирәксенеп дөнья малын.
Бәхет тояр өчен житә
Рухи байлык тулы жаным.

Күңелемә салдым тагын
Шәфкать белән мәрхәмәтне.
Кешеләргә, тирә-юньгә
Булган чиксез мәхәббәтне.
Йөрәгемә сердәш итеп
Калдырдым тик моңнарымны.
Таратсыннар бар дөньяга
Сөю тулы жырларымны.
Алдымда – юл. Яңа, ак юл...
Үткәннәрдән китеп барам.
Серләр тулы киләчәккә
Якыная бара арам...

Зинфира КӘРИМОВА.

Чаллым

Яр Чаллыда тумасам да,
Чаллым – мин күптән синеке!
Һәр тыкрыгың, һәр урамың –
Күңел назы, сөенече!

Бергә уздык озын юлны,
Балаларым синдә туды...

Без – бер гаилә, без – бербөтен,
Эчәбез шифалы суны!

Ямьле, якты киләчәкләр,
Зур өметләр синдә, Чаллым!
Хыялларым чынга ашар –
Алсуланып ата таңың!

Резеда МОРТАЕВА-ГАСКӘРОВА.

Яратам туган жиремне

Йөрәкләрдән йөрәкләргә күчкән
Туган якка булган мәхәббәт.
Кендек каным тамган жирем өчен
Аллаһыма чиксез зур рәхмәт.

Борынгыдан килгән горезф-гадәт,
Анам теле сеңгән күңелгә.
Сөйләшәмен, шигыр ыжат итәм
Газиз булган татар телемдә.

Үз жиремә булган сөю хисе
Мәңгегә дә җанда сүрелмәс.
Гомер буге янар маяк булып,
Язмыш көлләренә күмелмәс.

Газиз халкым яшәсен рәхәттә,
Шөкер итеп һәрбер көненә.
Мин яратам Татарстанымны,
Тугры калам туган телемә.

Фәридә СӘХӘБИЕВА.

Тынлык

Иң якын дустым ул – тынлык,
Шау-шудан өстен күпкә.
Туктап тыңла, ул янәшә,
Юк анда рәнжеш-үпкә.

Ул – бердәнбер ишетүче,
Тыңлаучы уйларыңны.

Тынлыкка сөйли аласың
Бар булган моң-зарыңны.

Берни таләп итми тынлык,
Анда юк мәкер, ялган.
Күңелемә Хак Тәгалә
Тынлыкның моңын салган.

Гөлфия ФӘЙЗРАХМАНОВА.

Талларым...

Инеш буена утырткан
Талларым – әткәм төсе.
Якын бассам, әткәм сыман
Башымнан сыйпар төсле...

Таллар янында үземне
Сабый баладай тоям...
Әх, бер кайтырга иде дип,
Тирән уфтанып куям...

Су буендагы әткәйне
Күз алдыма китерәм.

Шул вакытлар искә төшкәч,
Моңлы сагыш кичерәм.

Бакчабызга кайткан саен
Талларым баш ияләр.
Әткәй сыман, тавыш тынсыз:
«Саумы, улым!» – дияләр...

Мәңгелеккә күчеп китеп
Әткәй йокыга талган.
Истәлеккә мирас булып
Таллары гына калган.

Флорит ХӘМИТОВ.

Өчпочмаклы хат

Өчпочмаклап төреп котлау хаты
Укучы балалар китерде.
Әллә нишләп китте күңел,
Сугыш чорын искә төшерде.

Ул елларда өчпочмаклы хатлар
Бөтен ил буенча йөредә.
Исәннәрдән һәрбер өйгә шатлык,
Үлгәннәрдән кайгы китерде.

Айлар, көннәр көттә барча халык
Өйпочмаклы хатлар хәбәрән.
Шатлык хатын укып еладылар,
Ярлар өзелеп көттә сөйгәнән.

Сугыш үттә. Тормыш дәвам итә.
Яңа буын сабый үстерә.
Хөрмәт итеп сугыш ветеранын
Өчпочмаклы хатлар китерә.

Асия ХӘСӘНОВА.

Әнкәй

Зур өметләр баглап, әнкәм
Яшәү биргән.
«Бәхетле бул, озақ яшә,
Улым», – дигән.
Сабый чакта иркәләгән,
Назга төргән.
Әнкәм барда кайгылар да
Читтә йөргән.

Хәзер инде үзем әткә,
Хатын янда.
Оныгым да: «Бабакай» – ди,
Рәхмәт аңа.
Бер карасаң, дөньясы да
Матур кебек.
Беркөн әнкәй әйләнер дә
Кайтыр кебек.

Зәбир ХӘЛИМОВ.

Чит чәчкәгә үрелмә

Кулыгызны чит-ят гөлгә,
Дуслар, сузмагыз.
Алдыгызда үскән гөлне
Сөеп назлагыз.

Чит бакчаның чит гөлләре,
Койма аркылы.
Үз чәчәгең гел яныңда,
Кайнар ялкынлы.

Чит-ят гөлләр, читтән генә
Матур күренә.
Ул бакчаның хужасы да
Читкә үрелә.

Үз бакчаның һәр чәчәге,
Ятсын күңлөгә.
Син бүгеннән шуны аңла,
Читкә үрелмә!

Зөлфия ХӘЙРУЛЛИНА.

Туган якка кайтты аккошлар...

Алсу таң күзен ачканда,
Туган якны сагынып,
Аккошлар кайтты Иделгә,
Канатларын кагынып.

Тын гына аккан елгага
Кояш нурларын сузды.

Чиксез арыган кошкайлар
Чал Иделгә сыенды.

Назлап кына исә жилләр,
Сәлам биреп таңнарда.
Мәдхия булып яңгырый
Тугры гүзәл жаннарга.

Фәйрүзә ШӘРИПОВА.

Без исән

И Ходаем, рәхмәт Сиңа,
Без иярдә! Без исән!
Арбадан төшеп каласың,
Башыңны түбән исән.

Кирәк, терәк, кадерлеләр,
Булдырабыз тырышсак.
Афәт-чиргә киртә куеп,
Дус-туганга булышсак.

Уңышларга шөкер итеп,
Киткәннәрне догалыйк.

Юл, хыяллар өзелмәсен,
Бәхет атын дагалыйк.

Тормыш – бүләк, яшәү – көрәш,
Җиңелмәскә өйрәник.
Ил-көнебез имин торсын,
Сугыш-зарсыз көйләник.

Саулык телим аналарга,
Җиргә тынычлык кирәк!
Халкын сөйгәннәр югалмый,
Эшчән, бирешмәс, зирәк.

Кәүсәрия ЯМАЛИЕВА.

Казан

Казан, Казан! Сине күрү түгел,
Исеменне хәтта атасам,
Күз алдымда манаралар калка,
Ишетелгән сыман моң-азан.

И Казаным, Кабан күлләреңнең
Сере тирәннәргә күмелгән.
Меңәр еллык тарих битләреңә
Татар каны, яше түгелгән.

Казан, Казан! Синең даның инде
Дөньяларда күптән танылган.
Җол Шәрифләр халык күңелендә
Йолдыз булып кабат кабынган.

И Казаным – илем башкаласы,
Син – йөрәге татар халкының!
Һәр сабың «Туган тел»не белсә,
Учагыңда сүнмәс ялкының!

Алсирә МӨХӘММӘТҖАНОВА.

Ялгызлык

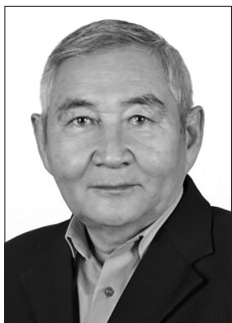
И ялгызлык, ачы да син...
Күңел тора тулырга.
Теләмим мин якыннарга
Бу халәттә калырга.

Үз жаена аксын икән
Кешенең гомерләре.

Салмак кына яшә икән
Борчымый күңелләренә.

Яшә икән күккә ашмый,
Шашкын жаныңны тыеп.
Бер-берең терәк булып,
Яшәүнең төмен тоеп.

Фәйрүзә ГАРИПОВА.



*Төкен ӘЛЖАНТЕРИ – Казакъстан Язучылар берлеге
әгъзасы, Халыкара Алаш премиясе лауреаты, «Айбоз – 2024»
милли әдәби бәйгесе жеңүчесе.*

Төкен Әлжантеги

ЭТ УЛАГАН ТӨН

ХИКӘЯ

Бу хатынны мин көн саен күрәм. Ул һәр кичтә урамга этен йөртергә алып чыга. Алар таулар ягына юл ала һәм беркайчан да беркемгә дә игътибар итми. Аның эте, таныш эзен югалтса, тирә-якны иснәргә керешә, эзгә төшә алмаса, ниндидер гаебе булгандай, башын аска иеп, хужасы янына килә.

Эт – хужасының сыңары. Шунысы гажәп: беркемнен дә аның өргәннен ишеткәне юк. Әмма аның яхшы эзтабар булуы әллә каян күренеп тора. Ул һәрвакыт борынын жиргә төртеп, муенчагының хужасы кулындагы күн бавы тәмам сузылып беткәнче тартылып, алга ыргыла. Беркайчан да чит тавышларга игътибар итми. Берни дә аны эзеннән тайпылырга мәжбүр итә алмас кебек тоела. Шуннан гайре аның эт булуын дәлилли торган берни дә юк сыман иде.

Аларга карап, мин уйга калдым: «Их, бу заман, барысы да үзгәрештә, барысы да онытыла, барысы да чуалышта. Хәзер бу хайван да, бу кеше дә хәтердә түгел». Каян килеп башка шундый сәер уйлар керәдер, үзем дә аңлый алмыйм. Үзара бау белән тоташкан бу ике жан иясе бер-берсенә холыклары белән генә түгел, тышкы кыяфәтләре белән дә охшаганнар: хатын төсә уңып беткән озын итәкле соры күлмәк кигән, озын йонлы соры эте аның үзенә тиң булып күренә.

Менә алар биналар яныннан ераккарак китте. Гадәттәгечә, подъезд каршындагы эскәмиядә утыручыларга да игътибар бирмәделәр. Әйләнә-тирәдәгеләргә ихтирам белән караган яңа күрше генә, башын кыйшайтып, сәлам биргән булды:

– Хәерле көн, ханым!

Жавапка ул, иреннәрен кыймылдатып, нидер мыгырданды да үтеп китәргә ашыкты.

– Бу хатын саңгырау бугай, – диде икенче катта кызларында яшәүче тулы гәүдәле хатын.

– Күрәсең, – диде янында утырган ир, аның сүзен жөпләп.

– Менә сез көн саен исәнләшәсез...

– Әлбәттә... Хатын-кыз – нечкә зат. Ир кешегә үзеңне игътибарсыз тоту килешми бит. Үзеңне дәрәс тотуның бернинди гаебе дә юк.

Тулыша башлаган ак чырайлы хатынның күзләре елтырап китте. Ул, чак кына елмаеп, башын кыйшайтып, иргә карады.

– Игътибарлы булу һәм тәрбиялелек, әлбәттә, яхшы. Әмма һәрвакыт шулай бил бөгү ярамас, бер-бер нәрсәңә зыян килеп куюы бар.

Күрәсең, ир хатынның шаян ишарәсен аңлап елмайды һәм:

– Зыян күрү генә түгел, нәрсәңнедер югалттырырдай хатын турында хыялланыу гына да ни тора! – дип куйды.

– Күрәм, авызыгызга бармагыңны гына тыксаң да, үзегезнекен ычкындыра торган түгел бугай сез.

– Бәлки шулайдыр да, тик андый чаклар еракта калды шул инде. Әй, узды заманнар, хәзер сагынып искә алырга гына калды.

– Заманның монда ни эше бар, онытылмас хәлләрне дә онытырлык булгач.

Мөлаемлыгын жуймаган бу хатын белән тыныч холыклы бу ир арасындагы сөйләшүдән соң барлыкка килгән тынлыкны әңгәмәгә кушылырга теләп, эскәмиядә утыручы шактый ук чаларырга өлгергән куе чәчле өченче хатын бозды.

– Әй, сез, токымнарыгыз ишле булсын, – дип көлгән булды ул. – Күрәм, сез үз максатыгызга ирешер өчен сүзегезне төрттереп киная белән әйтергә бик осталар икән! Бер-берегезгә нык охшагансыз. Парлашасыгыз гына бар. Балаларыгыз да каршы булмас...

Хатын тәмәке кабызды. Аны тирән суырып, һавага сыек зәңгәр төтеннәр жибәрде. Ул янында утыручы ике кешенең ризасызлык белдереп карауларына да игътибар итмәде.

Бу безнең Клара апа иде. Хатын-кыз өммәтеннән булып туса да, анда гел ирләр холкы. Бәлки бу аның гомер буге тимер юлда кара эштә йөрүеннән киләдер, вакыт үткән саен аның холкында хатын-кызларга хас сыйфатлар жуела барып, бу хакта ул үзе дә беркемнән дә кыенсынмыйча, ачыктан-ачык әйтә торган иде. Ул хәтта теленә килгән тупас сүзләргә кыстырып сөйләшәргә дә читенсенеп тормый. Шуңа күрә кешеләр аның белән сак сөйләшәргә тырыша иде.

Ләкин безнең апаның моңа әллә ни исе китми. Ул кем этләшә, аның белән дә шулай ук этләшәргә кирәк сиңа каршы әйтсәләр, ике тапкыр

катырак жавап бирергә кирәк дип сөйләшә. Хәтта торак кооперативы рәисе дә, якташлар булсалар да, аның күзенә бик чалынмаса тырыша.

Ө менә хәзер Клара апа дәшмичә, әйтерсең лә ипподромда ставка куйган аты өчен борчылып утыра.

– Борчылмагыз, бәгырьләрем! – Аның тулы гәүдәсе жиңелчә чайкалып китте. Аннары ул, сүнгән тәмәкесенең көлөн кагып, тартмасыннан яңа сигарет чыгарып, авызына капты. – Турысын әйткәннән бернәрсәгез дә шартламас, – дип сүзен дәвам итте. – Матур сүзләр тапмады дип гаеп итмәгез. Сөз мине беләсез, матур сүз сөйләп йөргәнәм юк. Белгәнәмне сөйлим. Бу Дамиләнең заманында үз гаиләсе бар иде. Хәзер берни дә калмады, үзенең тере скелетыннан кала. Әлек без аның белән күршеләр идек, Алма-Атаның беренче вокзалы каршында тимер юл буендагы баракта бергә яшәдек. Бик бердәм булып яшәдек, бәлки озак та булмагандыр, ләкин бөтен кайгы-шатлыкларны бергә уртаклашып. Бу хакта сезнең дә белеп торугыз дөрөс булыр. Бөтен бәлаләр аның улын армия сафларына алудан соң башланды. Бик авыр бәла төштө аның өстенә. Бердәнбер улын Әфганстанга жиберделәр. Ярты ел да узмады, аңа улының мәете салынган кургаш табутны кочаклап еларга туры килде. Кайгы үзе генә киләме соң?! Ире сыраханәләр буйлап йөри башлады. Йомшак булып чыкты, тәмам биреште һәм озак та үтми теге дөньяга китеп барды. Менә шуннан бирле ул хатын яшәү белән үлем арасында бутала...

Хатын киң халатының кесәләрен капшый башлады. Күрәсең, ут кабызгычын эзли иде. Янында утырган ир, моны аңлап, тиз генә үзенең кабызгычын чыгарды. Клара көрсенеп куйды:

– Син нәрсә, миңа хатын-кыз дип ярдәм итмәкче буласыңмы әллә?

– Юк инде, бу бит этикет, этикет.

Апа ирнең кыенсынганын күрөп кычкырып көлдә, шулкадәр кычкырды ки, бөтен кварталга яңгырады.

– Ха-ха-ха! Этикет дисең, алайса? Бу этикетчының варислары күп булсын! Инстинкт диген ичмаса. Сөз, ир дигән нәрсәләр, соры жиргә кереп яткач кына тынычланырсыз, ахры, кирәк бит, ә! Этәч кебек кәпрәсең!

Ир ни эшләргә белмичә аптырап калды, кабызгычны сузаргамы, әллә юкмы? Клара, көлдән туктап, тәмәкесен кабызды.

– Рәхмәт, игътибарың өчен! – диде дә, берәз тынып торгач: – син үпкәләмә. Мин бит шаяртам, – дип дәвам итте. – Нәрсәсе белән кызык бу тормыш? Иң мөһиме – игътибар һәм хөрмәт. Сөз минем чибәр сеңелкәшем белән сөйләшкәнегезне без кызыксынып тыңлап кына тордык. Шулай итеп вакыт үткәрдек. Безгә яхшымы? Яхшы, әлбәттә. Чөнки без эт артыннан чабып йөрмәсәк тә, барыбер ни белән булса да мавыктык. Шулай бит?

– Шулай, әлбәттә, шулай.

Клара игътибарын ирдэн алып хатынга күчерде.

– Ә сиңа менә шуны әйтергә телим, кадерлем, әле йөрөгөңдә ут бар икән, үзеңә тизрәк ир табарга тырыш. Шул чакта һәр узган-барганга карап, артыннан елмаеп утырмассың.

Ак йөзле хатынның чырае киеренкеләнде.

– Нәрсә сөйлесез сез? Ничек сезгә оят түгел...

– Ә син кеше артыннан карап, аны гаепләп утырасың, һәм сиңа оят түгел, мин дә утырам, ләкин бер сүз дә әйтмим, һәм миңа оят булырга тиешме? Юк, болай булмый.

Хатынның ачуы чыкты, урыныннан сикереп торды һәм ашыгып подъездга кереп китте.

– Ай, миңа начар булып китте, – диде апа, калын иреннәрен бөрештереп. – Боларга ни уйлаганнарын үзләренә әйтсәң, бер дә яратмыйлар.

Инде ир кеше кыбырсып башлады. Ул урыныннан торды да, нәрсәдер мыгырданып, гафу үтенде һәм шулай ук табанын ялтыратты.

– Шайтан ничек кенә сызгырса да, рәтле көй чыкмаячак, – диде китүчеләрне тыныч кына озатып калган Клара, серле бу ситуациягә үзенчә аңлатма биреп. Аннары бөтен гәүдәсе белән миңа борылып, тыныч тавыш белән: – Гаеп итмә, кадерлем. Мин үзләрен башкалардан аерып, аларны каралткан, ә аннары алар тарафына таш аткан кешеләрне бик яратып бетермим, – дип куйды.

Мин таулар ягына карадым. Шәфәкъ куерган, караңгы төшә иде. Тау ягыннан искән салкынча җил дә көчәя башлады.

* * *

Бу хатынның авыр язмышы хакындагы хикәят мине тетрәндерде. Мин озак кына кадкап куелган шикелле селкенмичә дә утырдым.

Күз алдымнан һаман шул хатынның сурәте китмәде, ул һәрвакыт бик сакланып, әйтерсәң лә абынып китүдән курыккан кебек йөри иде. Нәзек агач ботагы кебек кенә бу хатын әлегә минутларда кайда йөри икән? Инде ул этен ияртеп киткәнгә күпме вакыт узды, күптән әйләнеп кайтырга тиешләр иде кебек. Бер-бер хәвефле хәлгә юлыга күрмәсен тагын. Бу Алма-Атадагы коточкыч урам хәрәкәтендә әллә ниләр булып куюы да бар. Юл-транспорт фажигаләре монда көн саен булып тора. Йоны таушалган этенең дә бернәрсәгә дә исе китми, эт ияртеп йөрүнең бернинди дә файдасы юктыр. Өйдә генә утырсалар, әйбәтрәк тә булыр иде...

Шикләнүем көчәйде. Мин берничә тапкыр, башымны күтәреп, тирә-якны күздән кичердем. Ләкин алар күзгә чалынмады. Ул арада инде подъезд төбөндә эштән кайтучы кешеләр күренә башлады. Эт иярткән хатын һаман юк та юк.

Мин баштан ук Дамиләне гади генә хатын түгелдер дип уйлый идем. Ул ниндидер чире булган кешегә охшамаган иде. Югыйсә елына бер-ике тапкыр булса да хастаханәгә барганын күрер идем. Күрәсен, аның сәламәтлеге яз-көз айларында, кошлар жылы яклардан кайткан һәм киткән чакларда, начарланып китә торгандыр. Чөнки бу вакытларда ул күбрәк өендә утыра, урамга-мазар чыгып йөрмәскә тырыша. Минем беркайчан да аның тавышын күтәрәп сөйләшкәнән, кычкыру турында әйткән дә юк инде, күргәнем юк. Күрәсен, ул бөтен эмоцияләрен эчендә тотта, кичерешләрен тыныч үткәрергә тырыша.

Язмышы нинди генә авыр булмасын, тормыш авырлыклары аны сындырмаган, тузган-таушалган карчыкка әверелдермәгән, ул яшыләр кебек жинел хәрәкәтле, мөлаем булып күренә. Әгәр дә иртә чаларган чәчләренә һәм күзләренәң нуры качкан булуына игътибар итмәсән, ул әле артык карт карчык кебек түгел. Өнә шул күзләренәң нурсыз карашы гына аның яшә тәне һәм рухи халәте арасында зур аерма булуын сиздерә. Йөзенең жыерчыкларсыз булуы да аны әле чагыштырмача яшә итеп күрсәтә.

Өйтсәң-әйтмәсәң дә, Дамиләнең язмышы дулкынландырды, аның турында уйлар мине эскәмиягә кадалап куйгандай итте. Ялгызым гына утырып калдым. Минем шул эт ияртеп йөргән хатынны көтеп утыруым ачыктан-ачык күренеп тора иде. Бу борчылып көтүдән түземлегем бетә башлады.

Шулай ялгызым эчем пошып күпме утырганмындыр, берзаман «Уф!» дигән уфтану ишетеп, сискәнәп киттем. Шаккаткыч, эскәмиянең икенче башында Дамилә утырып тора иде. Алагаем зур эте аның аяк астында ята.

– Алма-Ата нык үзгәргән икән, – диде ул тыныч кына, минем аңа игътибар итүемне күреп. – Әгәр белгән булсам...

Ул әйтерсәң лә күктән төшкән һәм күргәннәренә таң калып утыра.

Мин дәшмәдем. Дамилә сүзне дәвам иттерде:

– Миңа вакыт тукталган кебек тоелды...

Мин таң калдым. Ишекләребез дә төрле югыйсә, бер йортта, бер үк түбә астында яшәсәк тә, мин аның тавышын гомеремдә беренче тапкыр ишеттем. Ул бик акрын, пышылдап кына диярлек сөйли иде. Мин аның тавышын ишетер өчен бер сүзен дә ишетмичә калмаска теләп, бөтен игътибарымны юнәлттем.

Дамилә, каядыр карап торган хәлдә, тыныч һәм тигез тавыш белән сөйләвен дәвам итте.

– Мин бер тау башыннан аска караган идем, Алма-Атаның нык үзгәргән булуын күрдем. Бөтен жирдә күпкатлы йортлар калкып чыккан. Исәбе юк. Гажәп, ничек шулай тиз төзегәннәр?

Ул берни дә күрмәгән һәм боларның кайдан барлыкка килүен аңламаган беркатлы балага охшаган иде. Шуннан соң ул, башын минем якка борып, сорап куйды:

– Сиңа ничә яшь, энекәш?

– Инде кырык, апа.

– Чынлап кырыкмы? – диде дә ул, бармакларын бөгеп, иреннәрен кыймылдатып, нәрсәдер санный башлагандай итте.

– Син минем Мирасжаным белән бер яшътә икәнсең бит! – диде ул, шатланып. – Тик аннан өлкәнрәк күренәсең. Минем улым әле яшь. Аның кыяфәте минем күз алдымда тора! Ул һәрвакыт яшь, бөтенләй яшь! Аңа бары тик унсигез яшь иде... – Ул елап жибәрде. – Нишлисең, шулкадәр көтмәгәндә югалттым. Бәлки бу Аллаһның тәкъдире белән шулай килеп чыккандыр. Их, бу фани дөнья! Аллаһ тәкъдиренең яхшы кешеләргә төшүе бик авыр. Тик... Күрәсең, яхшы кешеләр теге дөньяга да кирәктер. Өлкәннәр һәрвакыт шулай дип әйтә торганнар иде. Тик соңыннан гына әйтәләр шул...

Дамилә турайды. Ул миңа берни әйтергә дә бирмәде. Бирсә дә, нәрсә дип әйткән булыр идем соң бу Алла колына? Бәлки бер-ике юату сүзе әйткән булыр идем. Аннан ни үзгәрер иде? Шуңа күрә, бәлки дәрәс тә булгандыр, мин берни дә әйтмәдем.

– Бикмөхәммәт тә начар кеше түгел иде.

Моңысы иредер инде дип уйладым мин. Шулай булып чыкты да.

– Ул өйдә барысы да булсын өчен бернәрсә дә кызганмый иде, көн-төн ару-талуны белмичә эшләде. Ул тепловоз машинисты иде. Гел юлда булды. Юлдан кайтканда, бер минутка да улы яныннан китмәде. Аны ничек кенә иркәләмәде. Бөтен теләкләрен үтәде. Урамга чыкканда, аны һичшиксез муенына атландыра иде. Ә мин, гөнаһ иясә, гел аннан көнләштем. Аны минем мәхәббәтемне урлый дип уйлый идем. Әмма алар әйләнеп кайткач, улымның бәхетле шат йөзен күргәч, дөньяда миннән дә бәхетлерәк ана юктыр кебек тоела иде. Минә шундый уйлар биләгәндә, иремнең мәхәббәте икенче планга күчә. Үземне бу фани дөньяда иң бәхетле хатын итеп хис итә башлый идем.

Болар бар да артта калды. Мирасжан армиягә киткәндә, мине аңлатып булмый торган афәтле дулкынлану хисләре биләп алды. Күрәсең, бу авыр хисләр тиктомалдан гына булмаганнар. Ярты елдан кара хәбәр килде. Иң авыры һәм иң хәтәре: кургаш табутны ачып, улымның йөзен соңгы тапкыр карап калырга рөхсәт итмәүләре булды. Шулай итеп улымның йөзен дә күрмичә кара жир куенына салдык.

Улыбызның үлеме әтисен дә кара кайгыга салды. Мин хәсрәткә батсам, ул эчүгә сабышты. Кайдадыр урамда үлеп калды. Ә бәлки үтергәннәрдәр. Мин шулай дип уйлыйм, чөнки ул корычтай нык таза кеше иде. Ә корыч бит ул тиз генә сынмый.

Барысын да сөйләп бетереп буламыни? Бу хикәятләрдән дә ни файда, эчтә ниләр ятканын барыбер әйтеп бетерү мөмкин түгел. Бу эт – Мирасжан истәлегә. Мирасжанны армиягә алганда, ул әле көчек

кенә иде. Инде картайды. Үлөп китсә, үзем, үз кулларым белән казып, жиргә индерәчәкмен. Улымны жирләгәндә, аңа күрсәтә алмаган кадерне этенә күрсәтүемне кичерерләр. – Хатын, уйларын тупларга жыенгандай, беркавымга тынып калды. – Минем бер генә хыялым бар, энекәш, – диде ул. Аның тавышы калтыранды. – Теге дөнъяда да тормыш бар дип сөйлиләр. Тизрәк күрсә иде. Улымны бер генә тапкыр үпсәм дә, бәхетле булыр идем. Этисе белән алар икесе дә мине анда көтәләрдер...

Дамилә торып басты. Бавыннан тартып, карт этен дә торгызды. Аннары, берни дә әйтмичә, ишеккә таба юнәлде.

Мин соңыннан гына аңладым, бу аларның соңгы тапкыр йөрөп керүләре булган икән.

* * *

«Уау-уау-у-а-а-а!!»

Төн уртасында эт улавы барлык күршеләрне дә аякка бастырды.

«Уау-у-у-у-а-а!!» дигән улау сөякләргә хәтле үтеп кереп, жанны тундырды.

Ак чырайлы күрше хатыны, нәфрәтләнеп:

– Улавыннан туктасын өчен берәр нәрсә эшләгез ичмаса! – дип кычкырды.

Ул бөтен ачуын кичен үзе эрләгән теге иргә юнәлтә иде кебек.

– Борчылмагыз, ханым, борчылмагыз, хәзер барысын да көйлибез.

– Әй, син, нәрсә анда ялагайланасың?! Нәрсә, ул синең никахлы хатыныңмы әллә, төн уртасында тавыш чыгарырга?!

Клара ханым аны тынычландырырга тырышса да, ниндидер афәт тойган кебек:

– Энекәш. Синең өендә телефон бар бит, ашыгыч ярдәмгәме, полициягәме шалтырат булмаса. Юкка гына уламыйдыр бу эт, – диде.

Табиблар белән полиция ярты сәгать дигәндә килеп життеләр. Бу вакытта инде эт тә тынычланган иде. Алар, бар да тынычланды дип, кире китәргә жыендылар. Әмма Клара апа аларны туктатты. Аның таләбе белән ишекне ачтылар. Барысы да Дамилә ханымның йоклый торган урыны янында идәндә яткан гәүдәсен күрделәр. Ул аркасында ята. Чыраенда ниндидер яктылык, әйтерсәң теге дөнъядагы ире һәм улы белән күрешүдән йөзәнә шатлык чыккан иде.

Шунысы гажәп: карт эте дә тынсыз калган. Ул, кешеләрне ярдәмгә чакырырга теләгәндәй, ишек төбенә үк килеп тынып калган иде. Аның күзеннән яшь акканы күренә. Күрсәң, хужасыз калганын сизгәндәй, ул да аның артыннан ашыккан...

Казакъчадан **Рафис КОРБАН** тәржемәсе.

ДӘРДЕМӘНД РӘНЖЕГӘНМЕ?

(Бер шигырьнең берничә сере)

Дәрдемәнднең «Гөрләгән сулар....» дип башланган шигырен яки шул шигырьдән «Сөт калыр, Ватан китәр...» дигән юлын белмәгән зыялы татар аздыр. Бу шигырь Дәрдемәнд ижатында гына түгел, ә бөтен татар әдәбиятында иң кыю һәм принципияль, иң кискен һәм катгый фикерле эсәрдер. Дәрдемәнд шушы шигыре белән генә дә дөнья шигърияте пантеонына керергә лаек. **Ватанның** һәм **кавемнең** (милләт, халык) йөрәктәге урынын билгеләгән, алар арасындагы бәйләнешнең үзгәрүчән булуын искәрткән башка шигырьне минем очратканым юк. Метафораларны символ дәрәжәсенә ашырган бу шигырьнең төбенә әле дә булса төшеп житә алганым юк.

*Гөрләгән сулар башында,
Тыңлагыз, шундан¹ үтәр,
Йөрсә сыктап таң сәхәрләр
Моң-сагышлардан хыял.
И туган илнең һавасы
Рәнҗемим, зинһар, күтәр!
Рәнҗемим, зинһар, күтәр!
Ни газизрәк, бу Ватанмы?
Аһ, туган каумем газиз;
Ул мөкатдәс кан белән ул
Изге сөткә ни җитәр?..
Сөт калыр, Ватан китәр,
Сөт калыр, Ватан китәр!*

Бу шигырь беренче тапкыр 1923 елда «Безнең юл» журналының 5 нче санында, ягъни шагыйрьнең вафатыннан соң дөнья күргән. Күренекле журналист, библиограф Исмәгыйль Рәмиев (I.Rəmi) 1929 елда төзеп чыгарган «Дәрдемәнд эсәрләре» китабында ул революциядән соң язылган эсәрләр рәтендә басылган. Димәк, бу шигырьне киткән капиталистик Ватан урынына яңа социалистик Ватан килүен үз күзләре белән күргән, жаны белән татыган шагыйрь язган. Россиянең иң бай кешеләренең берсе, Государственная Думада депутат булган, империянең бөтен каршылыкларын, күгәрәк кунган чирләрен аңлаган Дәрдемәнд бу метаморфозаны ничек кабул иткән соң: уфтанганмы, кызганганмы, каһәрләгәнме, сүккәнме, каргаганмы? Без берничә дистә еллар революциягә мөнәсәбәт Сират күпере булып торган вазгыятьтә яшәдек. Шул күпердә син йә булачак коммунистик җәннәткә үтәсең, йә капиталистик тәмуҗагыңа мөтәләсәң. Ә Дәрдемәнд Сират күперенә кермәгән, ул тарихның артка

¹ Шундан – 1929 ел китабында (И.Рәмиев).

Шуннан – 1959 ел китабында (М.Гайнуллин).

Шунда – 1980, 1999 ел китапларында (Р.Даутов, Р.Харис).

атламаячагын пәйгамбәрләрчә сиземләгән һәм үзенә-үзе Гамлетның «Быть или не быть?» соравына тиң **бөөк соравын** биргән: «Ни газизрәк, **бу** Ватанмы?...» Ике генә хәрәфтән хасил «бу» сүзе шагыйрь күнелендәге хисләрнең асылын аныклай. Мондый сорау Россиядә бик күпләрнең төн йокыларын качырган, һәм аларның кайберләре җавап итеп Европа илләренә чыгып киткәннәр. Алар өчен Ватан һәм кендек каны тамган җир икесе ике нәрсә булгандыр. Хәер, патшалыкларын бер атка алмашырга эзер корольләр дә булган (Англия короле Ричард III). Ә Дәрдемәндкә ана сөте һәм кендек каны сеңгән туган җир, туган халкың белән бергә булу, татарлык барысыннан да газизрәк. Һәм ул дөнья иштерлек итеп: «Аһ, туган каумем газиз!» дип кычкырган да туган жирендә туфрак булуны хуп күргән. «Илдә бер дус булмаса гәр, ил бөтен дошман түгел» дип, яңа вазгыятьне кабул иткән. Бик күп эмигрантларның токымнары бүген француз йә инглиз, немец йә госманлы төрек булып беткән, ә Дәрдемәнднең оныгы Бәшир Рәмиев исемен Казанның зур техник үзәгә йөртә, шагыйрьнең үзенә һәйкәл ачыла.

Бу шигырьдә миңа **һава, рәнжемим, күтәр, гөрләгән сулар башы** дигән сүзләр тынгылык бирми, шулар аркасында шигырьнең асылына төшенеп җитә алмыйм, ничә еллар инде бер сорауга җавап эзлим. Дәрдемәнднең моң-сагышларга баткан хыялы гөрләгән сулар башында йөри, ә ул нигәдер, **рәнжемим** дип, туган иле **һавасын** тынычланырга чакыра, шул ук вакытта үзе авыр сүз әйткән белдерә, шуны күтәр, ягъни шуңа түз ди? Ник? Рәнжеше, димәк, авыр сүз әйтергә сәбәбе юк, ә авыр сүз әйтчәк! Логика юк бит! Алтын комын бөртекләп үлчи алган акыл мондый төгәлсезлек җибәрер микән?! 1959 елда профессор М.Гайнуллин редакциясендә, 1999 елда чыккан китапларда «Рәнжемә, зинһар, күтәр» (ягъни үпкәләмичә генә кабул ит) дип язылган. Кайсы дөрөс?

1970 елда рус телендә чыгачак китап өчен юлга-юл тәржемә иткәндә, мин бу шигырьне төшереп калдырганмын, күрәсез, аңлай алмагангадыр... 1999 елда чыккан «Поседевшая струна» китабына ул шигырьне шагыйрьне махсус өйрәнгән, ижатын тирәнтен белгән Равил Бохараев оригиналдан тәржемә иткән. Анда шигырьнең лирик герое – Дәрдемәнд үзе – «О, родной отчизны воздух, не взропша – возьми себе...» дип, туган илнең һавасын үгетли. Димәк, аңа – һавага – ниндидер авырлык, яманлык эшләргә җыена. Димәк, Равил Бохараев та бу шигырьне И.Рәми, М.Гайнуллин, Р.Даутов, Н.Хисамов, Р.Харис аңлаганча аңлаган булып чыга.

Ә асылда Дәрдемәнд үзе бу шигырь белән нәрсә әйтергә теләгән соң?

«**Һава**» сүзенә туры (автологик) мәгънәсә һәммәбезгә дә ачык, аңлашыла. Ләкин аның күчмә (металогик) мәгънәләре байтак: һавалану – мактанып, үзеңне башкалардан өстен санау; һава торышы – явым-төшем; һавага чыгу – иреккә, иркенгә, урамга, дөньяга чыгу, мохит, әйләнә-тирә һ.б. Аның:

*Ятам кайчаклары моңлап,
Һаваның тынлыгын тыңлап,
Килә өннәр колак чыңлап.
Диямен:
Ни бу? Нидәндер бу?
Җавап урнына гөрли су,
тирәклек тирбәнә, шаулый...*

шигырендә аның **дөнья, тормыш** мәгънәсендә булуы контекстан яхшы

аңлашыла. Бу шигырьдә дә су (тормыш, заман, дәвер) гөрли, «Гөрлэгән сулар башында...» да шагыйрь дөньяны, тормышны, социаль, сәяси вазгыятьне күз уңында тоткан дип уйларга ныклы нигез бар. Икенче шигырьдә Дәрдемәнд без сулуй торган һавага түгел, ә ил сулышына, тормыш атмосферасына мөрәжәгать итә: рәнжемим (?), рәнжемә (?) ди. Ә ил бу вакытта Гражданнар сугышы төтенен сулуй, шагыйрьнең Жәгафәр исемле улы кызыллар ягында сугыша, ә Морад исемле улы аклар ягында һәлак була... Дәрдемәнднең «**Рәнеж** хәтер булганын илнең суыгыннан белде яз...» жөмләсе минем вариантны тагы да ныгыта.

Шагыйрь ничек мөрәжәгать итә соң «туган иле һавасына: **рәнжемим** дип тынычландырамы, әллә **рәнжемә** дип зинһарлаганмы?

Бу сорауга җавап бирер алдыннан шигырьнең тагын бер серенә кагылыш. 1929, 1959 елларда чыккан китапларда шигырьнең икенче юлы «...Тыңлагыз, **шуннан** үтәр...» дип, ә 1980, 1999 елларда чыкканнарында «...Тыңлагыз, **шунда** үтәр...» дип бирелгән. Сыктап (елап) йөргән хыял шуннан (шул урыннан) үтеп китәрме, әллә шунда (шул вакытта гына) үтәрме, ягъни бетәрме (төкәнерме, юкка чыгармы)? Без савыгуны еш кына чирем үтте дибез, «Садака бир, шунда гына күнелең тынычланыр» дигән сүзләрне дә ишетәбез.

Аңлашыла ки: илдә бөтен нәрсәне болгатып, жимереп-ватып ташлаган хәлләрне Дәрдемәнд авыр кичергән, таң-сәхәрләр йөрәгендә йөрткән хыяллары пыран-заран килгән. Ул рәнжегән, чөнки акылы башында, хисләре йөрәгендә булган реалист кешегә рәнжемәү мөмкин түгел. Һәм ул туган иленең революцион атмосферасына, сәяси чынбарлыкка, төгәлрәк итеп әйткәндә, жимерелгән Россия империясенә кисәтүле **рәнеж** сүз әйтәчәген белдерә, чөнки моңа аның сәбәбе дә, хақы да бар! Алар турында Дәрдемәнднең «Бүзләрем мана алмадым» шигыре сөйли. Бу ике шигырь бер үк архитектоникада, бер үк калыпта һәм стильдә язылганнар. Мин «Бүзләрем маналмадым»ны «Гөрлэгән сулар башында...»ның 1 нче һәм 2 нче строфалары арасындагы шигырь итеп тә күрәм, гәрчә алар мөстәкыйль булсалар да...

Өйтәсе сүзен Дәрдемәнд, чыгырыннан чыкмыйча, туган илен чиксез хөрмәт итеп, гафу үтенеп кенә, сакланып кына әйтә. Бу сүзнең **рәнжемим** дигән варианты да бар, **рәнжемә** дигәне дә... «Рәнжемим» дисә, «зинһар, күтәр» дип әйтә алмый. Дәрдемәнд туган иленең һавасын рәнжемәскә, ягъни артык авырга алмаска, түземле булырга чакыра һәм сүзен әйтә:

*И туган илнең һавасы,
рәнжемә, зинһар, күтәр,
рәнжемә, зинһар, күтәр, – ди һәм төп фикерен житкерә:*

*Ни газизрәк: бу Ватанмы?
Аһ, туган каумем газиз!
Ул мөкатдәс кан белән ул
Изге сөткә ни җитәр....
Сөт калыр, Ватан китәр!
Сөт калыр, Ватан китәр! – ди.*

Өлбәттә, мондый глобаль мәгънәле сүзләрне туган илгә, аның житәкчеләренә, йөрәк тибешен билгеләүче көчләрәңә ишетү, аңлау, кабул итү авыр булачагын шагыйрь алдан ук чамалаган-белгән һәм пәйгамбәрләрчә әйткән. Чыннан да, капиталистик Ватан урынына коммунистик Ватан килгән, бүген исә аны яңа

формация Ватаны куып чыгарып бара... Ә сөт калган – «татар татарлыктан нич гарь итмәгән!...»

Ләкин тагы бер ачыккыйсы сорау бар: **рәнжемә**² һәм **рәнжемим**³ ни сәбәплә буталып киткәннәр? Бәлки, бу сүз оригиналда башкача язылган булгандыр? Гарәп шрифтыннан латин графикасына күчкәндә, латиннан кириллицага сикергәндә, төрле хәлләр булуы бик ихтимал! «Рәнжү» сүзен Дәрдемәнд бер эсәрендә **рәнеж** дип гарәпчәләп язган бит: *Рәнеж хәтер булганын илнең суыктан белде яз...*» (Илнең күңеле рәнжүле булуын суыктан белде яз...) Бәлки, «**рәнежемне**, **зинһар**, **күтәр**» дип, ягъни минем үпкәләвемне, ачынуларымны авырга алма дип язылгандыр оригиналда?! Мондый вариант шигырьне тагы да мантийкырак, төгәлрәк һәм шәхсирәк итә.

Тагын бер ачыккыйсы проблема – шигырьнең беренче строфасы. Лирик геройның, турысын әйтик, Дәрдемәнднең – күрәсен, рәнжетелгән, кимсетелгән (сыктап йөргән) хыялы нинди **гөрләгән сулар башыннан** үтеп китәчәк яки шунда бетәчәк соң? «Ятам кайчаклары моңлап...» шигырендә дәвер эчендә барган вакыйгаларга ишарә икәнлеген күргән идек. Монда да шагыйрь шул чынбарлыкны истә тотта. Ләкин ул вакыйгалар реаль тормыштан шагыйрьнең күнел дөньясына күчкән. Һәм шул дөньядан, шагыйрьнең йөрәге түрәннән, Дәрдемәнднең үзе булып, минемчә, рәнжетелгән, жимерелгән-ватылган **Хыял** кычкыра: Сөт калыр, Ватан китәр!.. Ә рәнжегән тавыш көчле була – ераккарак барып житә, озаграк яңгырый.

Бу шигырьне анализлаганда, берничә нәрсә күзгә ташланды: Дәрдемәнднең татар телендә чыккан китапларын төрле кешеләр төзегән, күп эсәрләр китапларда төрле орфографиядә бирелгән, эсәрләрнең язылу даталары юк, кайбер иске сүзләр искәртмәсез калган. Дәрдемәнд шигырьләрендә һәр сүз, хәтта бер хәреф тә зур мәгънәви көчкә ия һ.б. Дәрдемәнднең, ниһаять, академик басмасын булдырырга вакыт житкән икән. Басманы шәрык һәм Европа әдәбиятлары белгечләре, эзерлекле текстологлар бергә эшләгәндә генә уңышка ирешеп була. Академик басма нәшер ителгәч, Дәрдемәнднең эсәрләрен яңабаштан рус, инглиз, кытай, гарәп, төрек һәм башка телләргә тәржемә итәргә мөмкинлек ачылачак.

Татар әдәбиятында жентекләп тикшерелергә, аныкларга тиешле эсәрләр, әлбәттә, бу шигырь белән генә тәмамланмый. Алардагы серләрне киң катлам укучыларга житкерер өчен гарәп шрифтында басылган «Шура», «Карчыга», «Йалт-йолт», «Безнең юл» кебек журналлар, «Вакыт», «Тәржеман» кебек газеталарны көчле текстологлар ярдәме белән цифрга һәм кириллицага күчерергә дә вакыт.

Ренат ХАРИС,

Татарстанның халык шагыйре.

² Рәнжемә – 1959 ел китапларында.

Рәнжемим – 1929, 1980 ел китапларында.

К. НАСЫЙРИНЫҢ ТАТАРЧА ГАЗЕТА БАСТЫРУ ПРОЕКТЫ ҺӘМ КАЛЕНДАРЬЛАРЫ

1860 нчы елларда башланган либераль реформалар рус жәмгыятендә позитив үзгәрешләргә китерә, яңа ижтимагый күренешләр йогынтысында татарлар да туган телләрендә вакытлы матбугат булдыруны кайгырта башлый. 1862 елның декабрендә Каюм Насыйри һәм Казан мешаны Мөхәммәтвәли Мөхәммәтжаффар улы Яхин Казан губернаторына «Таң йолдызы» исемле 1-2 басма табак күләмендә татарча атналык газета чыгарырга рөхсәт сорап мөрәжәгать итәләр. Чиновник аларның гаризасын башкалага юллый. К.Насыйри һәм М.Яхин үзләренең үтенеч-мөрәжәгатьләрен күпчелек кавемдәшләренең русча белмәве һәм шул сәбәпле дәүләт телендә нәшер ителүче вакытлы матбугатны укый алмаулары белән аңлаталар. Шуңа күрә хөкүмәт карарлары һәм рәсми яңалыклар аларга соңга калып, «колактан-колакка гына барып ирешә», бу исә эшмәкәрлеккә һәвәс татарларның сәүдә-сәнәгать эшчәнлегенә зыян салырга мөмкин дип ассызыклайлар. Ниһаять, кавемдәшләренең илдә һәм дөньядагы яңалыкларны белеп торырга теләүләрен дә искәртәләр. Татар телендә чыгачак газетаның чыганакалары сыйфатында «Санкт-Петербургские ведомости», «Северная почта», «Губернские листы» һәм башка матбугат басмалары күрсәтелә.

Күренекле татар басма сүзе тарихы галиме Ә.Г.Кәримуллин хаклы рәвештә билгеләгәнчә, дөньяви милли матбугат басмасының программасы шактый киң һәм универсал килеп чыга. К.Насыйри һәм М.Яхин имзалаган гаризадан күренгәнчә, газетада, указлар, дәүләт кануннары, хөкүмәт карарлары, сәүдә-сәнәгать өлкәсендәге яңалыклар һәм төрле игъланнардан тыш, Россия һәм дөнья халыклары тормышыннан яңалыкларны күчереп бастыру, файдалы мәгълүматны аңлаешлы итеп житкерү, этнография буенча мәкаләләр, әдәби әсәрләр, татар һәм башка шәркый телләрдәге яңа китаплар турында язмалар, шулай ук «төрле характердагы белдерүләр» урнаштыру планлаштырыла.

К.Насыйри – мөхәррир вазифаларын башкарырга, литограф Мөхәммәтвәли Яхин газетаны үз басмаханәсендә нәшер итүгә алына. Ул, күп тапкырлар мөрәжәгать иткәннән соң, 1859 елда Сенаттан литография ачарга рөхсәт алган була (Аның литографиясе 1873 елга кадәр эшли, 13 ел эчендә татар телендә жәмгысе 19 китап чыгара) (*Каримуллин А.Г. Татарская книга пореформенной России. Казань, 1983. С.182-84*).

Шунысы мөһим: татар газетасы проекты бер төркем шәхесләрнең башлангычы була, алар арасында башта Казан университетында көнчыгыш телләре лекторы һәм каллиграф булып эшләгән, 1869 ел башында Казан гимназиясендә татар теле укытучы Мөхәммәтвәли Мәхмүтов бар. Ә.Кәримуллин мәгълүматларына караганда, әлегә төркем Казанда татарча вакытлы матбугат мәсьәләсенә уңай хәл ителүенә ирешү максаты белән Санкт-Петербург университетында укытучы Хөсәен Фәезхановка хат яза, ул исә, үз чиратында, 1862 елның 9 гыйнварында, булышлык итүен сорап, Н.И.Ильминскийга мөрәжәгать итә. Әмма әлегә башлангыч тормышка ашмый

кала: 1863 елның 20 сентябрдә Санкт-Петербургның цензор комитеты эчке эшләр министры исеменнән, матбугат турында яңа устав әзерләнүен сәбәп итеп, «Таң йолдызы» газетасын чыгаруга рөхсәт бирмәвен хәбәр итә. Ә гариза битендә чиновник язган төп сәбәп атала: «хөкүмәтнең империя составына кергән вак халыкларның аерым әдәби органнар аша аерылып торуын хуплау төрөнә газета керми» (*Каримуллин А.Г. Издательская деятельность Каюма Насыри и проект газеты «Таң йолдызы» // Выдающийся просветитель-демократ Каюм Насыри. Казань, 1976. С.181*).

Шул рәвешле, К.Насыри белән М.Яхин Россиядә яшәүче төрки халыклар арасыннан беренче булып туган телләрендә вакытлы матбугат оештыру адымын ясыйлар.

Казан университетының көнчыгыш телләре бүлегенә элеккеге студенты, башкала университетына күчеп, анда Хөсәен Фәезханов лекцияләрен тыңлаган П.И.Пашино 1863 елның 2 маенда «Файда» дигән газета чыгару өчен гариза бирә, бу татар телендә вакытлы матбугат басмасы булдыру омтылышының икенче адымы була. Ә.Г.Каримуллин фикеренчә, бу ике башлангыч бер-берсенә бәйләнгән. Галимне мондый фараз ясауга ике гаризада да күчереп басу өчен рус телендәге бер үк басмалар аталу этәрә. П.И.Пашиноның гаризасы да канәгатьләнделерми.

Рөхсәт булмагач, К.Насыри яңа проектың гамәлгә ашыра башлый – ел саен өстәл календарьлары бастырып чыгара. Ул 1870 елда бастырган тәүге календаренда татар телендә газета чыгару планнары белән бүлешә. Әмма шунда ук сорау куя: «Халык вакытлы матбугат белән кызыксынырмы?» Вәгъдә бирә: теләүчеләр табылса һәм халык вакытлы матбугатны укырга әзер булса, ул газета чыгарып алдынан, һичшиксез, хәбәр салачак. Икенче бер язмадан шул билгеле: газета «Таң йолдызы» дип аталачак (*Ибраһимов Г. Каюм бабаның йөз еллыгы // Ибраһимов Г. Әсәрләр. Сигез томда. Т.5. Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1933). Казан, 1978. Б.487*).

Насыри белән Яхиннан соң империя структураларына басма сүзгә рөхсәт сорап мөрәжәгатьләр килә башлый: 1870 нче еллар башында империя хакимияте унтер-офицер А.Котлыяров һәм сәүдәгәр улы Х.Бикбулатовның (Санкт-Петербург) «Дәфтәр мөҗдәвәр» исемле газета чыгару турындагы үтенечен кире кага. Бу уңышсызлыктан соң А.Котлыяров башкалада «Мөҗдәвәр» исемле газета чыгару турында тагын ике гариза бирә. 1885 елда Казан губернасының Спас өязеннән С.Әхмәров фамилияле татар шулай ук газета нәшер итәргә рөхсәт сорый. Татар драматургиясенә нигез салучыларның берсе Г.Ильясының 1887 елны «Казан» газетасы чыгару турындагы гаризасы да игътибарсыз кала. 1891–1895 елларда Тышкы эшләр министрлыгы тәржемәчесе, Санкт-Петербургның 2 нче мәхәлләсе ахуны Г.Баязитовның «Хәфтә», «Чишмә» һәм «Нур» газеталары чыгару турындагы үтенечләре дә кире кагыла. Язучы З.Бигиевның, Шәрәккы йөрәнү җәмгыятенә мактаулы рәисе О.С.Лебедеваның (1893), Казан Татар укучылар мәктәбе мөгаллиме Ш.Әхмәровның (1894-1895) шундый ук эчтәлекле үтенечләре дә канәгатьләнделерми. Равил Әмирханов мәгълүматларына караганда, 1905 елга кадәр Эчке эшләр министрлыгы, Матбугат буенча баш идарә, Санкт-Петербург цензура комитеты һәм Казан губернаторы исеменә татарлардан туган телләрендә вакытлы матбугат басмасы чыгарырга рөхсәт сорап 20дән артык үтенеч язучы килә, әмма хөкүмәт органнары аларны, вакытлы басма җаваплылык алачак кешеләрнең җитәрлек дәрәжәдә компетентлы булмауларын яки цензураның татар телендәге басмаларны контрольдә тоту алмауларын

сәбәп итеп, кире кага тора (*Амирханов Р. Татарская дореволюционная пресса в контексте «Восток–Запад» (на примере развития русской культуры). Казань, 2002. С.35-36*).

Идел-Урал төбәгендә календарьлар чыгару фикере Госманлы империясеннән килә: татар мөһәммәдиялары ел саен хажга бара һәм Ватаннарына кайтышлы үзләре белән төрле басмалар алып кайта. Шуңа да 1841 елда тәржемәче Рәхмәтулла Әмирханов тарафыннан төзәлгән дөнья күргән беренче татар календаре гарәпчә «горрәлек» (яңа туган ай) дип атала: «Ошбу горрәнамәдә Русиядә булган ярминкәләр беленер».

1851 елда Хәмидуллин һәм Салих Муксин төзгән ике календарь пәйда була. 1853 елда Хәмидуллин тагын бер календарь бастырып чыгара. 1854 елда К.Насыйриның дустаның улы Рәхимжан Яхинның 40 еллык календаре, 1856 һәм 1867 елларда Максудов календарьлары дөнья күрә. 1855 елда китап сәүдәсе белән шөгыльләнүче Фәтхулла Амашевның нәшер ителә, ул, башлыча, сәүдә-сәнәгать даирәләренә тәгаенләнгән була һәм булчак ярминкәләр турында хәбәр итә. Амашевның жәмгысә сигез шундый басма бастыруы билгеле.

Әмма ике дистә елдан артык Казанда нәшер ителүче календарьларның эчтәлегендә эллә ни зур үзгәрешләр сизелми. Аларда христиан дине бәйрәмнәре турында берничә юл һәм медицина буенча берничә киңәш кенә өстәлгән дисәк, ялгыш булмас. Шуңа рәвешле, Насыйрига кадәр календарьлар мәгълүмат ягыннан чикләнгән була – эчтәлегенә буенча алар «сәүдә» календарьлары төркемнә карый һәм даими рәвештә чыгып бармый (*Зайни Р.Л. Татарские печатные календари: становление и развитие. Казань, 2005. С.19, 20, 46, 134*).

Насыйри календарьларының иң мөһим үзенчәлеге – аларның 24 ел дәвамында ел саен (1886, 1887, 1895 еллардан тыш) нәшер ителүе. Ягъни мәгърифәтче календарьларын газета һәм журналларга хас төп сыйфатка туры китереп – даими нәшер итә. Шуңа да Г.Гобәйдуллин мәгърифәтче календарьларын альманах яки фәнни журнал дип атый (*Гобәйдуллин Г. Каюм Насыйри чын гыйлем-фән бабында // Каюм Насыйри мәжмугасы. Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыгарыла. Казан, 1922. Б.148*). Нәкъ менә шушы сыйфаты өчен Насыйри календарьлары «татар матбугатының беренче карлыгачлары» (*Зайни Р.Л. Күрс. хезмәт. Б.91*) булып санала. Дөрәс, календарьларда еш кына узган елгы хәбәрләр басылу сәбәплә, мәгълүматлар татар укучысына соңарып барып ирешә.

Иң элек шуны билгеләп үтү сорала: мәгърифәтче үз календарьларының эчтәлеген һәм форматын рус календарьларыннан күчереп ала, ләкин аны татар-мөселманнарның ихтыяжларына буйсындыра. Шулай ук Госманлы дәүләтенә шәрәк телләрендә чыккан календарьлары тәҗрибәсен дә исәпкә алган дип уйлыйбыз. «Календарь» төшенчәсен дә татар әдәбиятына беренче булып К.Насыйри кертә. Мәгърифәтче әлегә басманың исеме рус теленнән ала, үз чиратында, «календа» сүзе латин теленнән кергән, ул айның беренче көне дигәнне аңлата (*Миңнуллина Л. Татар календарьлары тарихыннан // Казан утлары. 2001. № 7. Б.169*).

Календарьлар чыгару сәбәбен мәгърифәтче болай дип аңлата: «...Жир йөзәндә, кирәк кайда күрсәң дә, безнең заман кешеләре гыйлем, һөнәр һәм сәнәгатькә шулкадәр күңел куймышлардыр. Шулай итеп, элек заманнарда килгән гыйлем һәм фәннәр генә житми, никадәр мал түгеп, яңа фәннәр табарга тырышалар. Әмма ни үкенеч ки, бөтен дөнья гыйлем һәм фәннәр тулы кызыксыну белән кызыксынган бер заманда, милләтебез халкы арасында гыйлемнең эсәре дә юк. [...] Шулай кысылып калган мөселманнар гыйлем

өлкәсендә чиксез түбән дәрәжәдә торалар. Кайгырмаслык түгел. Мин үз файдам өчен әйтмим: 71 елны календарь чыгара башладым» (*Насыйри К. «Санаигъ галвания» китабыннан // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Казан: Татгосиздат. Матур әдәбият редакциясе, 1953. Б.117*).

Мәҗрифәтченең календарьлары университет нәшриятында басыла, 1883 елда гына бер саны Петров лито-типографиясендә нәшер ителә.

Календарьлар 18х25 см зурлыкта була, бит саны төрле елларда төрлечә – 28 дән 70кә кадәр житә. Г.Рәхим исәпләгәнчә, календарьларның гомуми күләме 1228 бит тәшкил итә (*Рәхим Г. Каюм Насыйриның тәрҗемәи хәле // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар = Духовное наследие: поиски и открытия / редкол.: И.Г.Гомаров (проект җит. һәм җавап. мөх.), З.З.Рәмиев, А.М.Ахунов; төзүчеләр: Л.Ш.Гарипова, Г.М.Ханнанова. Казан: ТӘҺСИ, 2020. Б.78*).

Насыйри календарьларын китап базарындагы ихтияҗны исәпкә алып бастыра. Берничә ел рәттән 1200 данә тираж белән чыгара. Беренчесе Ибраһим Абдуллин акчасына нәшер ителә, калганнарына Мөхәммәтжан Мифтахетдинов, Шаһиәхмәт Биккиниев иганә итә. Сатып алучылар кимегәч, Насыйри календарьларын үз акчасына чыгара башлый (*Кәримуллин Ә.Г. Каюм Насыйриның календарьлары // Әйдә халыкка хезмәткә (күренекле татар публицистлары). Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. Б.11-56*), тиражы башта – 800 данәгә, аннан соң 600 данәгә кала (*Насыйри К. «Санаигъ галвания» китабыннан. Б.117*).

Россиядә укучылар аудиториясен киңәйтү максатын куеп, мәҗрифәтче 1877 елда «Казан календаре» дигән исемне «Календарь» дип үзгәртә. Моннан тыш та исем алыштырулар була. 1896 елда басма – «Мөкаддимә календарь», 1897 елда «Горрәнамә мөкаддимә календарь» исеме белән чыга.

1891 елда Насыйри Календарен 500 данәдә чыгара, эмма тиражның яртысы таралып бетмичә кала, шуңа күрә 1892 елда 200 данәгә генә калдырырга мәҗбүр була. Ул бу хәлгә бик борчылып: «Сөенерлек бер сәбәп тә юк» дип ачынып яза (*Насыйри К. «Санаигъ галвания» китабыннан. Б.116, 117*).

Куанычка, XIX гасыр ахырына халык календарьлар белән ныклап кызыксына башлый, бу турыда 1896 һәм 1897 елгы календарьларның 1200әр данә тираж белән чыгуы сөйли (*Миннуллина Л.З. Татарские печатные календари XIX – начала XX вв. Казань, 2015. С.168*). Тиражның тотрыклылыгы аларның гаилә белән укый торган басмага әйләнүен раслый: чөнки, өстәл календарьларына хас булган мәгълүматтан тыш, төрле һөнәр ияләре, крестьян хужалыклары, кәсепчеләр, шәкертләр, хужабикәләр өчен файдалы фәнни-гамәли мәгълүматлар һәм киңәшләр дә күп китерелә.

Календарьның һәр яңа чыгарылышы өчен материал туплау зарурлыгы Насыйриның даими рәвештә ижади тонушта һәм укучылар өчен файдалы мәгълүматлар эзләү халәтендә тотта: ул башкала һәм Казанда чыга торган газеталарны игътибар белән укып бара, төрле белешмәлекләрне өйрәнә, сәяси яңалыкларны күзәтә һәм терки, фәнни әдәбияттан конспектлар ясый. Икенче төрле әйткәндә, календарьлар Насыйриның хезмәт сөючәнлеге, аның энциклопедик белемнәргә ия булуы, яңа идеяләргә һәвәслеге һәм туган халкына хезмәт итү теләге аркасында нәшер ителеп килә.

Гуманитар фән өлкәсендә календарьларны типларга бүлүнең төрле методикалар эшләнгән. Эчтәлегә һәм кемнәргә адресланганы, нәрсә өчен тәгәйләнүе ягыннан белгечләр аларны 5 төп төркемгә бүлә: фәнни-сәнәгать; әдәби; фәнни-әдәби; сәүдә; гомум куллану өчен (*Миннуллина Л.З. Күрс. хезмәт. Б.44*). Элегрәк басылган шундый басмаларның күпчелегеннән аермалы

буларак, К.Насыйри календарьлары эттәлегә ягыннан «гомум куллану өчен» төркемәнә карый, аларны «халык календарьлары» дип атарга була.

И.А.Гучкова типологиясе буенча календарьлар ай һәм кояшныкына; вакыт буенча «мәңгелек», еллык һәм ел фасылына карап; файдалану өлкәсенә карап – дини һәм дөньяви; мәгълүмат эттәлегенә карап – универсаль һәм махсуслашкан; максатына карап – фәнни, уку-укыту, популяр; конструкциясенә карап – битләргә бүленгән һәм ertyп алына торганга бүленә.

Насыйри календарьларын санап кителгән критерийлар буенча төгәл генә бәяләп булмый. Шулай да И.А.Гучкова типологиясе нигезендә аларның кайбер сыйфатларын шәрехләргә мөмкин. Мәгърифәтченең өстәл календарьлары бер елга исәпләнгән, ел саен чыга (күпме вакыт аралыгына исәпләнүе ягыннан), битләргә бүленгән (конструкциясе ягыннан). Мәгълүматының эттәлегә буенча, һичшиксез, универсаль: аларда төрледән-төрле материаллар урын алган.

Алга таба исә төгәлләштерүләр сорала. Насыйри календаре вакытны исәпләү тибы ягыннан, бөтен татар календарьлары кебек үк, кояшныкына карый: 1 гыйнвардан башланып 31 декабрьдә төгәлләнә. Кояш чыгу һәм баю вакытын, көн озынлыгын күрсәткән таблица белән янәшә, мөселман календаре мәгълүматлары да китерелә. Максаты ягыннан Насыйри календаре шулай ук югарыда әйтелгән критерийларга сыймый һәм фәнни-популяр басма булып тора (*Зәйни Р.Л. Күрс. хезмәт. Б. 50, 51*). Куллану даирәсе буенча ул дини менталитетлы укучыларга тәгаенләнгән, шул ук вакытта тормыш итү һәм хужалык өчен файдалы һәм фәнни-популяр мәгълүматларга бай. Бу жәһәттән цензор тюрколог В.Д.Смирнов 1888 елда язган «Россиядә мөселман басмалары» дигән мәкаләсендә болай дип билгели: «Насыйриниң ел саен чыга торган календарьларында гомумфайдалы мәкаләләр басыла, ә география белән гарәп грамматикасыннан соңгы басмалары [...] татар грамотейларын басма китапның гади, гомуми көнкүреш эттәлегенә ияләштерә» (*Смирнов В.Д. Мусульманские печатные издания в России // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. 1888. Т. III. С.101*).

Календарьларында Насыйри эттәлек һәм форма ягыннан кыю тәҗрибәләр ясый: аларның кайберләренен тышлыклары алтынсу йөгертелгән, рәсемнәрә төсле була. Татар басмаларында төсле рәсемнәр куллануның беренче очраklары була бу (*Кәримуллин Ә.Г. Каюм Насыйриниң календарьлары. Б.11-56*).

Россиядә жәмгыять сословиеләргә бүленгән, аларның һәркайсының үз хокуклары һәм вазифалары тәгаенләнгән була. Вакытлы матбугаттан тыш, һәр сословиенен үзенә генә хас мәгълүмат каналлары эшләп килә. Империядә түбән сословие вәкилләре булган крестьяннар катламына иҗтимагый яктан әһәмиятле мәгълүмат XX гасыр башына кадәр диярлек руханилар һәм жирле чиновниклар, полиция аша телдән житкерелгән. 1864 елда оештырылган земстволар игенче хужалыгы өчен актуаль кулланмаларны татар теленә тәрҗемә итү белән шөгыльләнмәгән диярлек. Татар сәүдәгәрләре һәм мещаннары үзләренен шәһәр корпорациясе составында да, шәһәр үзидарә органнары сайланган гласныйлар арасында да азчылыкны тәшкит иткән, бөтен мәгълүмат дөүләт телендә булган дип әйтергә мөмкин. Мәхәллә руханилары Россия законнары буенча аерым сословие булып саналмый, әмма мөселман жәмәгәтьчелегендә аларның дәрәжәсе югары була. Рухани вазифадагы кешеләргә кагылышлы хөкүмәт карарларын һәм дини идарә күрсәтмәләрен аларга, нигездә, Мәхкәмәи шәргыя житкереп бара. Мәгърифәтченең төпчек энесе Габделкави 1864 елдан башлап туган авылында мулла вазифаларын башкару сәбәпле, Насыйри Оренбург мөфтиеннән килгән корреспонденциянең эттәлегә белән таныш була.

Календарьларда зур урынны белешмә басмалардан тәржемә ителгән фәнни-популяр мәгълүмат һәм хужалык эшләре буенча Насыйри үзе өй шартларында кулланып караган файдалы киңешләр алып тора. Шуны да ассызыклау мөһим: өй эшләре һәм туклану традицияләре – мөселманнар тормышында чит күзләр өчен бөтенләй ябык өлкәләр. Сәламәтлекне яхшырту, азык-төлекнең сыйфатына игътибар итү, ризыкларны төрләндерү ул вакыт өчен иң мөһим проблемалар санала.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: Насыйри календарьларынан тыш, ул заман татар зыялылары Госманлы дәүләтендә төрки һәм гарәп телләрендә чыккан календарьларны файдалану мөмкинлегенә ия булган (*Миннуллина Л.З. Күрс. хезмәт. Б.38-39*). Бу жәһәттән Насыйриниң өстәл календарьлары нәкъ татар укучыларына тәгаенләнгән.

Төрки халыкларда шундый басмалар булмау шартларында Насыйри календарьлары татарлар яшәгән урыннардаң читтә дә таралган: казакъ далаларына 1877 елдан да соңга калмыйча үтеп кергән; календарьларны шулай ук кыргыз авылларында да укыганнар (*Миннуллина Л.З. Күрс. хезмәт. Б.56*).

Насыйри календарьларының эһәмияте 1870–1881, 1883, 1885, 1896, 1897 елларда «гомуми куллану өчен» татар телендәге бердәнбер календарь булуы белән дә билгеләнә (1870, 1871 елларда китап сатучы Фәтхулла Амашевның «сәүдә» календаре чыга). 1882 елдан башлап кына Насыйри Россиянең татар-мөселман мәгълүмати кырында монополиясен югалта. 1882, 1884, 1888, 1889, 1891, 1893, 1895 елларда, Насыйри календареннан тыш, Казанда тагын берәр, ә 1890, 1892, 1894 елларда икешәр календарь басыла. Аерым алганда, 1891 елдан 1901 елга кадәр Ш.Рәхмәтуллин ел саен үзенең календарьларын чыгара. 1898 елда Насыйри бу юнәлештәге эшчәнлеген туктата, шул ук елны Казанда бер үк вакытта 4 шундый ук басма дөнья күрә – Насыйридан эстафетаны мәгрифәтчеләрнең яңа буыны кабул итеп ала: Фатих Халиди һәм Әхмәтһади Максуди икешәр календарь чыгаралар; соңгысы ертып алына торган битле дивар календаре бастыра. Ике елдан соң аңа Оренбургтан Ш.Шаһидуллин кушыла, ул 1900 елдан «Заман» календары чыгара башлый. XX гасыр башында шулай ук М.Кадермәти, К.Бәшири һ.б. активлык күрсәтә, календарьларны нәшер итү географиясе дә киңәя – алар Оренбург, Санкт-Петербург, Әстерхан һәм Уфада чыга (*Миннуллина Л.З. Күрс. хезмәт. Б.38, 56-57*).

Шул рәвешле, Насыйри капитализм дәверендә өстәл календарьлары төзеп бастыру тартибиясенә нигез сала, алай гына да түгел, нәкъ менә ул календарьларында фәнни-популяр һәм публицистик мәкаләләр, тарих, география, астрономия һәм статистика буенча материаллар бастырып, аларны чын мәгънәсендә халык басмалары итүгә ирешә.

Бөек татар мәгрифәтчесенең бу өлкәдә эшчәнлегенең икенче бер мөһим ягы аның тәҗрибәсен Россиядә яшәүче төрки телле башка халыклар да куллана башлаудан гыйбарәт. Нәкъ менә «Казан календаре» (1870) үрнәгендә Төркестан генерал-губернаторына татар чиновнигы Шаһимәрдан Ибраһимов (1841–1892) 1871 елда үзбәк телендә 187 битлек календарь төзеп бастыруны тәкъдим итә. 1899 елда Санкт-Петербуркта татар зыялысы Ш.Талифи чагатай телендә «Мөселман календаре»н чыгара. 1907–1913 елларда нәшер ителгән «Марла календаре»ның да эчтәлегә һәм формасы ягыннан К.Насыйри басмалары белән охшашлыгы зур була (*Миннуллина Л.З. Күрс. хезмәт. Б.37, 56*).

«КАЗАН УТЛАРЫ» – САБАДА

ТР Рәисе каршындагы Татар телен һәм Татарстан Республикасында яшәүче халыклар вәкилләренен туган телләрен саклау, үстерү мәсьәләләре комиссиясе ярдәме белән «Казан утлары» журналы редакциясе районнарда эшләп килүче әдәби берләшмәләренә таныту, аларның эшчәнлеген яктырту, жирле ижатчыларның язганнарын киң катлау укучыларга ирештерү максатыннан авторлар белән очрашулар үткәрүне давам иттерә. Бу юлы Саба районы үзәк китапханәсе ижади фикир алышу, әдәбият мәйданына әверелде. Редакция вәкилләре белән очрашырга китапханә каршында эшләп килгән, 1957 елда шагыйрь Газиз Нәбиуллин нигез салган «Мишә дулкыннары» әдәби берләшмәсе әгъзалары (аларның шигырьләре басмабызның 8 нче санында тәкъдим ителде) жыелды. Шулай ук китапханәчеләр, әдәбият сөючеләр килгән иде. Чарада «Казан утлары» журналының баш мөхәррир урынбасары Вакыйф Нуриев, проза бүлеге мөхәррире Рафис Корбан (ул – бу проектның жетәкчесе дә), SMM-белгеч Алинә Хәбибуллина, редакциянең элеккеге хезмәткәре, язучы-сатирик, автор-башкаручы Алмаз Хәмзин катнашты. Очрашуда район үзәк китапханәсе директоры Ләйсән Билалова чыгыш ясады, шушы туфракта яшәп ижат итүчеләр шигырьләрен укыдылар. Соңыннан кунаклар китапханә базасы һәм фондлар белән танышты, «Тукай бакчасы»н карап хозурланды.



Сулдан уңга: Вакыйф Нуриев, Рафис Корбан, Ләйсән Билалова, Алмаз Хәмзин.

Очрашу истәлеге.



Алинә ХӘБИБУЛЛИНА фотолары.

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИНГА КИЛГӘН ХАТЛАР

«Казан утлары» редакциясе хезмәткәрләренең тырышлыгы белән ярты елдан артык вакыт эчендә журналыбызда «Равил Фәйзуллинга килгән хатлар» дигән баш астында 73 автордан 116 хат дөнья күрде. Шактый саллы саннар! Хатлар ахырында бирелгән комментарий-аңлатмаларны да искә алсак... Беренче басылган хат 1959 елда язылган, ә соңгысының датасы – 2007 ел. Хроник-вакыт аралыгы 50 еллар чамасы. XX гасырның икенче яртысы – XXI гасырның башы. Нәрсә турында соң ул хатлар диярләр. Укыган кешеләр белә булыр: гадәти тормыш мәшәкатьләреннән бигрәк әдәбият-сәнгать, иҗади мохит, эстетик идеал, рухи кыйммәтләрне тудыручыларның үзләре турында баян итә ул хатлар. Ә хат язучылар кемнәр? Алар, нигездә – әдәбият-сәнгатькә үзләреннән зур өлеш керткән кешеләр. Күбесе – элеккеге СССРда һәм дөнья күләмдә билгеле шәхесләр. Хатлар буенча әңгәмәдәшләрем, фикердәшләрем җитди эш беләнме яки дусларча хәл-әхвәл белешепме мөрәҗҗәгать иткәч, табигый, мин дә җавапсыз калдырмадым. Дөнъяның төрле почмакларында кайберләре сакланып та калгандыр әле...

Моңысы – бер хәл, иң мөһиме – без, хәзерге заманда кайтмаска югалып бетүгә бара торган эпистоляр мирасны саклауда саваллы бер гамәл кылдык дип уйлыйм. Алага шөкер дип әйтергә кала.

Киләчәктә татар әдәбияты һәм сәнгатье үсешен өйрәнүче галим-белгечләр булса, безнең бу хатлар циклы аларның эшендә ышанычлы тарихи чыганаك була алачак. Шунысын да искәртик: бу хатлар ихластан, җан таләбе, күңел кушуы буенча язылганнар бит. Кайчандыр матбугатта басылып чыгарлар дигән уй башларына да килмәгәндер. Бүгенге үтә прагматик заманда мондый рухтагы хатлар туа да алмыйдыр, бәлки.

Журналның бу санында бирелә торган хатлар тезмәсе – бу циклының соңгысы. Мөмкинлек һәм ихтыяҗ булса, алга таба да дәвам итәрбез. Архивымда басылмаган хатлар хәтсез. Моңа кадәр тәкъдим ителгән язмалар нинди генә җитди һәм мәгънәле булмасын, бертөрлелек кемнәрнедер ялыктырырга да мөмкин. Әмма бу сандагы хатлар бәйләме, элегрәк басылган хатлардан бик нык аерылып тора. Бу очракта алар бер генә авторның – бөек шәхес, рәссам Әхсән Фәтхетдинов хатлары. Дөрәсрәге – ул язган хатларның (җәмгысы – 36 хат) бик кыска сөзөмтәләре, иң үзәк өлешләре: алар – 3-4 җөмлә, күп булса, 30-40 сүз. Әхсән абый миңа 30 елга якын озын-озын (кайберләре машинкада 30-40 бит!) язып торды. Хат язучы – гомеренең соңгы дәверендә төп эшләренен берсенә әверелде, күп вакытын сарыф итте, хатларда ул эч серләрен, уй-хыялларын түгеп, күңелен бушатты. Күлдән язылган бу хатларны Түбән Камадан махсус килеп, кулыма тапшыра иде... Бик тә кызык тоелганнарын көндәлек матбугатта чыгаргаладым да. «Казан утлары»нда зурлап бирелгән «Равил Фәйзуллинга килгән хатлар» рубрикасында Әхсән Фәтхетдиновны искә алмау минем тарафтан гаделсезлек булыр иде...

Кыскасы, редакциядә эшләүче каләмдәшләремә янә рәхмәтләр әйтеп, укучыларыбызга иң изге теләкләр юллыйм.

2 нче хаттан¹

Өгәр син булмасаң, һич кенә дә язмас идем. Ө сөйләвен сөйләр идем, үзалдыма гына булса да... Адәмнәр күп, фикерләшер кешеләр аз.

Намусны, вөжданны, ижади күтәренкелекне, ярсуны, ваемсызлыкны, кешелеклелекне, кешелексезлекне... йөрәк януларын нәрсә белән үлчәргә соң?

Минем гомеремдә дә берьюлы бу кадәр күп язганым булмады. Моңысы минем өчен яңалык, шуны яза-яза, кайбер нәрсәләрне дә аңладым кебек.

1985 ел, 17-19 гыйнвар.

3 нче хаттан

«Өч нульле» (2000) ел Гасыр капкасын ничек ачар икән?

Кем белән генә очрашма, нәрсә генә сөйләшмә, нәрсә генә эшләмә, соңыннан «послевкусие» кала.

Икътисад белән рухи тормышның арасы бик ерагайган хәзер. Матур өйләрдә бозык, рухи яктан ярлы кешеләр яши башлады.

Агачларны мин кулларыма сөял чыкканчы иркәләдем.

1985 ел, 20-21 гыйнвар.

4 нче хаттан

Уй моңы булгач, тел моңы да булырга тиеш.

Шигем бар: халыклар алга таба, үзенчәлекләрен жуеп, бертөслегә әйләнерләр кебек.

Нишләр идең, әгәр халык жырлары булмаса? Моңы һич тә күз алдына китерә алмыйм.

Туганга кадәр яшәү – күп нәрсәсә ачык булмаган тарих ул.

Тәрәзәләр алар күпне сөйли.

1985 ел, 27 гыйнвар.

5 нче хаттан

«Простой мужик» – бөек Мальцев.

Менә ул бәхет – караңгы күздә ишек янында басып торганда, өй эчендә этиецнең исән-сау булуын белү!

Тәрәзәләр, диварлар... телсез булсалар да сөйләшәләр.

Дөньяда шагыйрьләр, рәссамнар, музыкантлар булуына шатланырга кирәк.

1985 ел, февраль.

6 нчы хаттан

Шигыйрьләреңне укыганда, күңелем кузгала, моңнарым нечкәрә, дәрт керә.

Өй сүтүләр – чын фаҗига... Кул бармаган бу эшне барыбер башкарырга туры килде.

¹ Ни кызганыч, Әхсән абыйның беренче хатын югалттым мин. Гажәеп эчтәлекле, тәэсирле язма иде ул! «Түбән Камадан бер рәссам миңа менә нинди мәгънәле хат язган!» – дип, дус-ишләргә күрсәтеп, горуранып та йөрдем, укырга биреп тордым. Дөнья мәшәкәтләрәнә күмелеп, кемгә биргәнәмне онытканмын... Дәфтәр кире кайтмады. Менә шулай да була икән! Күп еллардан соң Әхсәннән: «Ул хатның эчтәлеген генә булса да искә төшереп, кабатлый алмасыңмы?» – дип үтендем. Ул ризалашты. Әмма яңадан язганы элеккегә беренче хатның шәүләсе генә иде... Шулай булса да, азым-күпме шул елларның рухын бирер дип, ул язманы да хат тизмәләренең ахырында урнаштырырга булдык. – Р.Ф.

Өгәр кеше ихлас күңелдән ижат итә икән, язу төшкән ул кәгазьләр нинди хәлдә дә бәхетле.

«Откольні?» – «Син кайсы якныкы?»

1986 ел, март.

7 нче хаттан

Өгәр ижат әһеле бу жиһандагы дәрәслекне, гаделлекне эзләсә, ничек инде күңеле сызланмасын, ди?! Күңеле сызланмый икән, димәк, аннан рәтле нәрсә көтмә. Битарафларның күңеле сызланмый.

«Бар галәмнең жан чишмәсе – Кояш».

Кеше ни өчен биеклеккә менә икән? Чөнки биеклектән күп жирләр күренә, анда иркенлек-киңлек сизелә, сулыш иркенә: кеше үзе дә күккә якынлаша.

Әллә кемнәргә мөкиббән киткәнче, үз хәзинәбезне барлап, шуннан бик күп нәрсәләргә өйрәнергә мөмкин.

1986 ел, март.

8 нче хаттан

Кеше белән кеше генә сөйләшә ала.

Фәридә апаның тавышы – күңел жыры яңгыравы – минем жанымны тетрәтте.

«Мәйданга жыелган кешеләр арасында Тукайны жирләүчеләрдән бер мин генә бит» (Б.Урманче).

Без бер-беребезне сакларга, бер-беребезгә ярдәм итәргә – кешелегебезне саклап калырга тиеш.

1986 ел, 21 июнь.

9 нчы хаттан

«Известия» газетасында СССР Язучылар союзы рәисе Г.Марковның кыскартылган докладында сиңең дә фамилияңне күрдем. Татар баласы буларак, миндә сиңең өчен, үз халкыбыз өчен горурылык хисләре туды.

Китапларның саны ишәя, күп картиналар языла, көйләр туа, ә кешеләрдә рухи байлык саега бара.

Хәзергә көндә халыкның рухи мәнфәгатьләрен кайгыртуда иң авыр һәм җаваплы вазифа Язучылар берлегенә туры киләдер.

Кеше бу дөньяда күпме алса, шулкадәр бирергә дә тиеш.

1986 ел, июль.

10 нчы хаттан

Кайчак фәнгә артык багынырга ярамый... Табигать алдында масаю килешми, аның ачуын чыгаруың бар.

Кемнәргәдер акча кирәк дөньяда. Дәрәс, сәмән һәр заманда кирәк, ләкин ул кадәр дә әхлаксызлык хисабына табылырга тиеш түгелдер.

СССР язучылары съезды барган вакытта интервью бирүчеләрдән берәү: «Язучы дипломат булырга тиеш түгел», – дип әйтте. Тирән фикер бит бу! Дипломатлыктан куркырга кирәк язучыга. Каләм ияләре дә язуда дипломатка әйләнсә, тормыш тагын да бозылмасмы?

1986 ел, 6 июль.

11 нче хаттан

Авыр чаклар эзсез калмый, көлүләр генә онытыла.

Синең белән Идел буенда балык тотып утыруым әле дә хәтеремдә. Бу юлы балыкның иң зурысы минем кармакка эләкте. Сиңа ул елны (1978) Тукай премиясен бирделәр, ә Яшыләр үзәгендә минем күргәзмәм бара иде.

Тормыш ыгы-зыгысыннан саклана күр. Бу – битарафлыкка, гамьсезлеккә чакыру түгел, ә бары тик үз эсәрләреңә ышануың көчәйсен дип әйтүем генә. Ижатың матур бара бит.

1986 ел, 19 июль.

12 нче хаттан

Һәрбер язмыш ул үзе бер роман кебек. Адәм актыгы дип саналган бәндә тәкъдирендә дә романлык материал бар.

Кеше, олыгайган саен, үз язмышында күбрәк трагедия күрә. Миңа калса, әйтелмәгән уйларымда, язылмаган картиналарымда, киселмәгән агачларымда үзәк өзгеч үкенүләр бәргәләнеп ятадыр шикелле.

Чынлап әйткәндә, тормыш турында ачыктан-ачык сөйләшерлек башка кешем дә юк. Эчемдәге уй-фикерләремне син генә аңларсың кебек...

Равил дус, жәйге үлән төсенә кергән яшел дөфтәр тышы да кайчак моңсу, сагышлы булып күренә икән.

1986, 26 июль.

13 нче хаттан

Сезнең янда булу минем өчен ничектер балачагыма кайткан төсле – әтине дә, әнине дә күрәп киткәндәй, урманнарда йөргән, чишмә янында рәхәтләнеп утырып, аның саф суларын эчкәндәй булдым.

Тукталган вакыт – кышкы елга вокзалы икән ул. Әле алай гына да түгел. Бауга бәйләнгән бозаулар, читлек эчендәге кошлар, богау салган тоткыннар кебек тоелды боз эчендә калган катер-пароходлар.

Жәйнең газаплы үтүенең сәбәбе үз-үземнән канәгать булмау инде. Еллар өлгер бит. Бирелгән гомернең лимиты бетеп бара.

1986 ел, 22 декабрь.

14 нче хаттан

Ул хатларның хужасы хәзер инде син. Әгәр алар сиңа ниндидер бер рухи азык бирсә, ижатыңа уңай йогынты ясаса, аларны үзең теләгәнчә куллана аласың...

Кызганычка каршы, исәнлегемне әллә ни сакламыйм, нигәдер битарафлык бар үземдә... Балки, синнән күрмәкче, үземнең сәламәтлегемә дә башкачарак карый башлармын. Минне бит хат язарга өйрәттең, физкультурага да өйрәтүен бар.

Кайбер ижат кешеләренең күп еллар тынып торганын ишетергә туры килгәне бар. Кайсылары эчтән генә шатланалар: «Бетте инде, рәте бетте», – диләр. Тешенне кысып булса да түзәргә кирәк, уйланырга, дөньяның асылын аңларга тырышуны гына онытмаска кирәк...

1986 ел, декабрь.

15 нче хаттан

Халык моңнарын, телләрән, горейф-гадәтләрән тоташтырган арканнның кайсы жире бик нечкәргән икән?... Шулай да бер бик нечкәргән жирен беләм, ул – мәктәпләрдә туган телне бетерү.

Күптән түгел Сибгат ага Хәкимнең, Хәсән Туфаннның, Сара Садыкованың да арабыздан китүе теге аркан-бауның нечкәрүе кебек булды. Аларны алмаштыручылар булырмы?

Бүген кич «Казан утлары» килде. Көткән идем. «Хуш, Италия! Исәнме, Ватан!» дигән юльязмаңны янәдән укып чыктым. Дөресен әйтәм, үземне Италиядә булып кайткан кебек хис иттем.

1986 ел, декабрь.

16 нчы хаттан

Бөртөрлелек барыбер кеше күңеленә ниндидер шом сала. Бөтен кошлар да бер нотага сайрый кебек, эш-гамәлләрнең ритмы бөртөслеләнә, шагыйрьләр ижатында да шаблонлык көчәя, рәссамнар да төссезлеккә авыша сыман күренә. Иң аянычы – кешеләрнең индивидуальеге югала, мөстәкыйльеге какший. Алар барысы да бөртөсле яши башлый.

Хәзерге заманның аяныч чире – экономика, сәясәткә артык дәрәжәдә авышып, кешенең үзен игътибар үзәгендә тотмау, аның табигатен, табигатынең үзен дә оныту.

Газиз милләтемне үлөп яратам, бу ярату бүтән кавемнәрне яратырга да комачауламый.

1986 ел, декабрь.

17 нче хаттан

Үземчә яңа сүз – неологизм таптым. «Авыл» һәм «шөһәр» сүзләренең беренче ижекләрен алган сүз. Ул – «авшәһ»... Бу кәлимәдән бик курыкма, аңарга мин бернинди дә начарлык йөкләмим. Үземне дә авшәһләр рәтенә кертәм.

Күп кенә галимнәр, космонавтлар, житәкчеләр, полководцлар, спортчылар (язучылар, шагыйрьләр, рәссамнар, артистлар турында әйтмим дә) – күбесе авылдан чыккан. Димәк, авыл табигатькә якынлыгы белән адәм баласына мулрак кыйммәтләр бирә.

Авыл ягыннан калага китәрлек затлар да калмас. Берзаман шөһәр халкы авылга кайта башламасмы?

Бер мәртәбә үлгән халык та яңадан туа алмас... Нинди шомлы һәм фажигале бу сүзләрем. Үзем дә куркып куям.

1986 ел, декабрь.

18 нче хаттан

Тормышта бөтен хәлләр, вакыйгалар өч буын (картлар, егет һәм кызлар, балалар) катнашында уза. Аларның үзара мөнәсәбәтләре язучыга бик күп материал бирә. Әлеге бәйләнештә төрле каршылыклар да күзәтелә. Үткән, хәзерге һәм киләчәкне нәкъ менә өч буын тоташтыра.

Равил дус, ачуланма инде бу пьесам өчен. Әмма әйтәсе килгән сүзләр бар. Анда-монда бәргәләнүдер инде ул. Кайчан да булса очрашып сөйләшербез әле.

1986 ел, декабрь.

19 нчы хаттан

Көне шундый матур! Иртэнге кояшның биткә төшүе, игелекле бөжәкләр безелтесе, кайнар ризык исе... Рәхәт! Әле шуның өстенә эти урманга алып бара.

Сездә кунакта булу мине балачактагы шушы матур иртәмә алып кайтты, хисләндерде, ләззәт бирде.

Иелеп карадым: мыжгып торган жиләк! Жыя башладым, ләкин үләннәр таптала, чабарга уңайсыз булачак... Эти жиләген жыйды, мин печәннен чаптым. Эти жиләкне покослардан гына чүпләде. Шулай итеп, ул бер чиләкне тутырды, мин бер олаулап үлән ектым. Икебезнең дә шатлыгы эчкә сыймый.

«Жиләкле аланнар» үземә әллә ни очрамады бугай... Наман соңгарак калам: йә «жиләге жыелган», йә «печәне чабылган» була. Наман эзлиң әле, наман. Синең белән очрашу – минем өчен жиләкле аланга чыгу белән бер ул.

1986 ел, декабрь.

20 нче хаттан

Вакыт алга барган саен, күп нәрсәләр үзгәрәп тора. Шул үзгәрешләрен ни рәвешле теркәп калдырырга? Алар инде – әдәбият һәм сәнгать әһелләре эшедер. Күңелдәгесен киләчәк өчен тагын кем саклап кала алыр? Кайчак бер кечкенә генә жыр да гасыр хәтерендәге халык моңнарын төгәл итеп кристаллаштыра бит!

Соңгы вакытларда газета-журналларда бик күп публицистик язмалар чыга башлады. Алар кайбер поэма-романнарга караганда мәгънәләрәк һәм актуальрәк кебек. Йөрәк өзгеч урыннары бар. Әйе, берзаман матбугатта шушы жанр өстенлек алып, ахры.

Менә бүген урамда уйланып баручы кешене очраттым. Тирә-якка карамыйча, әкрән генә атлый, башы иелгән. Авырайта шул башларны гамь... Күккә дә багарга кирәк бу дөньяда.

1986 ел, 3 гыйнвар.

21 нче хаттан

Сиңа татарча хатлар язып, үз туган телемнең нечкәлекләрен һәм моңнарын зиһен белән аңлый башлагангамы, әллә туган телдә әлегә кадәр һич сизелмәгән, тоелмаган һәм инде, башкача сөйләшеп, онытыла башлаган хисләрем уянгангамы – белмим. Әйе, сине бары тик татарча укыйсым килә икән.

Хәзерге заманда татар язучылары, татар шагыйрьләре өчен иң мөһиме – үз эсәрләрен яки китап укучыларның санын күбәйтү генә түгел, ә үз телендәге укучылар санын арттыру.

Татар теле өчен көрәшergә кирәк, бик иртә әле аны үтерергә. Бу фаҗигане күпләр бик сизмиләр әле.

Кая барсам да, нәрсә күрсәм дә, языйм инде. Хатлар язуюмны туктатсам, миңа авыр булачак.

1987 ел, 4 гыйнвар.

22 нче хаттан

Остаханә тәрәзәсе аша урамга озаклап карап торам, сызланам. Кайчак, урамга чыгып: «Рөстәм, Радик, Рудик, Айрат, ниңә татарча сөйләшмисез?» – дип сорыйм. Көлемсерәү генә күрәм. Алар үз телләрендә сөйләшергә оялалар. «Без аңлайбыз өйдә сөйләшкәнне», – диләр, әмма үзләре сөйләшә алмыйлар.

Рәхмәт әнигә, аның күкрәк сөтен имдек, аның аша ана телен дә өйрәндөк... Хәзер... балаларны гына түгел, аналарны да ана теленә өйрәтергә кирәк шул.

Ә ничек табарга соң төсләрдә, сызыкларда ана телен? Агачның формаларында да бар ул – ана теле.

Урман аланы, чәчәкле алан, печәнле алан, кояшлы алан; бәхет аланы, мәхәббәт аланы; үлем аланы, канлы алан – алар барысы да тормыштан. Күңел аланы – шуларның берсе.

1987 ел, 4 февраль.

23 нче хаттан

Минем өчен бу дөньяда Шүрәле – иң яраткан жан ияседер. Дөрөсрәге, иң аңлаганымдыр, ул да мине аңлый кебек. Ул – минем таянычым да, өметем дә... Үзем дә Шүрәлегә әйләнеп барам, ахры. Әйе, кайчак Шүрәле дә буласы килә шул, чөнки аларда сафлык һәм эчкерсезлек бар. Ичибер кайчан яшәмәгән, фантазиядә генә туган жан иясе дә кирәктер ул. Аның белән күп нәрсә турында сөйләшергә, киңәштергә була.

Хатларда игътибарга лаеклы күп нәрсәләр булырга мөмкин: язучыларга – язар өчен, ә укучыларга – укыр өчен.

Яшьлек матурлыгы берьюлы бирелсә, картайган чактагы матурлык кешенең гомере буена кашыклап жыела. Яшьлек ашкына, ыргыла, хәрәкәтләнә; картлык күбрәк уйлый, хәрәкәтләр салмаклана; кыскасы, акыл арта, моңнар нечкәрә, кеше яңадан балачагына кайта башлый.

1987 ел, 23 февраль.

24 нче хаттан

Сораулар минут саен туып тора бит. Әгәр ул сорауларны гомер буена язып барсаң, кәгазь дә житмәс иде. Алар – тормышны аңларга теләүнең бер юлы.

Минемчә, сораулар яшәеш мәгънәсеннән туарга тиеш. Табигать законнары күзлегеннән карап. Әгәр кеше үзен табигатьтән аерып кына сораулар яудырса, аларның җавабы дөрөс булмас.

Кеше тормышы сорауларга җавап эзләүдән гыйбарәттер. Җавап табылганда кеше нәрсәндер югалта да микән?

1987 ел, 2 апрель.

25 нче хаттан

Бер кичне Илһам Шакировны күрү, аның белән берәз утырырга туры килде. Илһам – татар мәдәниятенә бу гасырдагы зур шәхес. Эшләнгән эше (жырлары) бихисап.

Синәң бөтен ижатың да күңеләң аша үтә. Менә шул – синәң күңеләңне аңлатасым килә үземчә: син кешегә (ижади объектыңа) галәмнән караган кебек тоела миңа. Вак-төяккә бәйләнмичә, яшәешнең мәгънәсен аңларга, кешеләргә дә шуны аңлатырга тырышасың.

Галәмгә әллә нинди тамгалар язып сәламнәр жибәrmәсeннәр, әлe кeшe һaмaн жирдә яши, шәһәрдәгeсe aвылны сагына, иң моңлы чакларында үзeнeң милли көйләрeн тыңлый.

1987 ел, 14 апрель.

26 нчы хаттан

Хат ахырында мин сиңа гел «Тыныч йокы!» телим. Икенче яктан карасак, күпмe уйлар, шигыръләр, көйләр тынгысыз төннәрдә туган бит! Әгәр һәрчак тыныч йокы, тыныч төннәр булса, күпмe кeшe яңа ачышлардан, моңлы шигыръләрдән, һич көтмәгән уй-фикерләрдән мәхрүм калыр иде.

Үзгәртеп кору – перестройка заманының алдагы еллары турында уйлап куйдым әле.

Кешә үзe белән үзe көрәшeргә тиеш дип саныйм. Жәмгыять бозык булгач, һәр кешә дә – кайсы күбрәк, кайсы азрак – бозыклана бит. Үз-үзeң белән көрәшү иң авыры инде.

1987 ел, 19 апрель.

27 нче хаттан

Бала анасына булган бурычын беркайчан да үтәп бетерә алмыйдыр. Кем генә булма, нәрсәләр генә эшләмә, ә барыбер әни алдында үтәлеп бетмәгән бурычлар кала.

Төрлe сәбәп белән туган жирләреннән аерылганнар да Сак белән Сок кебек яшиләр бит. Шушы сак-соклыктан туадыр да инде моңлы жырлар – «Әллүки», «Шахта»лар...

Байтак кына дус-таныш дигән кешеләрдән үземә карата битарафлык, аңлап бетермәүне, өстән карауны күрәм. Күбесә белән артык сөйләшми дә башладым. Күңелемдәгеләрне хатлар аша сиңа чыгарамдыр инде. Сине озак кына күрми торсам, һамаң шул ук Сак-Сок искә төшә.

1987 ел, 25 апрель.

28 нче хаттан

«Көрәшчеләр кирәк!» Равил дус, төсләрдәгә ана телә өчен дә, ана теллә әниләр өчен дә, гомумән, кешә өчен, кешенәң күңелә өчен. Кешә маймыл, хайван булырга тиеш түгел, табигатенә кайтырга тиеш, аң иясенәң ерткыч булуына һич ышанып булмый.

Жиңел түгел икән ул ике эшнә берьюлы алып бару: хатлар язу да, рәсем эшләре белән шөгыйльләнү дә. Сиңа хатлар язгач, остаханәдә әллә ни эшләп булмады. Үкенмим моңа, күңелләрем булгач нишлим соң, язасы килә!

Сине кызыл төстә күрәм. Монда синең ныклыгың, көрәшчә булуың чагыладыр.

1987 ел, 30 апрель.

29 нчы хаттан

Иң матуры – яшьлектә өйләнү. Әлe картайгач та булырга мөмкин икән ул. Балалары әтиләрeн өйләндерә. Ләкин андый хәлләр бер минем белән генә дә булмаган бит.

Сигез ел тордылар. Ләкин эти чирли башлагач, «эниебез» бер муллага кияүгә чыкты да куйды... Ашарга тәмле пешерә иде, акчаны да яхшы жыя иде, йорт тирәсендәге эшләрне дә белә иде. Хәрәкәтчән, житез карчык иде үзе. Ләкин байлык, акча яратты. Шуның өчен соңгы елларда эти белән берәз ачуланыштылар да. Эти бит байлыкка кызыкмый иде.

Нәрсә языйм тагын? Өстәл өстендә сиңа дип язган дүрт хатым ята. Озатканчы ук сагынырмын аларны.

1987 ел, 3 май.

30 нчы хаттан

Бәлки, мин балачакта ыргыткан ташларны да әллә кайчан, элегрәк, кемнәр дә булса шулай иткәннәрдер; әле шул ук ташларны авылдагы бәләкәй малайлар да хәзерге көннәрдә ыргыталардыр...

Тургайлар тавышы белән кыр өсте, күк тулган. Чыннан да, балачак белән тоташтыра торган тавыш, моң ул. ...Өстә кинәт нечкә генә пыяла ватылгандай тавыш ишетелде... Берәздән гына таптым торналарны, Югары оч ягыннан авыл өстеннән диярлек көньякка очып киттеләр, югалганчы карап калдым. Әле һаман сискәндереп яңгырый торналар тавышы.

Ә бүген күңелдә башка бер моң яши. Аны иртән радиодан ишеттем. Ул жырның әле сүзләрен дә, көен дә белеп бетермим, ләкин тоям һәм сизәм мин аны. Иң сөенчелесе – аны өйрәнергә теләк зур. Яңа кеше белән танышумыни, яңа китап укумыни!

1987 ел, июнь.

31 нче хаттан

Һәр кешегә тәэсир итүче ике зур көч бар: беренчесе – табигать, икенчесе – жәмгыять.

Хәйләкәрлек, алдашу, хөсетлек, дошманлык эзләү һәм башкалар – аларның берсен дә табигать тудырмый, аны үз файдасы өчен генә көн күргән жәмгыять тудыра.

Үз-үзен тапкан кешегә эчке дөньяңны да тапшырырга була.

Милләтнең киләчәгендә бары тик зур сәнгать һәм әдәбият кына төп рольне уйный алачак.

1996 ел, июнь.

32 нче хаттан

Балачакта урманда яңгыр астында калгач, агачка ышыкланып, яңгыр беткәнче, сәгатъләр буена, тирә-як белән сөйләшеп, аралашып, сокланып, хәйран калып утыра идем.

Аккош күле сезнең язмышлар белән сугарылган.

1994–1996 елларда бөтен уй-моңнарым, карашларым белән үзем дә «чеченландым»... XX гасыр ахырында череп баручы жәмгыятькә яңа саф сулыш өрделәр алар, ләкин, ни аяныч, бик күп корбаннар исәбенә... Империянең авызы зур шул...

1996 ел, 28 июнь.

33 нче хаттан

Һәрбер кешенең тормыш авырлыгы – шартлы нәрсә, язмышларны берсен берсе белән чагыштырганда гына күренәдер ул.

Рухи перифериядә яшәп, сөйләшсәң, фикер алышырга мохит булмагач, кыр уртасында ялгыз агач кебек каласың.

Балачак һәм яшьлек елларындагы авырлыklar күбрәк ачлык-ялангачлыкка бәйләп каралса, ир уртасы булгач, алар башкачарак икән.

1996 ел, 29 июнь.

34 нче хаттан

Кабер ташлары, гомумән, зират – жәмгыятьнең ничек яшәве турында эчкерсез шаһитлар алар.

Татар орнаментларына иреклек хас. Бәлки, шушы орнаментлардагы иреклек татар милләтен ирекле булырга чакырадыр.

Күңелем тыныч. «Татар зираты» – үзем тудырган әсәр, ләкин ул поэзия һәм сәнгатьнең синтезы да. Бу – минем уйларыма чыгар өчен синең ижатыңа мөрәжәгать итүем. Бу – әдәбият һәм сәнгать төрләренең бергә тоташу факторы һәм яңа бер эчтәлеген ачу.

1996 ел, 1 июль.

35 нче хаттан

Ярый әле, телемә кайта алдым, аксап-аксап булса да, берәз яза алам.

Интекәннәрне кыргыйлык һәм бозыклык тудыра, шуңа күрә һәркем һәр мизгелдә интектерелсә мөмкин. Аларны рәсми сүз белән аңлау бар да кебек, ә күңел һәм йөрәк белән – юк!

Менә шуны аңлау һәм әрнүләрем протест рәвешендә минем эшләремә чыккандыр да инде.

Табигать – жир өстендәге кешенең изге йорты, жылыныр һәм шатланыр урыны. Шушы йортына мэхәббәтле һәм мәрхәмәтле булсын иде кеше заты, аның тәмен белсен һәм шуның иясе булсын иде.

1996 ел, 6 июль.

36 нчы хаттан

Берничә мәртәбә хәтеремне «арканларга» тырышып карадым: язган чорларны искә төшердем, әмма син сораган беренче хатны яңадан торгыза алмавыма инандым.

Мин бит балачактан бирле китап язучыларны Алла кебек күрә идем, ә инде тере шагыйрь хат җибәрсәч, бу минем күңелемне бөтенләй кузгатты, исертеп. 25 елдан соң шуны искә төшерәм дә шушы хисләрнең бер бөртеге дә югалмаганын тоям.

Бер елгага ике мәртәбә кереп булмый диләр. Югалган хатка да яңадан кайталмыйсың икән, бары тик сагынасың, күз алдыңда томан эчендәге күренер-күренмәс шәүлә генә тора.

2000 ел.

АБДУЛЛА АЛИШ

(1908–1944)

Совет чоры татар балалар әдәбиятының күренекле вәкиле һәм 1941–1945 еллардагы Бөек Ватан сугышы каһарманы Абдулла Алиш (Габдуллаҗан Габделбари улы Алишев) 1908 елның 15 сентябрендә элеккеге Казан губернасының Спас өязе (хәзерге Татарстан Республикасының Спас районы) Көек авылында урта тормышлы игенче гаиләсендә алтынчы бала булып дөньяга килә.

1943 елның августында яширен оешманың эше ачылып, А.Алиш һәм башка җәлилчеләр кулга алына һәм төрмәләргә ябыла. Яширен оешманың үзәген тәшкил иткән унбер җәлилчене әүвәл Берлиндагы Моабит төрмәсендә тоталар, аннары Дрезден шәһәрендәге Плетцензее төрмәсенә күчерәләр. 1944 елның февралендә шунда А.Алишка һәм аның көрәштәшләренә суд була. Фашистик хәрби суды аларны «дәүләткә каршы җимерү эше» алып баруда гаеплән, үлем җәзасына хөкем итә. Шул елның 25 августында хөкем карары гамәлгә ашырылып, әсирлектә фашизмга каршы тиңсез көрәш алып барган унбер татар каһарманының (Абдулла Алиш, Әхәт Атнашев, Абдулла Баттал, Галләнур Бохараев, Фуат Булатов, Муса Җәлил, Гайнан Кормаиш, Фоат Сәйфелмөлеков, Әхмәт Симаев, Зиннәт Хәсәнов, Гариф Шабәев) гомерләре өзелә.

ҮЗЕМ ТУРЫНДА ЖЫР

Әйтсәләр дә: барып тор син дип
Дөньяның иң рәхәт жиренә.
Әйтер идем: кирәк түгел дип,
Кайтам мин дип туган илемә.
Әйтсәләр дә: алтын сарайда тор син,
Ләкин илең ирексез калсын дип.
Әйтер идем: мине зинданга сал,
Фәкать илем ирекле булсын дип.
Ничек тели жаның, шулай яшә,
Кара кашлы кызлар үзең
Дисәләр дә, әйтер идем: кирәк түгел,
Кайтам мин дип зәңгәр күземә.
Сатмас егет илен алтын-көмешләргә,
Әгәр югалтмаса вөжданын;
Алтынны ул чүпкә санар,
Иң кыйммәтле күрер Ватанын.

ИСХАК ЗАКИРОВ

(1911–1944)

Шагыйрь Исхак Кадыйр улы Закиров 1911 елның 14 сентябрендә Казан шәһәрендә туа. 1944 елның 14 июлендә Витебск өлкәсенең Гордилово авылы янында барган бәрелешләрнең берсендә, ротаны һөҗүмгә күтәрәп, дошман ныгытмаларын атакалаганда, каһарманнарча һәлак була.

АНАГА

Син сөйдең ике балаңны,
Зур өметләргә төреп.
Иркәләдең, төн йокыңнан
Тәмләрәк итеп үбеп.
Үстеләр алар чәчәктәй,
Гөл кебек тормышыңа.
Һәр эшендә зур таяныч –
Пар канат булып сиңа.

Инде фашист этләренә
Ут сибә бөркетләрең.
Син дә батырлан, чыгарма
Күз яшең бөртекләрен.
Зур көрәштән бит үзең дә
Читтә калмыйсың, ана.
Улларың белән фронтка
Үз йөрәгең дә бара.

1941

МӨСӘГЫЙТЬ МОСТАФИН

(1909–1941)

Мөсәгыйть Мостафин 1909 елның 25 сентябрендә хәзерге Татарстан Республикасының Баулы районы Бәйрәкә авылында игенче гаиләсендә туа. 1941 елның август аенда үзе теләп фронтка китә һәм шул ук елның 6 декабрендә сугыш кырында батырларча һәлак була.

КАРЛЫГАН БАКЧАСЫ**ПОВЕСТЬТАН ӨЗЕК**

Таулардан төшкән күләгәләр сизелерлек рәвештә озыная баралар. Түгәрәкләнеп үскән карлыган куакларының төпләре эңгер-меңгерләнә. Куаклар куе яшел төскә керәләр. Чикерткәләр дә инде жырлап купшыланмыйлар, кыяк тешләп, кояш батканын көтәләр. Тик ялгыз песнәк кенә, әле бер куакка, әле икенче куакка күчеп, кемнеләр юксынгандай сузып-сузып сызгырынгалый. Түбәндә, карлыган куаклары артында, тар гына, ләкин тирән буа бөгәрләнеп ята. Гүя ул көн буе малайлар коендырып арыган да соңгы тапкыр кемнеләр каршы алырга әзерләнгән. Аннан да ары төтенләнеп торган басулар китә. Тирә-якка пешеп килә торган карлыган һәм яшел яфрак исе тарала. Ул ис, бөтен тамырларга үтеп кереп, йомшак рәхәтлек бирә, каннарны уйната. Мин, жәйге табигатыңаң кояш баткандагы аһәңенә зәвыкланып, яшел печән белән ябылган куыш буендагы бүтәкә үләннәре өстендә утырам. Бик тәмле итеп папирос тартам, төтен балдаклары жибәрәм һәм әледән-әле авыл башына карыйм. Бүген дә килерме ул, юкмы?

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ВИРТУОЗЫ



Әдип, дәүләт һәм жәмәгать эшлеклесе, РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе, Татарстанның халык язучысы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе һәм Гаяз Исхакый исемендәге премия лауреаты Гариф (Гарифжан) Ахунжан улы Ахуновның тууына 100 ел (1925–2000) тулу уңаеннан матбугатта язмалар күп булыр дип күзаллана. Без исә Гариф Ахунов шәхесенә фәкать бер ягына – аның Татарстан радиосы белән мөнәсәбәтенә кагылып үтик. Гажәеп дәрәжәдә үз итте ул радионы, хәтта эфир аша халык белән аралашуны үзенә бер бурычы дип санып иде

кебек. Шунның бер мисалы: 1990 ел, радиода беренче хезмәт көнем. Ниндидер бер темага язучы чыгышы оештырырга куштылар. Аптырап утырам. Авылда эшләп килеп, Казанда беркемне белмим, элементлар әле жайга салынмаган. Шунда, хәлемә кереп, өлкән мөхәррир Рөстәм Фәйзуллин әйтте: «Шалтырат Гариф Ахуновка», – диде.

Гариф Ахуновка? Каушап киттем. Оялмыйчамы? Без бит аның «Еллар чатында», «Хыялый Хәйрүш егетләре», «Артышлы тау буенда», «Канатлар кая илтә?», «Хәзинә», «Хужалар», «И кадерле туган як», «Чикләвек төше» «Олы юлга сәяхәт», «Ардуан батыр», «Без бит Арча яклары», «Йолдызлар калка» кебек әсәрләрен укып үскән малайлар. Югары сыйныфларда чакта, кинотеатрга мәктәп белән барып, аның «Хәзинә» романы буенча куелган нәфис фильм караган идек. Соңрак, 1980нче елларда, «Идел кызы» романын кулдан-кулга йөртеп укыдык. Театр сәхнәләрендә аның әсәрләре буенча куелган спектакльләр дә караган булды. Шунның өстенә, заманында «Казан утлары» журналының баш мөхәррире, Татарстан Язучылар берлеге идарәсе рәисе, СССР Югары Советы депутаты булган олпат шәхес! Мондый буй житмәс кешегә ничек курыкмыйча шалтыратмак кирәк?

Юк, Гариф ага гажәеп жайлы кеше булып чыкты. «Кайчан килим, энем?» – диде, телефоннан әйткән гозеремне ишеткәч. Билгеләнгән вакытка йөгереп килеп тә житте. Шуннан соң Гариф агага энә шундый шалтыратулар күп булды. Яшенә, дәрәжәсенә карап тормастан, кешене ихластан хөрмәт итә, һәркемне шәхес дип күрә белә иде ул. Радиобыз фондында әдәби әсәрләре, аларга нигезләнгән радиоспектакльләр белән беррәттән, төрле вакыйгалар уңаеннан ясалган чыгышлары да шактый.

Журнал укучылар игътибарына без энә шундый язмаларның берсен тәкъдим итәбез. 1978 елның август аенда СССР Югары Советы депутаты Гариф Ахунов Куйбышев (хәзер Спас) районы кырларында булып кайта, игенчеләр, урып-жыю эшләренә барышы белән таныша, икенче көнне, 28 августта, Татарстан радиосына килеп, сәфәрдә алган уй-кичерешләрен радиотыңлаучылар белән уртаклаша. Чыгышның кереш сүзендә аның ни өчен радионы шулай



якын күрүе дә аңлашыла. Кемдер әйтер, совет заманы рухы белән сугарылган язма бит бу дияр. Жәмәгать, сезнең кайсы язучының үзе яшәгән заманның йогынтысынан азат булган әсәрне күргәнгез бар? Әйдәгез, QR-код ярдәмендә шушы язманы ачып, зур әдип, туган телебез белән эш итү виртуозы Гариф Ахуновның газиз тавышын ишетик.

Фирая Зыятдинованың тууына – 80 ел

КОЯШКА ЕЛМАЮЧЫ ШАГЫЙРӘ

Татарстан Язучылар берлегенең рәсми сайтында баян ителгәнчә, шагыйрә һәм тәржемәче Фирая Гали кызы Зыятдинова (1945–2006) 1945 елның 5 сентябрендә Әтнә районы Мамыш авылында туа. 1963 елда, колхозда эшләвеннән аерылмыйча укып, кичке урта мәктәпне тәмамлай, шул ук елда Казан дәүләт университетының тарих-филология бүлегенә кабул ителә. 1968 елда университетны тәмамлагач, бер ел мәктәптә укыта, аннары Татарстан китап нәшриятына эшкә урнаша. Шунда утыз елдан артык мөхәррир булып эшли.



Фирая Зыятдинованың беренче шигырьләре мәктәптә укыган елларында ук республиканың үзәк газета-журналларында басыла башлый. 1968 елда бер бәйләм лирик шигырьләре яшь авторларның күмәк җыентыгы «Беренче карлыгачлар» китабына урнаштырыла.

Шагыйрәнең балаларга атап язган шигырь китаплары һәм басмада дөнья күргән тәржемә хезмәтләре дә бар. Аның фәнни-документаль, әдәби-публицистик, шулай ук әдәби тәржемәләре күп кенә күмәк җыентыкларда урын ала, аерым китаплар булып та чыга.

Фирая Зыятдинова – лирик шагыйрә. Аның төп темалары – яшьлек мәхәббәте, кеше күңеленең матурлыгын, сафлыгын, табигать белән бердәмлеген данлау, яшәүнең кадерен белү, нинди очракта да аның бәхет икәнлеген тою. Шигырьләре хискә, кичерешләргә бай. Шунлыктан аларның бик күбе көйгә салынган. Татарстан радиосы фондында аның ике дистәгә якын җыры саклана. «Бер син генә», «Яшьлек дуслыма» (Рөстәм Сәрвәров көе), «Бәхет өчен» (Роберт Андреев көе), «Иң зур бәхет» (Фәрит Хатыйпов көе), «Көзгә юлдан атлыйм» (Рәшит Кәлимуллин көе), «Матур буласым килә» (Фасил Әхмәтов көе), «Рәхмәт сиңа, бәхет кошым» (Дамир Рәфыйков көе), «Син, эни, әйткән идең» (Рамил Курамшин көе), «Яланнарда ялгыз йөрәм» (Алмаз Хәмзин көе) кебек популяр җырлары Галина Казанцева, Ришат Төхвәтуллин, Венера Ганиева, Зилә Сөнгатуллина, Айдар Галимов, Рамил Курамшин, Сәнифә Рангулова, Бәширә Насырова башкаруында радиобизнестың музыкаль программаларында, тематик тапшыруларында даими яңгырап тора.

Шагыйрәнең якты рухын искә алып тыңлау өчен, укучылар игътибарына аның шигырьләреннән һәм аларга иҗат ителгән җырлардан төзелгән әдәби-музыкаль композиция тәкъдим итәбез. Телефоныгызның объективын QR-кодка юнәлтсәгез, журналның сайтында урын алган шушы тапшыру ачылып китәчәк. Композицияне без шагыйрәнең мәгълүм әсәре исеме белән «Мин кояшка елмаям» дип атадык. Шигырьләр Татарстанның халык артисты Луара Шакиржанова укуында яңгырый.



Сәхифәне «Татарстан» радиосының шеф-мөхәррире **Нәсим АКМАЛ** алып бара.

ӘДӘБИ СКАНВОРД

	Ркаил Зәйдуланың шигырьләр китабы							
			Язучы Мин ...		Самуил ...			
	Шагыйрь Нур Баян туган авыл							
	Наис ...		Очкыч		Йомры жеп чорнамы			
				Көяз, купшы, ыспай				
Шагыйрь ... Мөдәррис	Шагыйрә ... Гәрәева		Яфрак рәвешендәге бизәк	Пәйгамбәр Бернард ...			Кабакчалар семьялыгына керүче яшелчә	
Хөснүл Вәлиуллин операсы		Ашлык әржәсе						
				...Баттал		Архипелаг ... (Александр Солженицын)	Танылган рус актёры	
			Рәвилә Шәйдуллина-Мурат туган авыл					
				Борынғы грек скульпторы		Камыр чималы	Казандагы мәчет	Жырчы ... Польша
		Кыймәтле мехлы жәнлек	Виктор Цой төркеме	Микки ...	Рус шагыйре ... лейтенант			Борынғы грек фәлсәфәчесе
								... Чёрный (рус шагыйре)
		Байжи́ев (кыргыз язучысы)				Ишелгән юан бау		
							Дөрес, хак	
						Шагыйрь Мирһади Разов туган авыл		
	Корһән сүрәсе		Тажй Гыйззәт музыкаль драмасы				Камыштан ясалган үзбәк курае	

Рәис ГАБДУЛЛА төзөдә.

5нче санда дөнья күргән әдәби сканвордның җаваплары: *Сулдан уңга: Такташ, шәех, Туктар, гран, шапито, Ясәви, «Шом», иваси, Әнвәр, Носов, сил, «Вий», юрау, Нуруллин, «Ил», Гана, Локман, Ирада, Нонна. Өстән аска: ашуғ, Әхсән, Расин, тета, велюр, Ахунов, Руслан, ияр, тал, Тотыш, улак, Аширов, Мин, Шәрипов, Ангара, Имамов, «Ана», Вицин, Осип, лапас.*



14 СЕНТЯБРЬ – ТАТАРСТАН РӘИСЕН САЙЛАУ КӨНЕ

14 сентябрь – Татарстан Республикасы Рәисен сайлау көне. ТР Дәүләт Советы тарафыннан әлегә сайлауны бердәм тавыш бирү көненә билгеләү турында карар кабул ителде. Закон нигезендә фәкать сәяси партияләр генә кандидатлар тәкъдим итәргә хокуклы. Татарстан Республикасы Рәисен сайлауга сәяси партияләр тәкъдим иткән түбәндәге кандидатлар теркәлдә: Виталий Смирнов («Пенсионерларның социаль гаделлек өчен Россия партиясе»), Рөстәм Миңнеханов («Бердәм Россия» партиясе), Хафиз Миргалимов (КПРФ), Руслан Йосыпов (ЛДПР).

ТР Рәисе сайлауларында 2800дән артык татарстанлы күзәтүче булчак. Аларның 33,5 процентын яшьләр тәшкил итә. Күзәтүче Россия гражданы булырга, сайлау хокукына, актив тормыш позициясенә ия булырга тиеш. Алар тавыш бирү кагыйдәләрен контрольдә тотачак, участюларда сайлаучыларны күзәтәчәк һәм аларга ярдәм итәчәк.

МИЛЛӘТ ЖЫЕНЫ

Казанда Г.Камал театрының элекке бинасында «Татарстан – рухи Ватаным» шигаре белән Милләт жыены булып узды. Ана Россиянең 68 төбәгеннән, 27 илдән 1 меңгә якын делегат килде. Кунакларны Милли Шура рәисе Васил Шәйхразыев сәламләде. Милләт жыены кысаларында VII Бөтендөнья татар хатын-кызлары, IX Бөтендөнья татар яшьләре форумнары, Бөтенроссия тарих-туган якны өйрәнүчеләр конференциясе узды. Жыен делегатлары Арча, Тәтеш, Биектау районнарында булдылар. Милләт жыены йомгаклау-пленар утырышында Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов (ул алдагы көнне делегатлар белән очрашкан иде) катнашты һәм чыгыш ясады.

МӘСКӘҮДӘ ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДӘНИЯТЕ КӨННӘРЕ

Мәскәүдә Татарстан Республикасы мәдәнияте көннәре узды. ТР Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, Татарстан Рес-

публикасы Премьер-министры урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге вәкаләтле вәкиле Равил Әхмәтшин Мәскәүдә Габдулла Тукай һәйкәленә чәчәкләр салдылар. Чәчәк салу тантанасында ТР мәдәният министры Ирада Әюпова, Татарстан Язучылар берлеге рәисе урынбасары Дания Нәгыйм, язучылар Фирдүс Гыймалтдинов, Ленар Шәех, Булат Ибраһим, Гөлүсә Закирова, Мәскәүдәге татар жәмәгатьчеләге вәкилләре катнашты. Татар мәдәнияте үзегенә Актлар залында – Татарстанның халык шагыйре, жәмәгать эшлеклесе, XII чакырылыш ТР Югары Советы, I – V чакырылыш Дәүләт Советы депутаты Разил Вәлиев истәлегенә багышланган әдәби-музыкаль, Халыкара музыка йортында Татарстан сәнгать осталары катнашында тантаналы кичәләр булды. Бу чараларда да ТР Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин катнашты. Ул Россия башкаласында яшәүче милләттәшләребезне, кунакларны ТР Рәисе, республика парламенты һәм хөкүмәте исеменнән сәламләде. Фәрит Мөхәммәтшин һәм Халыкара музыка йортында узган тантанага килгән Мәскәү шәһәр Думасы рәисе Алексей Шапошников бер төркем милләттәшләребезгә дәүләт бүләкләрен тапшырдылар. Мәскәүдә ТР мәдәнияте көннәре кысаларында нәфис һәм документаль фильмнар күрсәтелде, мәдәният эшлеклеләре белән очрашулар үткәрелде, «Татар ашлары серләре» иммерсив спектакле булды, Татарстан китап нәшрияты, «Татмедиа» акционерлык жәмгыяте чыгарган яңа китаплар тәкъдим ителде.

ИСКӘ АЛУ МИТИНГЫ

1944 елның 25 августында гильотинада жәзалап үтерелгән Муса Җәлил һәм җәлилчеләргә искә алу митингы булып узды. Казандагы 1 Май мәйданындагы Җәлил һәйкәле янына РФ Дәүләт Думасы, ТР Дәүләт Советы депутатлары, министрлыктар, ведомстволар вәкилләре, ТР Фәннәр академиясе, Татарстан халыклары ассамблеясе житәкчеләре, ижат берлекләре әгъзалары, башкалабыз кунаклары жыйелды. Митинг башында М.Җәлиленең «Җырларым» шигыре балалар тарафыннан Идел бие халыклары телләрендә яңгырады. Чарада ТР мәдәният министры Ирада Әюпова,

Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла, Россия Язучылар берлеге идарәсе җаваплы сәркатибә Николай Иванов, Жәлилнең кызы Чулпан Жәлилова чыгыш ясады. Казанга каһарман-шагыйрьнең оныгы Татьяна Малышева-Жәлил, оныкчыгы Елизавета Малышева-Жәлил дә кайткан иде. Митингта М.Жәлилнең әнисе Рәхимә апа иҗат иткән мөнәҗәтләргә нигезләнеп язылган «Бишек жыры» яңгырады. Аны Алсу Фәйзуллина башкарды. Чарада «Безнең геройлар» проекты кысаларында уздырылган «Бөек елларга баш иябез» конкурсына йомгак ясалды. М.Жәлил иҗат иткән һәм жәлилчеләрнең батырлыгына багышланган шигыйрьләрен сәнгатьле уку бәйгесендә җиңүчеләрне Татарстан халыклары Яшьләр ассамблеясе рәисе Диләрә Дамар бүләкләде. Митингта Г.Кариев театры артистлары Ләбиб Леронның «114 адым» (Унбер каһарман эзеннән) циклы («Казан утлары»ның быелгы 8 нче санында чыкты) нигезендә эшләнган әдәби-музыкаль перформанс күрсәтте. Чараны К.Тинчурин театры артисты Резеда Сәлахова алып барды.

ТУФАН МИҢНУЛЛИННЫҢ ТУУЫНА – 90 ЕЛ

Татарстанның халык язучысы, җәмәгать эшлеклесе Туфан Миңнуллинның тууына 90 ел тулу уңаеннан туган авылы Мәрәтхужада (Кама Тамагы районы) Түбән Каманың эдип-драматург исемен йөрткән Татар дәүләт драма театры «Әниләр һәм бәбиләр» спектаклен күрсәтте. «Апуш» балалар студиясенен Т.Миңнуллинга багышланган «Күзлек» иҗат лабораториясе эшенә йомгак ясалды. Олуг юбилей кысаларында Татарстан Язучылар берлеге Кама Тамагы районында драматурглар семинары үткәрде.

ЧИРАТТАН ТЫШ СЪЕЗД

Татарстан Язучылар берлеге идарәсе утырышы булды. Анда Татарстан язучыларының чираттан тыш съездын уздыру мәсьәләсе каралды. Съезд 2025 елның 3 октябрендә булачак.

«ШИГЪРИ АХШАМНАР»

Төркиянең Төньяк Кипр Республикасында төрки дөньяның I «Шигъри ахшамнар» фестивале булып узды. Бу дөньякүләм дәрәҗәдәге (анда 20 илдән шагыйрьләр катнашты) бәйрәмдә Татарстан Республикасынан Шәмсия Җиһангирова үзен «Кыйбла барлау»

шигырен татар һәм төрек телләрендә укыды. Әлегә чарада Төркиянең Төньяк Кипр Республикасы Президенты Эрсин Татар катнашты һәм шагыйрьләргә бүләкләрне тапшырды.

«ТОРНАЛАР ТӨШКӘН ЖИРДӘ» ТӨРЕК ТЕЛЕНДӘ

Төркиянең Анкара шәһәрләсә «Бәнгү» нәшриятында Татарстанның халык язучысы Мөхәммәт Мәһдиевнең «Торналар төшкән жирдә» повесте төрек телендә басылып чыкты. Тәрҗемәчесе – галим һәм шагыйрь Чулпан Зарипова-Четин.

«ФӘЙЗУЛЛИН ЙӨЗҮЛӘРЕ»

«Фәйзуллин йөзүләре» быел Апаста уздырылды. Чара беренче тапкыр Равил Фәйзуллинның үзеннән башка үткәрелде, чөнки шагыйрь, авырып тору сәбәпле, килә алмады. Үз урынына оныгы Ильясны җиңбәргән иде.

Йөзүләр башланганчы Апас Үзәк китапханәсендә Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин иҗатына багышланган кичә булды. Анда катнашучыларны Апас муниципаль районы башлыгы Айрат Җиһаншин сәламләде, Р.Фәйзуллин исеменә язылган Рәхмәт хаты һәм бүләк тапшырды. Аларны Равил аганың оныгы Ильяс кабул итеп алды. Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла спорт һәм сәнгать бәйрәмен оештырырга ризалык биргән Апас районы җитәкчеләренә рәхмәт әйтте. Китапханәгә Татарстан Язучылар берлегенен «Язучы» нәшриятында чыккан китапларны тапшырды. «Фәйзуллин йөзүләре»ндә елның елында катнашучы галим Булат Хәсәнов китапханәгә әтисе – академик, ТР Фәннәр академиясенен беренче Президенты Мансур Хәсәновка багышланган китапларны бүләк итте.

Кичәдә Татарстанның халык шагыйрьләре Зиннур Мансуров, Газинур Морат, Татарстанның халык язучысы Марсель Галиев, язучылар Ринат Мөхәммәдиев, Рүзәл Мөхәммәтшин, Хәбир Ибраһим, Рөстәм Галиуллин, Вакийф Нуриев, Алмаз Хәмзин, Гөлүсә Закирова, Дания Нәгыйм, Динара Әхмәт, «Татарстан – Яңа гасыр» телевидениесе баш мөхәррире Данил Гыйниятов, «Татар-информ» журналисты Рузилә Мөхәммәтова һ.б. катнаштылар.

Бәйрәмнен икенче өлеше Апасның төзекләндерелгән комлығында узды. Йөзүдә унлап кеше катнашты. Иң зур араны Данил Гыйниятов, Булат Хәсәнов һәм Мәскәүдән Равил аганың оныгы Ильяс Фәйзуллин үттеләр.

Сәхифәне Вакийф НУРИЕВ әзерләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: повесть Н.ГИМАТДИНОВОЙ «Кнут», ретроспективный роман Ф.САФИНА «Сражение», автобиографическая повесть Л.ЯНСУАР «Мои волосы в семь кос»; стихи Н.КАСИМОВА, Г.БАТТАЛОВОЙ, М.БАКИРОВА.

«Новые имена»: рассказ Д.САБИРЗЯНОВОЙ «Фанзиляевна».

«Литературные объединения»: подборка стихов любителей поэзии Набережных Челнов со вступительным словом Р.ХАМИДУЛЛИНОЙ.

«Дружба народов – дружба литератур»: рассказ Т.АЛЬЖАНТЕГИ в переводе с казахского языка Р.КУРБАНА.

«Дух народа»: статья Р.ХАРИСА.

«Грот Абугалисины»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА, посвящённая 200-летию К.Насыри. Фотоархив: «Казан утлары» – в Сабинском районе.

«Памятные письма»: письма А.ФАТХУТДИНОВА из архива Р.ФАЙЗУЛЛИНА.

«Пером победили врага»: стихотворения А.АЛИША, И.ЗАКИРОВА, отрывок из повести М.МУСТАФИНА.

«Бесценные голоса»: статьи к 100-летию Г.Ахунова и к 80-летию Ф.Зиятдиновой. Литературный сканворд. Составил Р.АБДУЛЛА.

Дневник общественно-культурной жизни. Рубрику ведёт В.НУРИЕВ.

На нашей обложке: Мост Миллениум на рассвете. Фото И.АБРАМОВОЙ.

IN THIS ISSUE:

«Prose and Poetry»: story by N.GIMATDINOVA «The Whip», retrospective novel by F.SAFIN «The Battle», autobiographical story by L.YANSUAR «My hair at seven braids»; poems by N.KASIMOV, G.BATTALOVA, M.BAKIROV.

«New names»: story of D.SABIRZYANOVA «Fanzilyaevna».

«Literary Associations»: selection of poems by Naberezhnye Chelny poetry lovers with the opening speech by R.KHAMIDULLINA.

«Friendship of peoples is friendship of literatures»: story by T.ALZHANTEGHI translated from Kazakh language by R.KURBAN.

«Spirit of nation»: article by R.KHARIS.

«Grotto of Abugalisisina»: article by I.ZAGIDULLIN dedicated to the 200th anniversary of K.Nasyri.

Photo archive: «Kazan Utlary» in the Sabinsky district.

«Memorable letters»: letters by A.FATKHUTDINOV from the archive of R.FAYZULLIN.

«We defeated the enemy with a pen»: poems by A.ALISH, I.ZAKIROV, excerpt from the story by M.MUSTAFIN.

«Priceless voices»: articles for the 100th anniversary of G.Akhunov and the 80th anniversary of F.Ziyatdinova.

Literary crossword puzzle. Compiled by R.ABDULLA.

Diary of social and cultural life. The column is led by V.NURIEV.

On our cover: Millennium Bridge at dawn. Photo by I.ABRAMOVA.

Тышылыкның беренче битендә: Миллениум күпере таң атканда.
Ирина АБРАМОВА фотосы.